

2016

STUDIA LULLIANA

olim Estudios Lulianos

ÍNDEX

X. BONILLO HOYOS, Reinterpretacions i reelaboracions de la tradició en alguns exemples del <i>Llibre de meravelles</i> de Ramon Llull	3-33
J. NADAL CAÑELLAS, S. I. †, Los jesuitas y el lulismo	35-51
F. P. GOY, Pierre Baudouin de Montarcis, un lulliste français du Grand Siècle	53-154
Bibliografia lul·lística	155-174
Ressenyes	175-251
Crònica	252-270
Índex d'obres lul·lianes citades	271-275

T. LVI

STUDIA LULLIANA

MAIORICENSIS
VOL. LVI

SCHOLA
2016

LULLISTICA
Núm. 111

Studia Lulliana (des de 1991) és la continuació d'*Estudios Lulianos* (1957-1990). Anuari d'estudis sobre Ramon Llull i el lul·lisme

Consell editor:

Anthony Bonner (director), Maria Isabel Ripoll (secretària), Lola Badia, Jordi Gayà, Pere Rosselló, Josep Enric Rubio, Albert Soler (vocals)

Consell assessor:

Fernando Domínguez (Raimundus-Lullus-Institut, Emeritus), Kurt Flasch (Ruhr-Universität Bochum, Emeritus), Harvey Hames (Ben Gurion University of the Negev), J.N. Hillgarth (Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, Emeritus), Ruedi Imbach (Université Paris Sorbonne – Paris IV), Michela Pereira (Università degli Studi di Siena Emerita), Rafael Ramis Barceló (Universitat de les Illes Balears), Josep M. Ruiz Simon (Universitat de Girona)

Redacció i gestió:

Maioricensis Schola Lullistica
Apartat de Correus, 17
Palma (Espanya)
www.msl.cat
scholalullistica@gmail.com

Centre de Documentació Ramon Llull
Universitat de Barcelona
Gran Via de les Corts Catalanes, 585
08007 Barcelona (Espanya)
<http://centrellull.ub.edu/>
centrellull@ub.edu

Amb els suport de:

Servei de Biblioteca i Documentació
de la Universitat de les Illes Balears
Universitat de les Illes Balears
Cra. de Valldemossa, km. 7,5
07122 Palma (Espanya)
<http://biblioteca.uib.cat/>

Departament de Filologia Catalana i Lingüística
General de la Universitat de les Illes Balears
Universitat de les Illes Balears
Cra. de Valldemossa, km. 7,5
07122 Palma (Espanya)
<http://dfc.uib.cat/>

© Studia Lulliana
Maioricensis Schola Lullistica
Apartat, 17. Palma de Mallorca
ISSN 1132 - 130X
ISSN digital 2340-4752
DL: PM-268-1961

ABREVIATURES UTILITZADES A *STUDIA LULLIANA*

Abreviatures de revistes

ATCA = *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona)
BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (Palma)
EL = *Estudios Lulianos* (Palma) (1957-1990. Vegeu SL)
SL = *Studia Lulliana* (a partir del 1991. Abans EL)
SMR = *Studia Monographica et Recensiones* (Palma)

Abreviatures de col·leccions¹

ENC = Els Nostres Clàssics (Barcelona)
MOG = *Raymundi Lulli Opera omnia*, ed. I. Salzinger, 8 vols. (Magúncia, 1721-42; reimpr. Frankfurt, 1965)²
NEORL = Nova Edició de les obres de Ramon Llull (Palma, 1991 i ss.)
OE = Ramon Llull, *Obres Essencials*, 2 vols. (Barcelona, 1957-60)
ORL = Obres de Ramon Llull, edició original, 21 vols. (Palma, 1906-50)
OS = *Obres selectes de Ramon Llull (1232-1316)*, ed. A. Bonner, 2 vols. (Palma, 1989)
ROL = Raimundi Lulli Opera Latina (Palma i Turnhout, dins el Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 1959 i ss.)

Abreviatures de fonts bibliogràfiques

Llull DB = Anthony Bonner (dir.), *Base de Dades Ramon Llull*, Centre de Documentació Ramon Llull (Universitat de Barcelona), <<http://orbita.bib.ub.es/llull>>.
RD = Estanislau Rogent i Elies Duran, *Bibliografia de les impressions lul·lianes* (Barcelona, 1927; reimpr., 3 vols., Palma, 1989-1991); se cita segons el número d'edició (no segons pàgina).

Catàlegs d'obres de Ramon Llull

Se citen els catàlegs d'obres de Bonner o de la ROL acompanyant les sigles Bo i ROL de la referència que correspongui a l'obra en qüestió. Hom pot trobar aquests catàlegs a la següent adreça de la Llull DB: <<http://orbita.bib.ub.edu/llull/cioarl.asp>>.

¹ Cal indicar el nom de l'editor a la referència bibliogràfica: *Dictat de Ramon*, ed. S. Galmés, ORL, XIX, p. 268; *Excusatio Raimundi*, ed. Ch. Lohr, ROL XI, pp. 363-367; *Romanç d'Evast e Blaqueria*, ed. J. Santanach i A. Soler, NEORL VIII, pp. 325-327.

² Cal citar: «MOG I, vii, 23: 455». Primer es dona la paginació de l'edició original, és a dir, la p. 23 de la setena numeració interna, i, després dels dos punts, la paginació contínua de la reimpressió (ed. Stegmüller, Frankfurt, 1965). Aquest sistema permet la consulta de la versió original i de la reimpressió.

STUDIA LULLIANA

Maioricensis Schola Lullistica

Vol. LVI

MALLORCA

2016

Reinterpretacions i reelaboracions de la tradició en alguns exemples del *Llibre de meravelles* de Ramon Llull

Xavier Bonillo Hoyos

Universitat Oberta de Catalunya

xavierbonillo@yahoo.es

I

El segle XIII ha estat assenyalat per un bon nombre d'estudiosos com el període de màxima expressió i difusió de l'exemple medieval, entre altres raons per l'interès dels ordes mendicants a usar-los en la predicació. A partir de l'evolució del gènere des de la tradició clàssica, l'exemple medieval fou concebut com una eina retòrica de persuasió de gran capacitat suggestiva, normalment inserida en els sermons, la finalitat del qual era fer més accessible la doctrina als llecs. La sermonística, però, no en va ser l'àmbit d'ús exclusiu, ja que també es podien trobar exemples en reculls *ad hoc* per a predicadors i en textos de tota mena, com ara enciclopèdies, tractats, novel·les, etc.¹

El mallorquí Ramon Llull, com molts dels seus contemporanis, va emprar els exemples en diversos passatges de les seves obres bàsicament amb la mateixa finalitat: la d'apropar la doctrina al lector i, a la fi, aconseguir-ne la conversió. Tanmateix, en el moment de confecció del *Llibre de meravelles*, a finals del segle XIII, Llull no s'havia fet cap plantejament teòric sobre els exemples. De fet en aquesta novel·la els conceptes d'*exemple* i de *semblança*

Rebut el 5 de gener de 2016. Acceptat el 3 de juny de 2016, doi:10.3306/STUDIALULLIANA.111.03

¹ Vegeu la bibliografia sobre exemples recollida a la llista final, com Le Goff 1985, Lecoy 1886, Schmitt 1985, THEMA o Welter 1973.

són sinònims, cosa que no era estranya en altres autors medievals, encara que la preceptiva de la retòrica clàssica els distingia clarament. Cal esperar fins a l'any 1295 per trobar una referència teòrica del beat a la literatura exemplar, quan en la introducció de l'Arbre exemplifical de l'*Arbre de ciència* assenyalava que els exemples que ofereix per enriquir la matèria dels arbres anteriors es divideixen en dos grups: «racontaments» i «proverbis» (OE I: 799).

Per trobar un intent de teorització més elaborada dels exemples, s'ha d'arribar a la *Rhetorica nova*, escrita l'any 1301. En aquesta obra Llull va descriure les funcions que, en el seu entrellat filosòfic, tenien els exemples. En primer lloc, i de manera clarament subsidiària, apuntava que els exemples feien part de l'*exordium* com un element de reforç de la *captatio benevolentiae* (TORL I: 62-63). En segon lloc, la funció principal dels exemples era embellir el discurs. De fet, els exemples eren el quart dels set mitjans per a fer-ho (al costat de les belles paraules, els principis bells, les comparacions belles, els bells ornaments, els dictats bells i els proverbis bells) i s'organitzaven segons uns criteris d'ordenació explícits: exemples de les coses naturals (espirituals i corporals) i exemples dels fets morals (virtuts i vicis). Aquesta jerarquització i exemplaritat de tota la realitat material i espiritual era possible gràcies a la relació analògica que mantenien entre si aquestes entitats, segons la metafísica artística (TORL I: 68-69).

A més a més, en la *Rhetorica nova* Llull va establir tres categories diferents d'exemples. En primer lloc, hi havia els exemples basats en analogies comprensibles per mitjà de l'Art (com els exemples que establien comparacions entre les qualitats pròpies i apropiades dels elements naturals). En segon lloc, els exemples en forma de semblances, que proposaven analogies a partir de conceptes i nocions del món natural o que s'ocupaven de conceptes morals (sovint partint de l'oposició entre un vici i una virtut). I, en tercer lloc, hi havia els exemples estrictament narratius (TORL I: 69-70).

Per tal de descriure la disposició i l'ús d'aquesta matèria exemplar, gran part de la meua recerca s'ha dedicat a la catalogació, contextualització i anàlisi del corpus exemplar lul·lià. El fruit més immediat d'aquests anys d'investigació és el Catàleg d'Exemples Lul·lians (CEL). Per a l'elaboració del CEL, s'han tingut en compte les obres més significatives de les 265 conservades de Llull. A fi que la tria fos adequada, s'ha volgut abastar tots els períodes, els estils i les llengües representatius de l'opus lul·lià, de manera que, com a mínim, s'ha estudiat una obra de cada període evolutiu del pensament de Llull, per bé que s'han prioritzat sobre manera les obres de caràcter més popular, escrites en vulgar i amb una finalitat més clarament literària. En tot

cas, s'han tingut en compte els principals tractats homilètics tant en llatí com en català i, lògicament, les produccions més significatives del mallorquí. Les obres que formen part del CEL en la versió Bonillo 2015 són les següents: *Llibre de contemplació en Déu* (1273-1274?; 1.019 exemples), *Doctrina pueril* (1274-1276; 25 exemples), *Llibre contra Anticrist* (1274-1276?; 2 exemples), *Llibre del gentil e dels tres savis* (1274-1276?; 2 exemples), *Començaments de medicina* (1274-1283; 36 exemples), *Romanç d'Evast e Blanquerna* (1276-1283; 142 exemples), *Llibre dels àngels* (1276-1283?; 17 exemples), *Llibre de meravelles* (1287-1289; 520 exemples), *Llibre de santa Maria* (1290-1292?; 131 exemples), *Arbre de ciència* (29/9/1295-1/4/1296; 360 exemples), *Arbre de filosofia d'amor* (10/1298; 8 exemples), *Llibre de l'és de Déu* (9/1300; 1 exemple), *Llibre de coneixença de Déu* (10/1300; 2 exemples), *Llibre de Déu* (12/1300; 13 exemples), *Rhetorica nova* (9/1301; 39 exemples), *Liber natalis pueri parvuli Christi Jesu* (1/1311; 3 exemples), *Liber disputationis Petri et Raimundi* (10/1311; 2 exemples), *Liber de virtutibus et peccatis sive Ars major praedicationis* (1/1313; 201 exemples) i *Liber de civitate mundi* (5/1314; 9 exemples).² En total han estat catalogats 2.532 exemples.

El fet d'haver establert, delimitat, ubicat i contextualitzat els exemples de les obres de l'autor mallorquí hauria de permetre confirmar, de manera pràctica i a partir d'una casuística concreta, els processos creatius de la literatura alternativa del beat i, a continuació, els modes d'adaptació i/o refosa dels materials literaris emprats, amb independència del fet que es tracti de continguts originals o de tradicionals. De fet, una part de la meua tesi doctoral va consistir en l'enumeració i en l'anàlisi (formal i conceptual) dels exemples continguts al *Llibre de meravelles*.³ En aquest estudi, vaig provar de relacionar cada exemple amb la doctrina que il·lustrava, oferir-ne una interpretació simbòlica i, a continuació, justificar les raons a partir de les quals s'establí un lligam analògic entre la doctrina i l'exemple. Fet això, vaig intentar de resseguir les

² A més, han estat consultades altres obres en les quals no s'ha trobat cap exemple; són les següents: *Lògica nova*, *Llibre dels articles de la fe*, *Llibre què deu hom creure de Déu*, *Tractat d'astronomia* i *Llibre d'orde de cavalleria* (del qual convé tenir en compte el motiu del cavaller perdut al bosc, per les seves immediates implicacions amb la narrativa medieval). Per a més informació sobre el CEL i més bibliografia sobre la literatura exemplar catalana medieval, cf. *Exempla Lulliana* i Bonillo 2015.

³ Per a propostes de definició de l'*exemplum* lul·lià, cf. Arbona 1976: 59 i Hauf 2002: 306 i 310. Per als *exempla* del *Llibre de les bèsties*, cf. Taylor 1995, Grimalt 2002, Yacine 2008, Maulu 2013 i Llinarès 1964: 165-175. Per a la tipologia dels animals del *Llibre de meravelles*, cf. Martín 1996: 120-143. Per a les diferències de l'exemple lul·lià amb l'apologètic, cf. Martín 2003: 29, n. 9. Per a la influència oriental en els exemples lul·lians, cf. Gayà 1979b. Per al primer llibre del *Llibre de meravelles*, cf. Ysern 1999. Per als exemples de l'*Arbre de ciència*, cf. Pring-Mill 1991: 307-318; Cabré, Ortín i Pujol 1988 i Hauf 2002.

hipotètiques fonts d'aquests exemples,⁴ tot i ser plenament conscient de la dificultat que planteja la recerca de fonts en l'obra de Llull, tant pel seu rebuig a les demostracions per autoritat com per l'eclecticisme i l'abast de la seva obra. De tota manera, convé no perdre de vista que Llull és un autor medieval i, com a tal, necessàriament treballava amb la tradició.

Tenint en compte això, vaig considerar útil i pertinent la possibilitat de fer un estudi comparatiu entre els exemples que havia catalogat del *Llibre de meravelles* i un ventall significatiu d'obres que poguessin tenir a priori algun punt de contacte amb Llull, en general, i amb el *Llibre de meravelles*, en particular. En primer lloc vaig consultar la Bíblia. En acabat, alguns tractats teològics i exegetics i alguns dels principals reculls d'exemples (com la *Disciplina clericalis* de Pere Alfons, els *Dialogus miraculorum* (1219-1222) de Cesari d'Heisterbach, els *Sermones ad status* i els *Sermones communes* (entre el 1228 i el 1240) de Jaume de Vitry, el *Liber exemplorum ad usum praedicatorum* (aproximadament de 1275) d'Esteve de Borbó o els exemples compilats a l'*Speculum historiale* (1244-1264) de Vicent de Beauvais. A més, tenint en compte que el *Calila e Dimna* és una font directa del llibre setè (de les bèsties) del *Llibre de meravelles*, vaig examinar altres obres similars (com el *Sendebâr*, els *Set savis de Roma*, el *Llibre de Sidrac* o el *Barlaam i Josafat*). Per acabar, vaig consultar obres de referència de la literatura romànica d'entreteniment del moment, com ara el *Tristany* i el *Lancelot en prosa* i algunes mostres de lírica occitana.

Els resultats d'aquesta operació van ser realment modestos. Però la tasca no va ser del tot infructuosa, ja que en alguns d'aquests exemples la presència d'una possible font va ajudar a interpretar-los millor i, sobretot, va permetre d'apreciar amb facilitat, i d'una manera il·lustrativa, les diferents versions d'alguns exemples dins de l'opus lul·lià i els procediments lul·lians de reelaboració literària i d'adaptació a la metodologia artística dels materials manllevats de la tradició.

⁴ Pel que fa a les fonts dels exemples del *Llibre de meravelles*, en general no ha estat un tema gaire estudiat. Hi ha algunes referències interessants en les edicions de la novel·la de Salvador Galmés (*LDMIV*: 321-322), d'Anthony Bonner (*OS* II: 25, n. 5, 54, n. 43, 61, n. 49, 65, n. 58 i 66, n. 60) i NEORL X i XIII, treballs més exhaustius sobre el *Llibre de les bèsties* (Llinarès 1964 i Grimalt 2002) i altres estudis de detall (Ysern 1999, Artigas 2007-2008, Badia 2004 i 2012, Domínguez 2007, i Bonillo 2004 i 2008).

II

Segons Martí de Riquer, els exemples del *Llibre de meravelles* constitueixen la part més característica de la novel·la. Afirmar que sovint es presenten encadenats i que moltes vegades resulta difícil de relacionar-los amb la matèria que il·lustren. A més, acostumen a presentar-se emmarcats en un context ideal o irreal i, en conjunt, componen un mirall ben diversificat de la societat en què Llull va viure (*HLC* I: 303). Per bé que la descripció de Riquer és absolutament ajustada a nivell formal, la realitat interpretativa dels exemples lullians al *Llibre de meravelles* resulta una mica més complexa. Conceptualment, els exemples es podrien considerar –com apuntava el mateix Llull a la *Rethorica nova*– eines lògiques i retòriques al servei de la projecció de la cosmovisió i de l'estètica lulliana, lligades estretament als gèneres populars profans i emprades amb intencions alligadores, que resulten convincentes dramatitzacions del procés de comprensió espiritual (Johnston 1992: 236-237).⁵ Estructuralment, els exemples del *Llibre de meravelles* representen una xarxa secundària i complementària de sentit, basada en l'aplicació i en la demostració concretes i particulars de la doctrina abstracta i universal.

M'interessaria ara d'oferir una mostra significativa del que acabo d'exposar. En primer lloc, destacaria l'exemple titulat «El burgès gelós» del llibre primer (número 47, *OS* II: 58). En aquest cas, Fèlix planteja a Blanquerna, l'ermità que l'alliçona, les raons per què Maria va ser capaç de suportar el patiment provocat per la mort del seu fill i les raons per què no va compartir el seu sacrifici. L'ermità contesta mitjançant l'exemple següent:

Blaquerna dix que en una çiutat havia .i. burgés, lo qual era molt fort gelós de sa muller, de la qual havia un fill. La muller del burgés era dona molt casta e molt be acostumada et sobre totes coses amava son fill. Aquell burgés havia .i. nebot que molt amava, lo qual havia infamada la bona dona muller del burgés, per ço que'l burgés desamás son fill, et que'l nebot fos hereter après la mort de son oncle. .I. jorn s'esdevench que'l nebot dix ha son oncle que ell havia vist exir de la cambra de la dona un clergue, del qual havia infamada la dona muller de son oncle.

Molt fo yrat lo burgés de les paraules que son nebot hac dites e dix a son nebot aquestes paraules: «Bell nebot, si tu me ames ni si vols possehir mes riqueses après ma mort, obeyr te cové mon manament. Ve a ma muller e denant ella mit

⁵ S'ha dit que el *Blanquerna* i el *Llibre de meravelles* són el punt convencional en què s'origina el conte català, justament pels seus exemples (Annicchiarico 2003: 14). Per al paper de Llull com a iniciador de la contística catalana, cf. Picone 1985: 49-50.

la ma en lo ventre de son fill e trau-li lo cor de son ventre, per tal que per la mort de son fill muyra de tristícia e de dolor.»

Aquell mal home vench a la bona dona qui tenia son fill en sa falda, ab qui's consolava dels treballs que son marit li donava per rahó de la gelosia en que era. Lo mal home tolch a la dona son fill e denant ella mes lo coltell per lo ventre al infant e puxes hi mes sa ma e trasch lo cor del infant en la ma, lo qual gitá a la dona en sa falda. Dementre que'l mal home enaxí l'infant ausia, l'infant cridava e plorava, sa mare reguardava et a ella deya que li ajudás d'aquell mal home qui l'ausia.

Et la bona dona a son fill ajudar no podia per la gran dolor que havia, ans se meravellava com no moria. Morir volia aquella bona dona pus que son fill mort veyia. Mas per ço que la dona agués gran paciència e a Deu graýs los treballs en que's veyia, Deus no volc l'anècdota es fonamenta doctrinalment en uns motius teològics ben determinats, que h que la dona morís en aquell temps, ans la feu viure longament en treball et en dolor, p er ço que per la sua fortitut, castedat et dolor la pugués coronar en gloria de gran corona de gloria.

En principi l'anècdota es fonamenta doctrinalment en uns motius teològics ben determinats, que Llull va desenvolupar acuradament en una obra posterior titulada *Llibre de santa Maria*, escrita entre els anys 1290 i 1292. Precisament, els editors d'aquesta obra assenyalen que la concepció exemplaritzada de Maria té l'origen en la tradició exegetica de dos passatges evangèlics: la profecia de Simeó (Lluc 2, 35) i l'escena de Maria a la creu (Joan 19, 25). Aquests passatges es relacionen per elaborar la imatge cristiana de la *mater dolorosa*. La tradició oriental interpretava el sofriment de Maria com una prova de fe. L'occidental, en canvi, l'interpretava com una compassió salvífica generada per la unió entre el dolor de Maria i la passió de Crist. Aquesta idea es va generar en cercles cistercencs durant el segle XII a partir de les tesis de Bernat de Claravall, segons el qual la Verge coparticipa plenament en el dolor i en l'alegria de la passió de Crist fins a la identificació plena amb el seu fill. Aquesta idea de la compassió salvífica de la Verge es va mantenir, en general, durant tot el segle XIII (ROL XXVIII: 9-10).

De fet, en un passatge d'aquest mateix *Llibre de santa Maria* Llull il·lustra la idea ara esmentada, segons la qual el dolor i la passió de Crist es corresponen amb el dolor i la passió de Maria, amb una descripció al·legòrica que comparteix alguns motius amb l'exemple del *Llibre de meravelles*. Maria es mulla amb aigua i amb la sang de Crist, mentre una espasa (que al mateix temps és una llança) travessa el seu cor. El cos de Maria ha estat traspasat per

l'espasa del sofriment i per la llança de l'amor, l'aigua li puja fins als ulls i la fa plorar. Aquests plors són font de vida, que han de recrear tota la humanitat, gràcies a la misericòrdia i a la compassió de la Mare de Déu (ROL XXVIII: 11 i 21-26).

Al *Llibre de santa Maria*, hi ha dos altres exemples sobre la gelosia. Un es titula *El cavaller gelós* (número 64, OE I: 1192) i fa referència al tema de la misericòrdia: un cavaller gelós de la seva dona la feria per combatre aquest neguit, fins al punt que va acabar occint-la. Per una altra banda, una dona estava casada amb un cavaller exemplar, que l'estimava molt. Això no obstant, aquest cavaller era un home alegre que estimava altres dones. Per aquesta raó, la dona del cavaller va esdevenir gelosa. Per tal que el marit tornés a ella i no es fixés en altres dones, la muller li va fer beure algunes pocions i elixirs. Però la dosi subministrada fou tan exagerada que el cavaller va morir intoxicat a conseqüència d'aquests beuratges. Temps després, tant la dona com el cavaller que havien occit els respectius cònjuges es van adonar del seu error i van demanar perdó a la Verge, que els va perdonar gràcies a la seva misericòrdia. L'altre exemple, que tracta sobre el tema de la virginitat, es titula *El marit luxuriós i gelós* (número 74, OE I: 1199): una bona dona casta i devota de la Verge tenia un marit luxuriós, gelós i de mal estatge. A causa del mal comportament del seu cònjuge, la muller era temptada de realitzar follia o mals actes. Al costat d'aquesta bona dona, n'hi vivia una que era dolenta, perquè era luxuriosa. Tanmateix, aquesta mala dona luxuriosa tenia una filla que era verge per amor a Maria. La filla temia que el mal exemple de sa mare acabés sent un motiu perquè ella mateixa pequés. Per tal de vèncer la temptació, pregava cada dia a la Verge.

Actualment, gràcies a l'encara incipient Catàleg d'Exemples Lul·lians, és possible d'identificar i ubicar les vegades que Llull usa el motiu de la gelosia, per exemple, en altres textos. Així, al llibre tercer del volum segon del *Llibre de contemplació* (capítol CXXXIX, titulat «Com hom és sensible de gelosia») hi ha cinc exemples consecutius que il·lustren el tema de la gelosia. Els títols són els següents: «El cec que vagarejava pel desert» (número 216, OE II: 409), «La bona dona que no volia un marit gelós» (número 217, OE II: 410), «El vell gelós casat amb una jove» (número 218, OE II: 410), «Els marits que obliguen les esposes a mentir» (número 219, OE II: 410) i «Els bells ornaments» (número 220, OE II: 410). El primer exemple compara la figura d'un cec que intenta caminar pel desert amb la d'un gelós: l'home gelós enfosqueix la seva imaginació i el seu enteniment i, per tant, entorpeix totes les seves accions, fins al punt de ser incapaç de distingir entre veritat i mentida, i deixar-se en-

dur per l'aventura i sense cap mena de discreció. El segon exemple, en canvi, planteja una sèrie de consells per a les esposes que volen evitar la gelosia dels seus marits: en primer lloc, convé que la dona sigui amorosa, de bell semblant i que no doni motius al marit per estar gelós, i, en segon lloc, si el marit gelós la ferra o la deshonra a causa de la seva gelosia, la dona encara s'ha d'esforçar més a estimar-lo i a servir-lo, de tal manera que, a la fi, aconseguirà que deixi de ser gelós. El tercer exemple planteja el cas dels vells casats amb dones joves i belles que, de manera natural, se senten gelosos. En aquests casos, el vell marit que vulgui superar la seva gelosia ha de preuar les virtuts de la seva dona en contra dels seus possibles vicis. El quart d'aquests exemples explica la situació dels marits gelosos que, amb anterioritat, han estat infidels i han enganyat diverses dones i els seus respectius marits. Aquests marits infidels i gelosos pensen de manera natural que les seves dones fan el mateix que ells. Per això, l'única forma que tenen de vèncer la seva gelosia és pensar en la bondat que impulsa les accions de les seves dones i no pas en la maldat que ha mogut les seves pròpies accions. Finalment, el cinquè exemple planteja una sèrie de consells per evitar la gelosia: en aquest sentit, la bellesa de faiçons, els ornaments de les vestidures i el fet de pensar en les temptacions augmenten la gelosia, mentre que la lletgesa, les vestidures humils, els bons costums i els bons pensaments la combaten i l'acaben vencent.

Al llibre vuitè del *Llibre de meravelles*, hi ha un parell d'exemples que també tracten de la gelosia. El primer, molt breu, titulat «El suïcida per gelosia» (número 222: 67, *OS II*: 225), simplement il·lustra el tema de la saviesa al món, dins d'un altre exemple al·legòric que representa un diàleg entre Follia i Saviesa. El segon, titulat «El marit gelós de la seva muller» (número 402: 99, *OS II*: 322), tracta el tema de l'ànima mundanal i és força més extens: un burgès estava casat amb una dona molt bella, a qui estimava molt; però l'estimava tant que es posava molt gelós. Aquest fet meravellava al burgès, atès que no tenia cap motiu per sentir-se gelós de la seva muller, fins que es va adonar que la seva gelosia era fruit de les seves pròpies cogitacions sobre els torts que li podia fer la seva dona estimada. Aleshores, el burgès va començar a pensar en tot el bé que podia fer la seva muller, i d'aquesta manera aconseguí guarir el seu mal de gelosia.

D'altra banda, el marc narratiu de l'exemple de Llull recorda la història de Susanna recollida als fragments grecs del llibre de Daniel (13). Susanna era una dona babilònica que al vespre solia passejar amb el seu marit, Joaquim. Dos jutges ancians, que la veien cada dia, van oblidar la seva responsabilitat i van començar a covar sentiments de passió per ella. Un dia tots dos es van

posar d'acord per trobar-la a soles. Poc temps després, Susanna va anar al parc només amb les minyones i, com que no hi havia ningú, va decidir de prendre un bany. Mentre es banyava, els ancians se li van apropar i van dir a la dona que si no els concedia els seus favors l'acusarien d'haver-la vist acompanyant un jove. La dona va començar a cridar i els ancians van fer el mateix, mentre l'acusaven. L'endemà es va celebrar el judici i l'assemblea del poble va condemnar Susanna a mort. Però quan l'anaven a executar Daniel va fer veure a la comunitat que la dona havia estat calumniada pels dos jutges perquè no havia volgut satisfer els seus desigs luxuriosos.

Hi ha una anècdota semblant a la de l'exemple de Llull en el conte del *Calila e Dimna* titulat «Los papagayos acusadores». Segons explica Dimna, en una vila vivia un home força ric i molt noble anomenat Morzubem⁶ amb la seva bona, lleial i bella muller. Un servent del senyor estimava la senyora i la va requerir moltes vegades. Ella el va rebutjar i el va amenaçar. Aleshores, el servent va pensar de malmetre-la contra el marit. Per aconseguir el seu propòsit, un dia va anar al bosc i va caçar dues cries de papagai. A l'una li va ensenyar a dir: «He vist jaure el porter amb la meva senyora» i a l'altra: «Doncs jo no vull dir-ne res». Un dia que el senyor tenia hostes a casa, va mostrar els papagais als convidats i tothom va sentir les dues frases que els ocells havien après. Quan el servent va confirmar la veritat dels fets, el senyor va tenir la intenció d'ajusticiar la seva dona. Però ella es va defensar dient que tot havia estat obra d'aquest servent, a qui ella havia rebutjat tantes vegades, i que els papagais no sabien dir res més. Després de les comprovacions corresponents, tothom es va adonar de les mentides del servent. Aleshores el senyor va fer cridar el servent, que es va presentar davant d'ell amb un astor a la mà. La senyora li va demanar si ell havia estat testimoni de la seva traïció i el servent va respondre que sí. En aquest moment l'astor va emprendre el vol i li va arrancar els ulls. Finalment, Dimna diu que ha explicat aquest exemple per demostrar que els que actuen malament moltes vegades són ajusticiats en aquest món i, en acabat, en l'altre (*Calila*: 198-200).⁷

⁶ Els editors del recull oriental assenyalen que el nom es deu a una mala traducció de l'ofici del personatge: sàtrapa (*Calila*: 198, n. 102).

⁷ En un recull de miracles, la Mare de Déu ressuscita una donzella innocent que havia estat assassinada per un escuder despítat: un senyor i la seva família passaven la meitat de l'any a la ciutat i l'altra meitat en una torre al camp. Un dia els pares van marxar i van deixar la seva filla tota sola a la torre. L'escuder, que sabia que estava sola, va tornar a la torre per forçar la donzella. Quan va veure que la donzella evitava la violació i que li ho explicaria tot a son pare i, per tant, al seu senyor, va prendre el coltell i la va degollar. L'escuder es va anar a refugiar a la parròquia del seu oncle. El rector es va entristir molt i va pregar a la Verge. L'endemà la donzella reviscolada va anar a la missa que celebrava el rector, i el nebot es va penedir molt de la seva acció (*Miracles*: 99-101).

En el cas de l'exemple «El marit gelós de la seva muller» que comentem, es pot concloure que Llull es basa teològicament en la tradició exeegètica del moment, que desenvolupa des d'una perspectiva més doctrinal en una obra posterior al *Llibre de meravelles*, com és el *Llibre de santa Maria*, per bé que el marc narratiu de l'exemple sembla relacionat amb altres referents, adaptats i interpretats en funció d'aquest context, això és, augmentar el dramatisme i la intensitat del sofriment de la dona falsament acusada. La intensitat i la concreció de les influències literàries són, però, més difícils de determinar.

III

En un altre exemple, titulat *El palau que no es pot construir* del capítol dotzè (número 68, OS II: 67) del llibre primer, hi ha una operació semblant. Fèlix demana a Blaquerna les raons per les quals Déu, després de la vinguda de l'Anticrist, acabarà amb el món. L'ermità contesta mitjançant l'exemple següent:

Blaquerna dix que .i. rey hedificá un gran palau. Aquell rey ordená molts homens ha obrar longament en aquell palau. Gran fo la renda que·l rey establí ha hedificar aquell palau, et cor lo palau covenia esser molt gran en quantitat et en noblea, per açó covench que los homens qui bastien lo palau fossen molts e fossen de gran saviea e noblea. Esdevench-se que, dementre aquells hedificaven aquell palau, vengren molts mals homens qui hausiren e destroviren aquells homens qui·l palau bastien.

Aquell rey tramés homens altres a hedificar lo palau. Altra vegada foren mals homens qui aquells ausieren e destroviren et lurs bens guastaren. Molt fo lo rey indignat contra los homes qui auseyen los obrés del palau e dix que, pus sa volentat volia que·l palau s'acabás, de necessitat se covenia que la obra durás tan longuament tro que·l palau fos complit, per ço que la volentat del rey agués lo compliment per lo qual volch hedificar lo palau.

El motiu del palau apareix diverses vegades en una obra anterior, el *Llibre de contemplació*. L'exemple número 11 del llibre tercer del volum segon del *Llibre de contemplació* titulat «L'home que féu un palau» (OE II: 321) planteja el mateix motiu per il·lustrar una explicació sobre la imaginació. L'exemple està al capítol CIV titulat «Com hom se pren guarda en est món quals coses són belles ne quals són leges». L'exemple explica que quan un home es vol fer un palau o un castell sempre té la intenció de fer-los bells i nobles. Abans de bastir el palau o el castell, el que ha de fer-se el palau o el castell se'ls imagina bells i no pas lleigs. A continuació, hi ha un altre exemple, «L'home que guarda belles coses del palau o del castell» (número 12, OE II: 321-322), que il·lustra la

qüestió dels fonaments de les coses. L'exemple explica que tothom té cura de les coses belles que hi ha en un palau o en un castell, com ara les pintures, els entretallaments, els murs, les torres o les barbicanes. Al mateix temps, però, cal també tenir cura de les coses lletges que basteixen i sostenen els edificis. Si no es fa així, el palau o el castell ja no serà fort i podrà ensorrar-se o ser destruït.

També al llibre tercer del volum segon del *Llibre de contemplació* hi ha un altre exemple en què apareix un palau per il·lustrar com cal pensar en Déu. L'exemple es titula «L'estranger que visita el palau del rei» (número 284, OE II: 482). Un home estrany entra al bell palau del rei per copsar i apreciar la noblesa de l'edifici, i passa d'habitació en habitació per gaudir de tots els ornaments i les bel·leses de la construcció.

Més endavant, al llibre quart del volum tercer del *Llibre de contemplació*, hi ha un altre exemple situat en un palau. Es titula «El palau del pecador» (número 196, OE II: 878) i completa l'explicació de la qüestió del deshonor a Déu i de la vanaglòria. De la mateixa manera que hom netejaria una sala bruta d'un palau i que qualsevol dona es netejaria la cara si es taqués d'alguna manera, cal netejar els pecats de l'ànima. Si no s'actua així, l'ànima en pecat és com una cambra d'un palau plena de fems.

Finalment, al mateix llibre quart del volum tercer del *Llibre de contemplació* s'explica una altra història relacionada amb un palau, que serveix per il·lustrar el tema de la contemplació de manera al·legòrica. L'exemple es titula «Les tres dames que van a un palau» (número 473, OE II: 1195-1200). Tres dames arribaren a un palau molt noble, ben edificat i amb preciosos jardins i belles fonts. A la portalada del palau hi havia, per guardar-lo, una reina que duia a la mà dreta una espasa gran i esmolada i a la mà esquerra una poma molt saborosa. A més, la reina tenia al pit un llibre de significat obscur sobre les quatre figures que expliquen la unitat i la trinitat. Quan les tres dames van arribar a la portalada van voler entrar al palau, i també pretenien prendre la poma que la reina duia a la mà esquerra, però aquesta les va aturar i les va amenaçar. Tot seguit, els va advertir que si volien accedir al palau primer haurien de llegir el llibre de les quatre figures. Així doncs, la primera dama començà a llegir el llibre, però quan la reina li va demanar si l'havia entès la dama errava la seva resposta i no podia entrar-hi. Finalment, però, considerant la reina que la dama tenia bona voluntat, la va deixar entrar al palau, malgrat que no havia encertat la resposta per poder-hi accedir. Quan la primera dama va ser dins del palau, es va adonar de la seva magnificència i magnitud. Aleshores la reina

li va tornar a donar el llibre, i les seves tres potències de l'ànima s'exalçaren fins al punt que va poder entendre les figures sobre la unitat i la trinitat. Vist això, les altres dues dames també van voler accedir al palau. Però la reina els va recordar que per fer-ho primer havien d'entendre el nombre de les figures o creure en les figures. Una de les dames, que no volia entendre-les ni creure-hi, pretenia entrar a la força al palau. Mentre combatia amb la reina, aparegué un drac negre horrible, que s'empassà la dama al seu ventre, que era ple de foc i de sofre, i se'n va tornar al bosc. Per les penes que sostenia dins del drac, la dama va entendre el nombre de les figures. Mentre era dins del drac, diverses bèsties la turmentaven. Una d'aquestes bèsties, que tenia dos peus i dos caps, li menjava el cor. Una altra bèstia sense ulls li menjava el front. Una altra, que no tenia ventre, li menjava el cos. I encara hi havia cinc bèsties més: una li menjava les orelles, l'altra els ulls, l'altra el nas, l'altra la boca i la darrera les mans. Mentre la dona patia aquests dolors i aquestes penes, un gran cuc també li corcava el cor. Per tot plegat la dama cridava, plorava i es planyia sense consol.

Mentrestant, la tercera dama romania a la portalada del palau i esguardava la reina i la seva espasa, fermada per la por que tenia d'entrar-hi. Aleshores la reina va desar l'espasa i la poma, i el seu llibre es va començar a obrir i a tancar. Això va fer recuperar cert coratge a la dama, i així va intentar de llegir el llibre de les quatre figures. Llegí i entengué la primera figura, la segona, la tercera i la quarta, i exposà el que havia comprès a la reina. En acabat, la reina entregà a aquesta dama l'espasa, la poma i el llibre i dugué la dama amb molt d'honor a l'interior del palau. Quan van ser-dins, la reina acompanyà la dama a un bell arbre, l'Arbre de lluur. Sota de l'arbre i en un bell prat seia un animal molt noble, bo i gloriós. L'animal anava vestit amb roba reial de colors blancs i vermells. Davant de l'animal, hi havia tres belles fonts: d'una sortia lluur, de l'altra una aigua clara i de la tercera una sang molt vermella. Pel cel, hi havia molts ocells, de colors blancs i vermells i altres que lluien, que cantaven davant de l'animal. Mentre la tercera dama gaudia del paisatge, es va adonar que l'animal tenia el llibre de les quatre figures que acabava de llegir. També va poder veure que els ocells que lluien bevien de la font de la lluur, els blancs de la d'aigua i els vermells de la de sang, cosa que els feia cantar cada cop més alt. Més tard, va veure la primera dama molt ricament vestida al costat de l'animal. En una mà duia una espasa més gran que la seva i a l'altra una poma més petita que la seva. Així la primera dama trobava plaer i s'adelitava en la seva espasa i la tercera en la seva poma, totes dues fent reverència a Déu gloriós.

Al llibre tercer del *Llibre de meravelles* hi ha un altre exemple titulat «El palau del rei noble» (número 17 OS II: 78), en què un palau té un paper im-

portant perquè representa metafòricament la llum com a imatge de la saviesa. El pastor que Fèlix coneix al llibre tercer li explica la història següent: un rei molt noble era il·luminat de saviesa i en el seu consell hi havia homes molt savis, justos, honrats i de bé. Aquest rei vivia en un gran palau ple de finestres, a través de les quals entrava la llum del sol que il·luminava tot el palau, de la mateixa manera que el rei il·luminava tots els seus súbdits amb els seus bons costums. Aquest rei parlava al seu poble de Déu, de la seva obra en si mateix i en les seves criatures, i de les seves virtuts, mentre tot el palau resplendia per la llum del sol i tots els homes estaven alegres. En un altre passatge del llibre vuitè del *Llibre de meravelles*, Lull refà aquest exemple, en què la imatge de la construcció d'un palau significa simbòlicament la construcció de l'Església de Déu al cel i a la terra. L'exemple es titula «El bisbe viciós i el rei» (número 112, *OS II*: 245). En aquest cas, un bisbe edificava una gran església i un gran palau. Però el bisbe va oblidar l'edifici espiritual, és a dir, que l'home ha d'edificar en la seva ànima virtuts, com l'església és edificada en amor i en caritat, i el palau en què està l'església, en enteniment i memòria (*OS II*: 354).

Més endavant, un palau reapareix de manera tangencial al *Llibre de virtuts i de pecats*, en un exemple al·legòric titulat «Els palaus d'Avarícia i d'Orgull» (número 146, *NEORL I*: 119), per il·lustrar la relació entre els pecats d'avarícia i d'acídia. En aquest cas, el dimoni, la carn i el món són comparats a cambres i a palaus, on habiten avarícia i accídia amb els seus servidors. Les persones que hi entren han d'anar en compte, tant de dia com de nit, si no volen abandonar-se als sentits, a la imaginació, a la falsedat, al perill, a la traïció i a la descortesia.

A més de la lectura espiritual òbvia, el motiu del palau podria tenir un origen llegendari, com reflecteix el dominicà Esteve de Borbó al seu recull quan dona notícia del fet que a l'Etna es construïa una fortalesa al costat de l'entrada del purgatori que era destruïda tots els dissabtes a la nit, els dilluns es prenia la construcció, i així una setmana rere l'altra (*TDMP*: 153 i 441).

De tota manera, no tinc cap mena de dubte que aquest exemple del llibre primer és una simplificació abreujada del pròleg del *Llibre de Sidrac*:

Sí que·l rey Bocius féu comensar una gran torra per hedificar una ciutat en la intrada de la terra del rey Garab, e la torra fo comensada ab gran alegre e ab gran festa, e obraren una gran partida del jorn; e, quan vench l'endeman matí, ells ho trobaren tot abatut. On sapiats que·l rey ne fo molt irat e despagat, sí que se'n deren gran maraveyla totes les gents de la host. Sobre açò lo rey féu començar a la obra, e tornar molt altivament tro a la nit, que la gent se lexà de la obra e se

n'anà reposar; e quan vench l'endemà matí, ells ho trobaren tot abatut. Lo rey se n'irasch fort. Açò li esdevench per VII meses què, aytant con ells obraven de dia, era abatut en la nit e derrocar (*Sidrac*: 3).⁸

Aquests esdeveniments creen la necessitat al rei de cercar algú que solucioni el problema, cosa que finalment dóna peu al diàleg entre el rei i el savi Sidrac que és el nus del llibre:

Si que·l rey Bocius féu ajustar tota ça gent e demanà'ls de conseyl en qual manera porà fer obrar aquela torra e aquela ciutat. E fo-li fat per conseyl que faés cercar per tota ça terra tots los devins e·ls philòsofs e·ls astronomiayres, [...] e a cap de XXV jorns foren tots aquests devant lo rey; lo nombre d'aquests foren LXXXIX (*Sidrac*: 3).

El motiu del palau també es pot trobar en un context força diferent, com és el de la prosa d'entreteniment, amb una finalitat i amb una intencionalitat semblants a les de Lull. Concretament, al *Lancelot en prosa* es reproduïx l'anècdota següent: a l'alba, Galehaut i els seus homes es dirigeixen cap a un castell proper, i quan hi arriben s'adonen que els murs i la torre s'havien ensorrat. Els homes de la zona expliquen a Galehaut que molts altres castells també s'havien esfondrat, cosa que era una de les meravelles més grans i més estranyes que havien vist mai (*Lancelot* II: 590). Aquella nit Galehaut té un somni en què veu el combat entre dos lleons (un amb corona i l'altre sense) i un lleopard. L'endemà al matí, el cavaller demana a un savi que interpreti el seu somni. Aquest explica a Galehaut que Déu ha volgut demostrar al cavaller que ha estat orgullós i que ha actuat contra la seva voluntat, raó per la qual tan bon punt Galehaut va posar els peus a la seva terra totes les fortaleses de les seves possessions es van ensorrar (*Lancelot* II: 606).

En definitiva, es comprova que Lull ha pres un motiu popular però que, al mateix temps, permet clarament una lectura espiritual, present en aquest cas en un àmbit més aviat literari –ja sigui provinent de la tradició didàctica oriental o de la romànica–, que el mallorquí refà formalment per il·lustrar, tanmateix, la mateixa idea de l'omnipotència i de la voluntat divines i la necessitat de persistir dia rere dia, tot i les dificultats quotidianes, en la construcció de l'Església de Déu, estimant-lo i coneixent-lo.

⁸ L'editor de la traducció catalana, Vincenzo Minervini, apunta que hi ha analogies entre aquesta torre i la torre de Vortigern del *Merlin* (*Sidrac*: 3, n. 5).

IV

A tall de cloenda, i tenint en compte el que s'ha exposat fins ara, es poden establir algunes hipòtesis de treball que ajuden a descriure el funcionament i la disposició de la matèria exemplar en el *Llibre de meravelles*, en particular, i en les obres més literàries i divulgatives de Llull, en general.⁹ Així doncs, la finalitat de la major part dels exemples analitzats és completar i il·lustrar la doctrina i, en segon terme, actuar de contrapunt estructural de la trama principal. Generalment, els motius es reelaboren, es reinterpreten, es refan i/o es reaprofiten en diversos passatges i obres de l'autor mallorquí. La lectura moral d'aquests exemples es dedueix de la doctrina que demostren. A diferència dels exemples d'origen oriental, els exemples lul·lians no acostumen a afectar els personatges de la trama principal. Simplement són un recurs cognitiu que forma part del mode d'aprenentatge proposat per l'autor i seguit pel protagonista de la novel·la. I, en realitat, fan possible la presentació de la doctrina d'una manera més atractiva i intel·ligible que l'Art. Així, es pot concloure provisionalment que Llull crea els seus propis exemples. Un percentatge significatiu d'aquests exemples, però, es fonamenten en motius, tipus i personatges que formen part de la tradició. Quan es dona això, Llull adapta i reelabora aquests materials segons les exigències narratives de la novel·la i els reinterpreta en funció de l'Art i del procés cognitiu representat per Fèlix, fins assimilar-los conceptualment i formalment als exemples de creació pròpia.

⁹ Per a més informació sobre els exemples lul·lians al *Llibre de meravelles*, cf. Bonillo 2008 i 2015, i *Exempla Lulliana*. Per a conclusions formals sobre els exemples dels llibres IX i X, cf. Bonillo 2004: 73-75.

Bibliografia citada i abreviatures

Fonts primàries

Apibus = Henri Platelle (ed.), *Thomas de Cantimpré. Les exemples du Livre des abeilles. Une vision médiévale* (Turnhout: Brepols, 1997).

Barlaam e Josafat = John Esten Keller i Robert White Linker (eds.), *Barlaam e Josafat* (Madrid: CSIC, 1979).

Bestiaris = Saverio Panunzio (ed.), *Bestiaris*, 2 vols. (Barcelona: Barcino, 1963-1964) ENC, A, 91-92.

Bocados de oro = Mechthild Crombach (ed.), *Bocados de oro* (Bonn: Romanisches Seminar der Universität Bonn, 1971).

Calila = *Calila e Dimna*, Juan Manuel Cacho Blecua i María Jesús Lacarra (eds.) (Madrid: Castalia, 1987).

Dialogorum = Gregori el Gran: *Diàlegs*, 2 vols. (Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1989-1991).

Dialogus = Cesari d'Heisterbarch, *Dialogus miraculorum* (Colònia – Bonn – Brussel·les: Lempertz, 1851).

Disciplina = Pedro Alfonso, *Disciplina clericalis* (Madrid – Granada: CSIC, 1948).

Dragmaticon = Guillem de Conches, *Dragmaticon philosophiae. Summa de philosophia in vulgari* (Turnhout: Brepols, 1997).

ENC = Els Nostres Clàssics (Barcelona: Barcino).

Enfant sage = Walter Suchier (ed.), *L'enfant sage* (Dresden: Max Niemeyer Verlag, 1910).

Epicteto = Óscar H. Bizzarri (ed.), *Diálogo de Epicteto y el emperador Adriano* (Vernert: Iberoamericana, 1995).

Gesta romanorum = Ventura de la Torre (ed.), *Gesta romanorum. Exempla europeos del siglo XIV* (Madrid: Akal, 2004).

LAA = Ramon Llull, *Llibre d'amic i amat* (Barcelona: Barcino, 1995), ENC.

Lais = Maria de França, *Lais* (Basil Blackwell: Oxford, 1976).

Lancelot = Yvan G. Lepage (ed.), *Lancelot du Lac*, 5 vols. (París: Librairie Général Française, 1991-1999).

- LDM* = Ramon Llull, *Libre de meravelles*, 4 vols. (Barcelona: Barcino, 1931-1934), ENC.
- LEAB* = Ramon Llull, *Libre de Evast e Blanquerna*, 4 vols. (Barcelona: Barcino, 1935-1954), ENC.
- LEAUP* = Andrew George Little (ed.), *Liber exemplorum ad usum praedicatorum* (Farnborough: Gregg, 1966).
- Libro de los engaños* = Emilio Vuolo (ed.), *Libro de los engaños e de los asayamientos de las mugeres* (Nàpols: Liguori Editore, 1980).
- Llibre de doctrina* = Josep M. Solà-Solé (ed.), *El llibre de doctrina del rei Jaume d'Aragó* (Barcelona: Hispam, 1977).
- LOC* = Ramon Llull, *Llibre d'orde de cavalleria* (Barcelona: Barcino, 1988), ENC.
- Lucanor* = Don Juan Manuel: *El conde Lucanor* (Madrid: Càtedra, 1999).
- Miracles* = Pere Bohigas (ed.), *Miracles de la verge Maria. Col·lecció del segle XIV* (Barcelona: Muntaner, 1956).
- NEORL* = *Nova Edició de les Obres de Ramon Llull* (Palma: Patronat Ramon Llull).
- NEORL I* = Ramon Llull, *Llibre de virtuts e de pecats* (1991).
- NEORL II* = Ramon Llull, *Llibre del gentil e dels tres savis* (1993).
- NEORL III* = Ramon Llull, *Llibre dels articles de la fe. Llibre què deu hom creure de Déu. Llibre contra anticrist* (1996).
- NEORL V* = Ramon Llull, *Començaments de medicina. Tractat d'astronomia* (2002).
- NEORL VII* = Ramon Llull, *Doctrina pueril* (2005).
- NEORL X* = Ramon Llull, *Libre de meravelles*, vol. I (2012).
- NEORL XIII* = Ramon Llull, *Libre de meravelles*, vol. II (2015).
- OE* = *Obres essencials de Ramon Llull*, 2 vols. (Barcelona: Selecta, 1957-1960).
- ORL* = *Obres de Ramon Llull. Edició original*, 21 vols. (Palma: Tous i Bauçà, 1905-1950).
- ORL XV* = Ramon Llull, *Libre de demostracions* (1930).
- ORL XVIII* = Ramon Llull, *Libre d'intenció. Arbre de filosofia d'amor. Oracions e contemplacions del enteniment. Flors d'amors e flors d'entelligència. Oracions de Ramon* (1935).
- ORL XXI* = Ramon Llull, *Libre de home. Libre de ànima racional. Libre dels àngels*, (1950).
- OS* = Anthony Bonner (ed.), *Obres selectes de Ramon Llull*, 2 vols. (Palma: Moll, 1998).

- Poètica* = Aristòtil: *Poètica de Aristóteles* (Madrid: Gredos, 1974).
- Racconti* = Giorgio Varanini i Guido Baldassari (eds.), *Racconti esemplari del due e trecento* (Roma: Salerno, 1993).
- Recueil* = *Recueil d'exemples moraux*, 2 vols. (París: Societé des Anciens Textes Françaises, 1979).
- Rethorica nova* = Mark D. Johnston, *Ramon Llull's New Rethoric: Text and Translation of Llull's Rethorica Nova* (Anaheim: Hermagoras Press, 1994).
- ROL XXVIII = Ramon Llull, *Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus XXVIII, 49-52, Liber de sancta Maria in Monte Pessulano anno MCCXC conscriptus, cui Liber de passagio Romae anno MCCXCII compositus necnon brevis notitia operum aliorum incerto tempore ac loco perfectorum adnectuntur* (Turnhout: Brepols, 2003).
- ROL XXX = Ramon Llull, *Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus XXX, 97-100, in Cypro, Alleas in Cilicia deque transmarinis veniente annis MCCCII-MCCCII compilata* (Turnhout: Brepols, 2005).
- Scala coeli* = Joan de Gobi: *La scala coeli* (París: CNRS, 1991).
- Secreto* = Pseudo Aristòtil: *Secreto de los secretos* (Buenos Aires: Secrit, 1991).
- Sententiae* = Pere Llombard: *Libri IV sententiarum*, 2 vols. (Claras Aquas: Tipografia del Col·legi sant Bonaventura, 1916).
- Septem sapientum* = Detlef Roth (ed.), *Historia septem sapientum* (Tubinga: Max Niemeyer Verlag, 2004).
- Set savis* = Andrea Giannetti (ed.), *Libre dels set savis de Roma* (Bari: Adriatica Editrice, 1996).
- Seven sages* = Killis Campbell (ed.), *The Seven Sages of Rome* (Boston, Nova York, Chicago i Londres: Ginn and Company, 1907).
- Sidrac* = Vincenzo Minervini (ed.), *Il Libro di Sidrac. Versione catalana* (Bari: Lerici, 1982).
- Tabula* = Jean Thiébaud Welter, *La tabula exemplorum secundum ordinem alphabeti. Recueil d'exempla compilé en France à la fin du XIIIe siècle* (Ginebra: Slatkine Reprints, 1973).
- TDMP* = Esteve de Borbó, *Tractatus de diversis materiis predicabilibus* (Turnhout: Brepols, 2002).
- Tresor* = Brunetto Latini, *Llibre del tresor*, 4 vols. (Barcelona: Barcino, 1971-1989), ENC.
- Tristan* = Bérout: *Le roman en prose de Tristan. Le roman de Palamede et la compilation de Rusticien de Pise* (Nova York: Franklin, 1970).

TORL I = Ramon Llull, *Retòrica nova* (Turnhout i Santa Coloma de Queralt: Brepols i Obrador Edèndum, 2006).

Vides = Charlotte S. Maneikis i Edward J. Neugaard (eds.), *Vides de sants rosselloneses*, 3 vols. (Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1977).

Vitae fratrum = Pietro Lippini, *Storie e leggende medievali. Le Vitae fratrum de Geraldo di Frachet o. p.* (Edizioni Studio Domenicano: Bolonya, 1988).

Fonts secundàries

Annicchiarico (2003) = Annamaria Annicchiarico, *Narracions en vers catalane medievali. Appunti e materiali per una guida bibliografica* (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2003).

Arbona 1976 = Miguel Arbona, «Los eximplis en el *Llibre de Evast e Blanquer-na*», *SL* 20 (1976), pp. 53-67.

Artigas 2007-2008 = Miguel Marco Artigas, «La pastoreta, Félix, el llop i Bernat Metge: a propòsit de l'episodi inicial del *Llibre de meravelles*», *Revista de lengüas y literaturas catalana, gallega y vasca* 13 (2007-2008), pp. 219-226.

ATCA = *Arxiu de Textos Catalans Antics Barcelona* (1982 i ss.)

Auerbach 2002 = Erich Auerbach, *Studi su Dante* (Milà: Feltrinelli, 2002).

Badel 1975 = Pierre-Yves Badel, «Rhétorique et polémique dans les prologues des romans au Moyen Âge», *Littérature* 20 (1975), pp. 81-94.

Badia 1981a = Lola Badia, «No cal que tragats exempli dels romans», dins *Estudis de llengua i literatura catalanes III. Miscel·lània Pere Bohigas I* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981), pp. 87-94.

— 1981b = Lola Badia, «A propòsit dels models literaris lul·lians de la dona: Natana i Aloma», *Estudi General* 2 (1981), pp. 23-28.

— 1989 = Lola Badia, «Manipulacions literàries lul·lianes: de la pastorella al sermó», *Estudi General* 9 (1989), pp. 13-27.

— 1990 = Lola Badia, *La narrativa segons Llull: relats instructius de difusió universal* (Palma: Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca, 1990).

— 1992 = Lola Badia, *Teoria i pràctica de la literatura en Ramon Llull* (Barcelona: Quaderns Crema, 1992).

— 1996 = Lola Badia, «La ficción luliana en los orígenes de las letras catalanas», dins *Constantes y fragmentos del pensamiento luliano* (Tubinga: Verlag, 1996), pp. 59-76.

— 1997 = Lola Badia, «Scienza e letteratura nella produzione volgare di Raimon-

- do Lullo», dins *Francescanismo in volgare (secoli XII-XIV)* (Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1997), pp. 245-269.
- 1999 = Lola Badia, «La literatura alternativa de Ramon Llull: tres mostres», dins *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval Castelló de la Plana, 22-26 de setembre del 1997* (Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, 1999), pp. 11-32.
- 2004 = Lola Badia, «Cavalleria, rondalles i filosofia natural al capítol 29 del *Fèlix*», dins *La cultura catalana en projecció de futur. Homenatge a Josep Massot i Muntaner*, Germà Colón, Tomàs Martínez Romero i Maria Pilar Perea (eds.) (Castelló de la Plana, 2004), pp. 55-72
- 2007 = Lola Badia, «Generació o luxúria. Què diu Ramon Llull sobre el sexe?», dins *Actes del tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Girona, 2003)* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007), pp. 11-32.
- 2009 = Lola Badia, «Il re che si meravigliò del volare del falco. Un appunto su Raimondo Lullo e il letterario», dins *Multas per gentes* (Pàdua: Il Poligrafo, 2009), pp. 423-430.
- 2012 = Lola Badia, «Consideraciones sobre la edición crítica el *Félix* o *Libro de maravillas*», dins *El Texto medieval: de la edición a la interpretación* (Santiago de Compostela: USC, 2012), pp. 355-370.
- Badia i Bonner 1988 = Lola Badia i Anthony Bonner, *Ramon Llull. Vida, pensament i obra literària* (Barcelona: Empúries, 1988).
- Batllori 1948 = Miquel Batllori, *Ramón Llull. Obras literarias* (Madrid: Editorial Católica, 1948).
- 1981 = Miquel Batllori (ed.), *Ramón Llull. Obra escogida* (Madrid: Alfaguara, 1981).
- 1993 = Miquel Batllori, *Ramon Llull i el lul·lisme. Obra completa*, vol. 2 (València: Tres i Quatre, 1993).
- Bauçà 1989 = Manuel Bauçà, *L'exemplarisme de Ramon Llull* (Palma: Centre d'Estudis Teològics de Mallorca, 1989).
- Beer 1981 = Jeanette M. A. Beer, *Narrative Conventions of Truth in the Middle Ages* (Ginebra: Droz, 1981).
- Berlioz i Polo 1998 = Jacques Berlioz i Marie Anne Polo (eds.), *Les exempla médiévaux: nouvelles perspectives* (París: Champion, 1998).

- 1999 = Jacques Berlioz i Marie Anne Polo (eds.), *L'animal exemplaire au Moyen Âge (V^e-XVe siècle)* (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 1999).
- Berlioz, Bremond i Velay-Vallantin 1989 = Jacques Berlioz, Claude Bremond i Catherine Velay-Vallantin, *Formes médiévales du conte merveilleux* (Paris: Stock, 1989).
- Biow 1996 = Douglas Biow, *Mirabile Dictu. Representations of the Marvelous in Medieval and Renaissance Epic* (University of Michigan, 1996).
- BITECA = Vicenç Beltran i Gemma Avenoz (dirs.), *Bibliografia de Textos Catalans Antics*. University of California Berkeley. <<http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/proleg.html>> (8 de novembre de 2016).
- Blamires 1992 = Alcuin Blamires (ed.), *Woman Defamed and Woman Defended. An Anthology of Medieval Texts* (Oxford: Clarendon Press, 1992).
- Blasco 2010 = Almudena Blasco, «Modelos de mujer en los sermones dirigidos a la sociedad barcelonesa del siglo XIII», *Revista de Poética Medieval* 24 (2010), pp. 77-92.
- Boehne 1975 = Patricia J. Boehne, *Dream and Fantasy in 14th and 15th Century Catalan Prose* (Barcelona: Hispam, 1975).
- Bohigas 1962 = Pere Bohigas, *El Libro español ensayo histórico* (Barcelona: Gili, 1962).
- Bonillo 2003 = Xavier Bonillo, *El paradís i l'infern segons el Llibre de meravelles de Ramon Llull* (Barcelona: Universitat de Barcelona, 2003).
- 2004 = Xavier Bonillo, «Els exemples del paradís i de l'infern del *Llibre de meravelles* de Ramon Llull», *SL* 44 (2004), pp. 53-78.
- 2005 = Xavier Bonillo, «L'estructura dels llibres del Paradís i de l'Infern al *Fèlix* de Ramon Llull», dins *Actes de les Jornades Internacionals Lul·lianes. Ramon Llull al s. XXI. Palma, 1, 2 i 3 d'abril de 2004* (Palma – Barcelona: Universitat de les Illes Balears – Universitat de Barcelona, 2005), pp. 217-233.
- 2008 = Xavier Bonillo, *Literatura al Llibre de meravelles de Ramon Llull* (Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya, 2008).
- 2015 = Xavier Bonillo, «El Catálogo de Ejemplos Lulianos», dins *Magnificat*. <<https://ojs.uv.es/index.php/MCLM/article/view/4045/7172>> (8 de novembre de 2016).
- Brancaleone 2002 = David Brancaleone, «*Il libro dele bestie* di Raimondo Lullo nella versione trecentesca veneta», dins *Per Leggere i Generi della Lettera* 2 (2002), pp. 17-62.

- Brémond, Le Goff i Schmitt 1996 = Claude Brémond, Jacques Le Goff, i Jean-Claude Schmitt, *L'exemplum* (Brepols: Turnhout, 1996).
- Brummer 1979 = Rudolf Brummer, «Sobre les fonts literàries del *Blanquerna* de Ramon Llull», dins *Iberorromania* 9 (1979), pp. 1-11.
- 1981a = Rudolf Brummer, «Hi ha un model literari per al *Llibre de contemplació en Déu* de Ramon Llull?», dins *Estudis de llengua i literatura catalanes III. Miscel·lània Pere Bohigas I* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981), pp. 79-86.
- 1981b = Rudolf Brummer, «La importància de la novel·la *Blanquerna* de Ramon Llull en les literatures europees de l'Edat Mitjana», *Randa* 19 (1986), pp. 137-141.
- Bultot 1982 = Robert Bultot (ed.), *Les genres littéraires dans les sources théologiques et philosophiques médiévales* (Lovaina: Munk Olsen, 1982).
- Butinyà 1996 = Júlia Butinyà, «El cor del *Llibre de meravelles* lul·lià», *Revista de Filologia Romànica* 13 (1996), pp. 89-106.
- Cabré 2005 = Miriam Cabré, «La manera pus fina: los *Exemplis, Faules* o *Istòries* en los *Verses Proverbials* de Guillem de Cervera», dins *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval* (La Corunya: Toxosoutos, 2005), pp. 543-558.
- Cabré, Ortín i Pujol 1988 = Lluís Cabré, Marcel Ortín i Josep Pujol, «Conèixer e haver moralitats bones», *SL* 28 (1998), pp. 139-167.
- Cacho Blecua 1998 = Juan Manuel Cacho Blecua, «Del *exemplum* a la *estoria* ficticia: la primera lección de Zifar», dins *Tipología de las formas narrativas breves románicas medievales*, Juan Paredes i Paloma Gracia (eds.) (Granada: Universidad de Granada, 1998), pp. 209-236.
- Caldentey 1943 = Miquel Caldentey, «Principio fundamental de la mariología luliana. Notas sobre el primado absoluto y universal de Jesucristo y María», *Verdad y Vida* 1 (1943), pp. 113-124.
- Chimento 2001 = Francesca E. Chimento, *Il libro di Dio nel Llibre de meravelles. Ramon Llull e la teologia cristiana* (Palerm: Università degli Studi di Palermo, 2001-2002). Tesi de llicenciatura.
- 2002 = Francesca E. Chimento, «Alcune riflessioni sul *Libre de meravelles* di Raimondo Lullo», dins *Contrarietas. Saggi sui saperi medievali*, Musco, Alessandro (ed.), (Palerm: Officina di Studi Medievali, 2002), pp. 17-29.
- Copeland 1991 = Rita Copeland, *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic Traditions and Vernacular Texts* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

- Corti 1978 = Maria Corti, «Structures idéologiques et structures sémiotiques au XIIIe siècle», *Travaux de Linguistique et Littérature* 16, 1 (1978), pp. 93-105.
- Crane 1890 = Thomas Frederick Crane, *The exempla or illustrative stories from the sermons vulgares of Jacques de Vitry* (Londres: Folklore Society, 1890).
- Curtius 1976 = Ernst Robert Curtius, *Literatura europea y Edad Media latina* (Madrid: Fondo de Cultura Económica, 1976).
- Dahan 1980 = Gilbert Dahan, «Notes et textes sur la poétique au Moyen Âge», *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* 55 (1980), pp. 171-239.
- Davy 1988 = Marie-Madeleine Davy, *Il simbolismo medievale* (Roma: Edizioni Mediterranee, 1988).
- De Bruyne 1946 = Edgar De Bruyne, *Études d'esthétique médiévale* (Bruges: De Tempel, 1946).
- Domínguez 2001 = Fernando Domínguez, «El discurso luliano sobre María», dins *Gli studi di mariologia medievale. Bilancio storiografico. Atti del I Convegno Mariologico della Fondazione Ezio Franceschini. Parma 7-8 novembre 1997* (SISMEL: Edizioni del Galluzzo, 2001), pp. 277-303.
- 2007 = Fernando Domínguez, «Una lectura del *Llibre de meravelles* como ars praedicandi», *Caplletra* 43 (2007), pp. 131-160.
- Domínguez, Villalba i Walter 2002 = Fernando Domínguez, Pere Villalba i Peter Walter (eds.), *Arbor Scientiae. Der Baum des Wissens von Ramon Llull* (Turnhout: Brepols, 2002).
- Dorfman 1969 = Eugene Dorfman, *The Narreme in the Medieval Romance Epic. An Introduction to narrative structures* (Toronto: University of Toronto Press, 1969).
- Dronke 1985 = Peter Dronke, *Fabula Explorations Into the Uses of Myth in Medieval Platonism* (Leiden: Brill, 1985).
- Dubost 1991 = Francis Dubost, *Aspects fantastiques de la littérature narrative médiévale (XIIe-XIIIe siècles)*, 2 vols. (Paris: Honoré Champion, 1991).
- Dubuis 1973 = Roger Dubuis, *Les Cent nouvelles nouvelles et la tradition de la nouvelle en France au Moyen Âge* (Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 1973).
- Durán 1973 = Armando Durán, *Estructura y técnicas de la novela sentimental y caballeresca* (Madrid: Gredos, 1973).
- Exempla Lulliana* = Xavier Bonillo (dir.), *Exempla Lulliana*. <<http://blogscat.com/fjbh/>> (maig del 2015).

- Faral 1913 = Edmond Faral, *Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du Moyen Âge* (Paris: Champion, 1913).
- 1982 = Edmond Faral, *Les Arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle* (Ginebra i Paris: Slatkine i Champion, 1982).
- Ferlampin-Acher 2003 = Christine Ferlampin-Acher, *Merveilles et topique merveilleuse dans les romans médiévaux* (Paris: Honoré Champion, 2003).
- Ferrante 1975 = Joan M. Ferrante, *Woman as Image in Medieval Literature from the Twelfth Century to Dante* (Nova York: Columbia University Press, 1975).
- Flutre 1962 = Louis-Fernand Flutre, *Table des noms propres avec toutes leurs variantes: figurant dans les romans du Moyen Âge écrits en français ou en provençal et actuellement publiés ou analysés* (Poitiers: Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale, 1962).
- Fradenburg 2001-2002 = L. O. Aranye Fradenburg, «Passare il tempo. La storicità del *romance* medievale», dins *Il romanzo I.*, Franco Moretti (ed.), (Torí: Einaudi, 2001-2002), pàg. 227-248.
- Frye 1982 = Northrop Frye, *The Great Code. The Bible and Literature* (Londres, Melbourne i Henley: Routledge i Kegan Paul, 1982).
- Galent-Fasseur 2002 = Valérie Galent-Fasseur, «Une solitude active: l'ermite e ses émules dans les romans de Raymond Lulle», *SL* 42 (2002), pp. 27-48.
- Galmés 1990 = Salvador Galmés, *Escrits sobre Ramon Llull* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990).
- Garnier 1989 = François Garnier, *Le langage de l'image au Moyen Âge* (Paris: Le Léopard d'Or, 1989).
- Gayà 1979a = Jordi Gayà, *La teoría luliana de los correlativos* (Palma: Impresos Lope C. San Buenaventura, 1979).
- 1979b = Jordi Gayà, «Els exemples lul·lians: noves referències a la influència àrab», *SL* 23 (1979), pp. 206-211.
- 1980 = Jordi Gayà, «Sobre algunes estructures literàries del *Libre de Meravelles*», *Randa* 10 (1980), pp. 63-69.
- Gisbert 2004 = Eugènia Gisbert, «*Metaforice loquendo*: de l'analogia a la metàfora en els *Començaments de medicina* de Ramon Llull», *SL* 44 (2004), pp. 17-52.
- González 1998 = Roberto J. González Casanovas, *La novela ejemplar de Ramon Llull: Interpretaciones literarias de la misión* (Madrid: Júcar, 1998).
- Graf 1984 = Arturo Graf, *Miti, leggende e superstizioni del Medio Evo* (Milà: Arnaldo Mondadori, 1984).

- Grant 2001 = Edward Grant, *Le origini medievali della scienza moderna* (Torí: Einaudi, 2001).
- Grimalt 2002 = Josep A. Grimalt, «Notes sobre les fonts del *Llibre de les bèsties* de Ramon Llull», *Randa* 48 (2002), pp. 37-46.
- Hauf 2002 = Albert G. Hauf, «Sobre l'*Arbor exemplificalis*», dins Fernando Domínguez, Pere Villalba i Peter Walter (eds.), *Arbor Scientiae. Der Baum des Wissens von Ramon Llull* (Turnhout: Brepols, 2002), pp. 303-342.
- Heller 1997 = Kerstin Heller, *Ramon Llull der Gedankliche aufbau seines Werkes «Felix oder das Buch der Wunder»* (Berlín: Freien Universität Berlin, 1997). Tesi doctoral.
- Hentsch 1975 = Alice A. Hentsch, *De la littérature didactique du Moyen Âge s'adressant spécialement aux femmes* (Ginebra: Slatkine Reprints, 1975).
- Hillgarth 1991 = Jocelyn N. Hillgarth, *Readers and Books in Majorca, 1229-1550*, 2 vols. (París: Centre National de la Recherche Scientifique, 1991).
- 1998 = Jocelyn N. Hillgarth, *Ramon Llull i el naixement del lul·lisme* (Barcelona: Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998).
- 2001 = Jocelyn N. Hillgarth, *Diplomatari lul·lià: documents relatius a Ramon Llull i a la seva família* (Barcelona: Universitat de Barcelona, 2001).
- HLC = Martí de Riquer, *Història de la literatura catalana*, 4 vols. (Barcelona: Ariel, 1964).
- Huchet 1984 = Jean-Charles Huchet, *Le roman occitan médiéval* (París: Presses Universitaires de France, 1984).
- Jacobi 1999 = Klaus Jacobi (ed.), *Gespräche lesen. Philosophische Dialoge im Mittelalter* (Tubinga: Verlag, 1999).
- Jauss 1985 = Hans Robert Jauss, «I generi minori del discorso esemplare come sistema di comunicazione letteraria», dins *Il racconto nel Medioevo*, Mice-langelo Picone (ed.), (Bolonya: Il Mulino, 1985), pp. 53-72.
- 1989 = Hans Robert Jauss, *Alterità e modernità della letteratura medievale* (Torí: Bollati i Bosinghieri, 1989).
- Johnston 1992 = Mark D. Johnston, «Exemplary Reading in Ramon Llull's *Llibre de meravelles*», *Forum for Modern Language Studies* 28 (1992), pp. 235-250.
- Kelly 1966 = Douglas Kelly, «The Scope of the Treatment of Composition in the Twelfth and Thirteenth-Century Arts of Poetry», *Speculum* 41 (1966), pp. 261-278.
- 1991 = Douglas Kelly, *The Arts of Poetry and Prose* (Turnhout: Brepols, 1991).

- Lacarra 1979 = María Jesús Lacarra, *Cuentística medieval en España: los orígenes* (Saragossa: Universidad de Zaragoza, 1979).
- 1985 = María Jesús Lacarra, «Strutture e tecniche della narrativa castigliana: l'inserimento di racconti», dins *Il racconto nel Medioevo*, Micangelo Picone (ed.), (Bolonya: Il Mulino, 1985), pp. 205-230.
- Lacarra i López Estrada 1993 = Maria Jesús Lacarra i Fernando López Estrada, *Orígenes de la prosa* (Madrid: Júcar, 1993).
- Le Goff 1985 = Jacques Le Goff, «L'exemplum», dins *Il racconto nel Medioevo*, Micangelo Picone (ed.), (Bolonya: Il Mulino, 1985), pp. 95-109.
- 2002 = Jacques Le Goff, *Il meraviglioso e il quotidiano nell'Occidente medievale* (Bari i Roma: Laterza, 2002).
- 2003 = Jacques Le Goff, *L'immaginario medievale* (Bari i Roma: Laterza, 2003).
- Lecouteux 1998 = Claude Lecouteux, *Au-delà du merveilleux. Essai sur les mentalités du Moyen Âge* (París: Presses Universitaires de Paris-Sorbonne, 1998).
- Lecoy de la Marche 1886 = Albert Lecoy de la Marche, *La chaire française au Moyen Âge* (París: 1886).
- Lefèvre 1954 = Yves Lefèvre, *L'Elucidarium et les lucidaires* (París: E. De Boccard Éditeur, 1954).
- Liborio 1991 = Mariantonia Liborio (ed.), *Le forme del romanzo medievale. La descrizione* (Nàpols: Istituto Universitario Orientale, 1991).
- Llinarès 1964 = Armand Llinarès (ed.), *Raymond Lulle. Le livre des bêtes. Version française du xve siècle* (París: Klincksieck, 1964).
- 1968 = Armand Llinarès, *Ramon Llull* (Barcelona: Edicions 62, 1968).
- 1970 = Armand Llinarès, *Livre d'Evast et de Blaquerne* (París: Presses Universitaires de France, 1970).
- 1971 = Armand Llinarès, «Theorie et pratique de l'allegorie dans le *Libre de contemplació*», *SL* 15 (1971), pp. 5-34.
- 1973 = Armand Llinarès, «Remarques sur les formes du symbolisme lullien», *Traza y Baza* 3 (1973), pp. 27-44.
- 1975 = Armand Llinarès, «La presencia de Ramon Llull en Francia», *SL* 19, (1975), pp. 107-115.
- Llull DB = Anthony Bonner (dir.), Base de Dades Ramon Llull, Centre de Documentació Ramon Llull (Universitat de Barcelona), <<http://orbita.bib.ub.es/llull>> (8 de novembre de 2016).

- Longère 1997 = Jean Longère (ed.), *Historia occidentalis. Tableau de l'Occident au XIIIe siècle* (París: Éditions du Cerf, 1997), pp. 7-58.
- Marsan 1974 = Rameline E. Marsan, *Itinéraire espagnol du conte médiéval (VIIIe-XIe siècles)* (París: Librairie C. Klincksieck, 1974).
- Martín 1996 = Llúcia Martín, *La tradició animalística en la literatura catalana medieval* (València: Generalitat Valenciana, 1996).
- 2003 = Llúcia Martín, «On pus escura és la semblança, pus altament entén l'enteniment qui aquella semblança entén». Ramon Llull i el didactisme científicoteològic del *Llibre de meravelles*», *Randa* 50 (2003), pp. 25-39.
- Martines 1995 = Vicent Martines, *Els cavallers literaris: assaig sobre literatura cavalleresca catalana medieval* (Madrid: UNED, 1995).
- Masip 1999 = Laura Masip, *Ermittans a la literatura medieval* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999).
- Maulu 2013 = Marco Maulu, «Ramon Llull e la scrittura allegorica nel *Libre de les bèsties*». *Rhesis* 4/2 (2013), pp. 251-276.
- Méla 1983 = Charles Méla, «Romans et merveilles», dins *Précis de Littérature Française du Moyen Âge*, Daniel Poirion (ed.), (París: PUF, 1983), pp. 214-235.
- Miquel i Planas 1914 = Ramon Miquel i Planas (ed.), *Llegendes de l'altre temps. Viatge al Purgatori de sant Patrici. Visions de Tundal y de Trictelm. Viatge d'en Pere Portes a l'Infern* (Barcelona: Biblioteca catalana, 1914).
- Montoya 1981 = Jesús Montoya, *Las colecciones de milagros de la Virgen en la Edad Media: el milagro literario* (Granada: Universidad de Granada, 1981).
- Montoya i Riquer 1998 = Jesús Montoya i Isabel de Riquer, *El prólogo literario en la Edad Media* (Madrid: UNED, 1998).
- Moretti 2001-2002 = Franco Moretti (ed.), *Il romanzo*, 3 vols. (Torino: Einaudi, 2001-2002).
- Morse 1991 = Ruth Morse, *Truth and Convention in the Middle Ages. Rhetoric, Representation and Reality* (Cambridge – Nova York – Port Chester – Melbourne – Sidney: Cambridge University Press, 1991).
- Moya 2000 = Pablo César Moya, *Los siervos del demonio. Aproximación a la narrativa medieval* (Madrid: UNED, 2000).
- Murphy 1974 = James J. Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance* (Berkeley – Los Angeles – Londres: University of California Press, 1974).

- Oliver 1904 = Miguel Oliver, «A propósito del *Félix de meravelles*», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* 10 (1904), pp. 290-292.
- Pabst 1972 = Walter Pabst, *La novela corta en la teoría y en la creación literaria. Notas para la historia de su antinomia en las literaturas románicas* (Madrid: Gredos, 1972).
- Paredes i Gracia 1998 = Juan Paredes i Paloma Gracia (eds.), *Tipología de las formas breves románicas medievales* (Granada: Universidad de Granada, 1998).
- Payen i Diekstra 1975 = Jean Payen i Frans N. M. Diekstra, *Le roman* (Turnhout: Brepols, 1975).
- Pépin 1987 = Jean Pépin, *La tradition de l'allégorie de Philon d'Alexandrie a Dante* (París: Études Augustiniennes, 1987).
- Perarnau 1985 = Josep Perarnau, «La traducció castellana medieval del *Llibre de meravelles* de Ramon Llull», *ATCA* 4 (1985), pp. 7-60.
- Petit 1985 = Aimé Petit, *Naissances du roman. Les techniques littéraires dans les romans antiques du XIe siècle*, 2 vols. (París – Ginebra: Champion – Slatkine, 1996).
- Picone 1985 = Michelangelo Picone, *Il racconto* (Bologna: Il Mulino, 1985).
- 1992 = Michelangelo Picone (ed.), *L'enciclopedismo medievale* (Ravenna: Longo Editore, 1992).
- Pring-Mill 1991 = Robert Pring-Mill, *Estudis sobre Ramon Llull* (Barcelona: Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991).
- Ramis 1991 = Pedro Ramis «*Llibre de les bèsties: el príncipe y la sociedad*», *SL* 85 (1991), pp. 149-165.
- Rashed 1976 = Amina Rashed, *Raison et métaphore selon Raymond Lulle*, 2 vols. (París: Université de Paris III, 1976). Tesi doctoral.
- Richard 1981 = Jean Richard, *Les récits de voyages et de pèlerinages* (Turnhout: Brepols, 1981).
- Rico 1970 = Francisco Rico, *El pequeño mundo del hombre* (Madrid: Castalia, 1970).
- Riquer 1968 = Martí de Riquer, *La leyenda del graal y temas épicos medievales* (Madrid: Editorial Prensa Española, 1968).
- 1985 = Martí de Riquer, «Il racconto cortese in Catalogna», dins Michelangelo Picone, *Il racconto* (Bologna: Il Mulino, 1985), pp. 275-298.
- Rodríguez Velasco 1999 = Jesús Rodríguez Velasco (ed.), *Castigos para celosos. Consejos para juglares* (Madrid: Gredos, 1999).

- Rouse i Rouse 1974 = Richard Rouse i Mary Rouse, «Biblical Distinctions in the Thirteenth Century», *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* 41 (1974), pp. 27-37.
- Rubió i Balaguer 1985 = Jordi Rubió i Balaguer, *Ramon Llull i el lul·lisme. Obres de Jordi Rubió i Balaguer, II* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985).
- Sansone 1963 = Giuseppe Sansone, *Studi di filologia catalana* (Bari: Adriatica Editrice, 1963).
- Schib 1969 = Gret Schib, *La traduction française du Livre de meravelles de Ramon Llull* (Schaffhausen, 1969). Tesi doctoral.
- Schmitt 1985 = Jean-Claude Schmitt, *Prêcher d'exemples* (Paris: Stock, 1985).
- Segre 1984 = Cesare Segre, «Un genere letterario poco noto: il viaggio allegorico-didattico», dins *Symposium in honorem prof. M. de Riquer* (Barcelona: Universitat de Barcelona – Quaderns Crema, 1984), pp. 383-401.
- 1990 = Cesare Segre: *Fuori del mondo. I modelli nella follia e nelle immagini dell'aldilà* (Torí: Einaudi, 1990).
- Smalley 1972 = Beryl Smalley, *Lo studio della Bibbia nel Medioevo* (Bologna: Il Mulino, 1972).
- Stevens 1973 = John Stevens, *Medieval Romance. Themes and Approaches* (Londres: Hutchinson University Library, 1973).
- Stierle 1972 = Karlheinz Stierle, «L'histoire comme exemple, l'exemple comme histoire: contribution à la pragmatique et à la poétique des textes narratifs», *Poétique* 10 (1972), pp. 176-198.
- Tadié 1982 = Jean-Yves Tadié, *Le roman d'aventures* (Paris: PUF, 1982).
- Taylor 1995 = Barry Taylor, «Some Complexities of the *Exemplum* in Ramon Llull's *Llibre de les bèsties*», *The Modern Language Review* 90, 3 (1995), pp. 646-658.
- 2009 = Barry Taylor, «Don Juan Manuel, lector de la literatura sapiencial: preceptiva y modelo», *Revista de Poética Medieval* 23 (2009), pp. 135-150.
- 2010 = Barry Taylor, «Los libros de materia predicable: ¿obras de referencia o lectura privada», *Revista de Poética Medieval* 24 (2010), pp. 211-224.
- THEMA = Jacques Le Goff (dir.), *Thesaurum exemplorum medii aevi*. Groupe d'Anthropologie Historique de l'Occident Médiévale: <<http://gahom.ehess.fr/index.php?page=map>> (8 de novembre de 2016).
- Thiébaux 1974 = Marcelle Thiébaux, *The Stag of Love. The Chase in Medieval Literature* (Ithaca i Londres: Cornell University Press, 1974).

- Thiolier-Méjean 1996 = Suzanne Thiolier-Méjean, *Une belle au bois dormant médiévale: Frayre de joy et Sor de plaser* (Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1996).
- Thomasset 1982 = Claude Thomasset, *Une vision du monde à la fin du XIIIe siècle. Commentaire du dialogue de Placides et Timéo* (Ginebra: Droz, 1982).
- Varvaro 1968 = Alberto Varvaro, *Struttura e forme della letteratura romanza del medioevo* (Nàpols: Liguori, 1968).
- 1992 = Alberto Varvaro, «Note su Ramon Llull, narratore», dins *Atti del Convegno Internazionale Ramon Llull; il lullismo internazionale, l'Italia. Napoli, 30 e 31 marzo, 1 aprile 1989. Annali Sezione Romanza XXXIV* (Nàpols: Istituto Universitario Orientale, 1992), pp. 199-207.
- 2002 = Alberto Varvaro, «I romanzi della Romania medievale», dins *Il romanzo III*, 3 vols. (Torino: Einaudi, 2002), pp. 33-56.
- Viera 1990 = David J. Viera, «Exempla in the *Libre de Sancta Maria* and Traditional Medieval Marian Miracles», *Catalan Review* 4 (1990), pp. 221-231.
- Vincensini 2000 = Jean-Jacques Vincensini, *Motifs et thèmes du récit médiéval* (Paris: Nathan, 2000).
- Von Perger 1999 = Misha Von Perger, «Vorläufiges Repertorium philosophischer und theologischer Prosa-Dialoge des lateinischen Mittelalters», dins *Gespräche lesen. Philosophische Dialoge im Mittelalter*, Klaus Jacobi (ed.) (Tubinga: Verlag, 1999), pp. 435-494.
- Welter 1973 = Jean-Thiébaud Welter, *L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique de Moyen Âge* (Ginebra: Slatkine Reprints, 1973).
- Yacine 2008 = Tassadit Yacine, «Ramon Llull y las fábulas cabileñas», *Quaderns de la Mediterrània* 9 (2008), pp. 305-309.
- Yates 1985 = Frances Yates, *Assaigs sobre Ramon Llull* (Barcelona: Empúries, 1985).
- Ysern 1999 = Josep Antoni Ysern, «Exempla i estructures exemplars en el primer llibre del *Fèlix*», *SL* 39 (1999), pp. 25-54.
- Zink 1985 = Michel Zink, *La subjectivité littéraire. Autour du siècle de saint Louis* (Paris: PUF, 1985).
- Zumthor 1972 = Paul Zumthor, *Essai de poétique médiévale* (Paris: Éditions du Seuil, 1972).
- 1995 = Paul Zumthor, *La misura del mondo* (Milà: Il Mulino, 1995).

Paraules clau

Llull, *exempla*, *Llibre de meravelles*, gelosia, palau

Key words

Llull, *exempla*, *Llibre de meravelles*, jealousy, palace

Resum

Estudi comparatiu d'alguns exemples de Ramon Llull a partir de dos motius concrets: el de la gelosia i el del palau.

Abstract

Comparative study of some Ramon Llull's examples on two concrete subjects: the jealousy and the palace.

Los jesuitas y el lulismo

Juan Nadal Cañellas, S. I. †

Miquel Batllori, en su artículo «Lulismo y combinatoria» del *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús*, escribe: «Desde el segundo decenio del siglo xx diversos críticos han notado ciertas coincidencias entre los *Ejercicios espirituales* de san Ignacio y las obras de Ramón Llull (sobre todo, l'*Art de contemplació*), particularmente en lo que se refiere al método contemplativo de las tres potencias y a la rectitud de intención.»¹

Referente a la rectitud de intención, por ejemplo, he aquí los dos textos que se citan como paralelos:

–San Ignacio, *Ejercicios espirituales*: «En toda buena elección, nuestra intención ha de ser simple, solamente mirando para lo que soy creado, es a saber, para alabanza de Dios nuestro Señor y salvación de mi ánima; y así, cualquier cosa que yo eligiere, debe ser a que me ayude para el fin para que soy criado, no ordenando ni trayendo el fin al medio, mas el medio al fin.»²

–Ramón Llull, *Blanquerna*: «Al otro día, oída misa, Evast y Aloma llamaron a Blanquerna en el oratorio, ante el altar donde estaba la santa cruz, y hablóle el padre de esta forma: Amable hijo Blanquerna, mucho nos conviene tener presente de donde procedemos, el fin para que fuimos creados, y a donde tenemos

Rebut el 17 de febrer de 2015. Acceptat el 3 de juny de 2016, després del traspàs de l'autor. Vegeu la necrològica a la secció de Crònica. doi: 10.3306/STUDIALULLIANA.111.35.

¹ *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús*, vol. III, pp. 2441-2442. Los principales autores que tratan de estas coincidencias son: J. de Guibert, «La méthode des trois puissances et l'*Art de contemplation de Raymond Lulle*», *RAM* 6 (1925), pp. 368-378; id., *Études de théologie mystique*, (Toulouse: Editions de la Revue d'Ascétique et de Mystique et de l'Apostolat de la prière, 1930); J. M. March, «San Ignacio de Loyola y el B. Ramón Llull», *Manresa* 2 (1926), pp. 333-350; J. Sabater «Analogías doctrinales entre S. Ignacio y Ramón Llull», *Manresa* 28 (1956), pp. 371-384.

² Ignacio de Loyola, Preámbulo para hacer elección, *Ejercicios espirituales*, n.º 169.

que volver y darnos cuenta del favor que hemos recibido del Altísimo. Llegó ya el momento en que yo y tu madre debemos menospreciar este mundo y renunciar a los bienes temporales. [...] Por esto, querido hijo, te nombramos heredero universal de nuestros bienes temporales.»³

Cierto es que los dos párrafos aquí copiados —y lo mismo puede decirse, a nuestro parecer, de los demás que aducen los valedores del influjo de Ramón en Ignacio— incitan a considerar la finalidad por la cual Dios creó al hombre, a fin de que éste ordene su vida de manera consecuente con esta finalidad. Se trata, sin embargo, de una reflexión piadosa obvia que, por el hecho de ser formulada por dos escritores ascéticos, no requiere que uno dependa del otro. Si se desea defender a toda costa una influencia en esta cuestión, ésta puede reducirse, a lo más, a una mera anamnesis temática por parte del autor de la obra posterior. Pero incluso esto debería fundamentarse sobre pruebas plausibles.

Otro de los ejemplos aducidos para barruntar la influencia de Llull en Loyola es el tipo de religiosidad. Ambos patrocinan una vida apostólica mixta, hecha de acción y contemplación. La espiritualidad de Ignacio de Loyola fue muy certeramente adjetivada por su amigo y compañero, Jerónimo Nadal, como la de «contemplativo en la acción».⁴ Ramón Llull, por su parte, en su *Fèlix o llibre de les meravelles*, escenifica este diálogo:

Félix, después de haber oído al ermitaño ponderar las excelencias de la vida contemplativa sobre la activa, exclama:

—Señor, mucho me maravilla que Jesucristo y los apóstoles en este mundo ejerciesen la vida activa y no la contemplativa, siendo así que la vida contemplativa es más noble que la activa.

—Hijo —contestó el ermitaño—, Jesucristo y los apóstoles en cuanto al cuerpo tenían vida activa y en cuanto al alma la tenían contemplativa.⁵

Personalmente, creo que la conjunción de estos dos modos de vida cristiana, encarnados en el Evangelio de Lucas por Marta y María,⁶ está lejos de ser exclusiva de Ignacio y de Ramón. La llamada a la evangelización —es decir, a la vida apostólica activa—, en los religiosos conventuales, había impulsado el establecimiento de las órdenes mendicantes en substitución de las puramente

³ Ramón Llull, *Blanquerna*, llibre primer, cap. 5, ORL IX (1914), p. 28.

⁴ «Simul in actione contemplativus». *ENV*, p. 162.

⁵ Ramón Llull, *Fèlix o llibre de les meravelles*, cap. 62, Anthony Bonner (ed.), *Obres selectes de Ramon Llull (1232-1316)*, vol. II, p. 211.

⁶ «María ha escogido la mejor parte», Lc 10, 38-42.

contemplativas. Es verdad que las dos formas de vida buscaban el servicio divino, pero las contemplativas se habían originado en el eremitismo de la Tebaida, lejos de los centros urbanos, mientras que las de vida mixta respondían al celo apostólico de los religiosos de la Europa de los burgos. Tomás de Aquino describió la conjunción de estos dos modelos de vida con un expresión más parecida a la que Nadal dedicaba a san Ignacio que a la de Llull: «Contemplata aliis tradere [‘participar a los demás lo que uno ha contemplado’]».⁷

Si es tal vez difícil individuar influencias concretas de Llull en Ignacio, sí parece razonable aceptar que el fundador de la Compañía conocía y sentía simpatía por el misionero mallorquín, cuyos escritos debió conocer —especialmente su *Art de contemplació*, séptima parte de la novela *Blanquerna*— durante su estancia en Barcelona. Este escrito, en 1521, había sido traducido al catalán de la época y publicado como obra independiente en la ciudad condal.⁸ Sabemos que el editor Joan Malbec, apodado *Bonllavi*, pidió a su mecenas, el canónigo mallorquín Gregori Genovart, que enviase ejemplares de esta obra a dos matrimonios barceloneses: al de Bernal Sapila, casado con Elionor Ferrer, y al de la hija de éstos, Estefanía Sapila, esposa de Frederic de Güalbes, todos ellos amigos y bienhechores de Ignacio durante su estancia en Barcelona y París, entre 1523 y 1526. Estas personas estaban, además, emparentadas con una de sus mayores devotas, Isabel Roser, cuyo apellido de soltera era Ferrer.⁹

No puede tampoco preterirse el hecho de que, en París, el grupo de los seis amigos de Ignacio, futuros fundadores de la Compañía de Jesús, se reunían en la cartuja de Vauvert, instituida en 1275 por san Luis IX, al sur de París. Ramón había residido allí en diversas ocasiones. En aquel monasterio, Tomás Le Myésier, gran admirador de Llull y médico de la corte de Francia, desarrolló gran parte de su actividad en favor del lulismo. Vauvert fue pues, de hecho, del siglo XIV al XVI, un centro muy activo en la defensa y propagación del lulismo en París, en estrecha colaboración con la corte real y la universidad parisina.

⁷ Tomás de Aquino, *Summa Theologica*, II, II, 188, 6. Para más información sobre este tema, véase M. Nicolau, *Jerónimo Nadal: Obras y Doctrinas espirituales* (Madrid: CSIC, 1949), pp. 327-338.

⁸ Algunos indicios nos dan pie a creer que Ignacio no estaba muy dotado para las lenguas, pero, por lo que respecta al catalán, no cabe la menor duda de que lo entendía perfectamente, como lo demuestra Miguel Lop en su estudio *Recuerdos ignacianos en Barcelona* (Barcelona: Cristianisme i Justícia, 2005), cap. 3.2, pp. 49-51.

⁹ Isabel Ferrer de Roser fue la primera mujer que hizo los votos de la recién fundada Compañía de Jesús. Sin embargo su comportamiento posterior una vez en Roma, donde exigió comodidades para sí y beneficios para sus allegados, además de contraer deudas que cargaba a la Orden, obligaron, en 1547, a Ignacio a comunicarle su despido a través del P. Jerónimo Nadal. Véase nuestro libro *Jerónimo Nadal, vida e influjo*, (Bilbao: Mensajero-Sal Terræ, 2007), pp. 76-78.

A uno de sus monjes había dictado Ramón el relato de su vida, la llamada *Vita coetanea*, fundamental en muchos puntos para conocer la trayectoria apostólica y la evolución espiritual de nuestro misionero¹⁰ y en Vauvert se constituyó un fondo de libros lulianos, iniciado por el propio Ramón Llull en vida, e incrementado a raíz de su muerte a tenor de sus disposiciones testamentarias.

También Jerónimo Nadal quien, durante su permanencia en París, había escogido como confesor al cartujo portugués, P. Manuel Miona, que era igualmente confesor de Ignacio, debió ser un asiduo de Vauvert, donde residía Miona. Tradicionalmente se le considera, como reza el rótulo de un retrato suyo que se conserva en el Colegio de Montesión de Palma de Mallorca, «eximius lulianæ doctrinæ cultor». No hay duda que Nadal simpatizaba con su compatriota franciscano, aunque no fuera discípulo suyo en cuanto seguidor de los métodos del Arte luliana; lo era, sin embargo, en muchos aspectos de su espiritualidad y apostolado. Esto le permitió, sin mentir, decir al arzobispo de Toledo, cardenal Guijarro, quien avergonzado de su nombre se hacía llamar «Silíceo», pseudónimo por el que es conocido, que, aunque mallorquín, no era lulista.¹¹ Pese a esto, según confesó su hermano Esteban al P. Bolitxer, y éste lo transmitió al editor maguntino de las obras lulianas, Ivo Salzinger, Jerónimo habría dicho después de un año de estudiar las obras del Doctor Iluminado: «Utinam vulgo homines donum Dei scirent, et capere vellent, quam apposita sit haec Ars atque scientia ad veritatem naturali ratione tradendam, sine ambage testium et auctoritatum [‘Ojalá los hombres conociesen de manera espontánea el don de Dios y quisiesen entender qué apropiado es este Arte y ciencia para transmitir la verdad por medio de la razón natural, sin intermedio de testimonios y autoridades’]». ¹² Jerónimo Nadal estudió, pues, durante su estancia en Mallorca, después de su ordenación sacerdotal, las obras de Ramón Llull, y sabemos también que mantuvo un trato ordinario con lulistas eminentes de la época, entre los cuales el canónigo Antonio Serra que había sido «nominatus pro legenda et docenda Illuminatis Magistri Raymundi Lulli scientia» en la Universidad, y con el sucesor de éste, Mossén Antonio Bellver.¹³ El P. M. Ni-

¹⁰ Muy numerosas son las ediciones y traducciones en diversas lenguas de la *Vita coetanea*. Véase la lista en Anthony Bonner, *Obras selectas de Ramon Llull (1232-1316)*, vol. II, pp. 578-579.

¹¹ Anota Nadal en sus apuntes biográficos al describir el encuentro con el cardenal: «Saludé al arzobispo en nombre de Vega, que era amigo suyo. Preguntó de dónde era yo. Cuando oyó que de Mallorca, me preguntó si era lulista. Lo negué.» (*EN*, vol. II, p. 22).

¹² Ivo Salzinger, *Beati Raymundi Lulli doctoris illuminati et martyris opera*, vol. I, *Testimonia viro-rum illustrium* (Maguncia, 1721), pp. 9-10. Véase Custurer, *Disertaciones*, cap. 6, XLIV, pp. 406-407.

¹³ Antonio Bellver tomó posesión de la cátedra en 1599. ARM, Prot. G 242, s/f.

colau ha estudiado el lulismo de Jerónimo Nadal, en su artículo «Notas sobre el lulismo del P. Jerónimo Nadal (1507-1580)».¹⁴

Sí fue, por el contrario, lulista entusiasta otro jesuita coetáneo de Nadal, Guillaume Poncel, de quien su biógrafo escribe que «era considerado una de las mentes más brillantes, aunque excéntricas, de su tiempo».¹⁵ Ingresó en la Compañía en mayo de 1544 y permaneció en ella veinte meses, hasta que el 9 de diciembre de 1545 Ignacio se vio obligado a despedirle ya que, a pesar de sus promesas, no se corregía de sus fantasías y empresas estafalarias.

En cuanto a los profesores del Colegio de Montesión, en cuya fundación había sido decisiva la intervención de Jerónimo Nadal, éstos, hasta el 2 de abril de 1767, fecha de la expulsión de los miembros de la Compañía de Jesús de los territorios de la Corona española, dictada por la *Pragmática Sanción* de Carlos III, hicieron causa común con los franciscanos en sus disputas con los dominicos y otros antilulistas de Mallorca.

Como se sabe, en 1559, las obras de Ramón Llull habían sido puestas por Paulo IV en el *Índice de Libros prohibidos*, basado en el *Directorium inquisitorum* del furibundo inquisidor antilulista del siglo XIV, Nicolás Eimeric, publicado en Barcelona en 1503 por otro inquisidor antilulista de Mallorca, Fra Guillem Caselles. Eimeric, como demostró Mn. Josep Perarnau en su Lección Inaugural del año académico 1997-1998 de la Facultad de Teología de Cataluña, titulada *De Ramón Llull a Nicolau Eimeric*, había hecho una lista de textos, según él heréticos, sacados de las obras del Doctor Iluminado. Examinados uno a uno dichos textos, se ve no sólo que algunos están sacados de contexto, sino que la casi totalidad están falsificados o son reelaboraciones del propio inquisidor a partir de fragmentos textuales lulianos.¹⁶ De esto se había dado ya cuenta en el siglo XVI el ferviente lulista Arnaldo Albertí,¹⁷ natural de la villa de Muro en Mallorca, que murió obispo de Patti, en Sicilia. Además de algunas obras sobre Ramón Llull, Albertí dejó manuscrito un nuevo *Directorium inquisitorum* que se conservaba en la Biblioteca de Paler-

¹⁴ Publicado en *Studia* 13 (Palma de Mallorca, 1941), pp. 161-167.

¹⁵ *DHCJ*, pp. 3202-3203.

¹⁶ J. Perarnau i Espelt, *De Ramon Llull a Nicolau Eimerich*, Lliçó inaugural del curs acadèmic 1997-1998 de la Facultat de Teologia de Catalunya (Barcelona, 1997).

¹⁷ K. Eubel, *Hierarchia Catholica*, vol. 3, p. 266; *DHEC*, vol. I, p. 33.

mo, del que, en 1552, Jaime Pozzo, recién nombrado cardenal, pidió una copia al P. Nadal.¹⁸ Éste se la llevó a la vuelta de su expedición militar a África.¹⁹

En la última sesión del concilio de Trento se trató por fin el tema de la ortodoxia de nuestro eximio compatriota. De la defensa se encargó brillantemente el teólogo del obispo Caçador de Barcelona,²⁰ el canónigo Luis Juan Vileta,²¹ amigo del franciscano Juan Jubí,²² el único mallorquín que, como obispo de Constantina en el norte de África, tomó parte en las congregaciones generales y sesiones solemnes del concilio tridentino. Ayudaron a Vileta en su alegato, el general de la Compañía, P. Láinez, y Jerónimo Nadal. No se pudo contar con la ayuda que estaba dispuesto a prestar el cardenal Pozzo, porque había fallecido el 26 de abril de aquel 1563, asistido en sus últimos momentos por los Padres de la Compañía,²³ sin haber podido, por enfermedad, ir a presidir

¹⁸ Como Nadal tardó un poco, por las razones que dirá a continuación, en mandar la obra al cardenal, aprovechaba una carta a san Ignacio, de 11 de diciembre de 1552, para encargarle que trasmitiese sus excusas a Pozzo: «A Monseñor R.^{mo} de Puteo, si parece a V. P., mandará desir que por las ocupaciones de la tierra y otras, en el verano siendo yo en Mesina, ni esciví ni pude hazer diligencia que el *Directorio de los inquisidores* compuesto por el obispo Albertín (que Su S.^{ra} R.^{ma} había mandado que procurasse de enviárselo) se enbiase. Agora, siendo venido en Palermo, he hecho diligencia, y está dado ya orden que se copie, porque no está estampado, y tiene más de 350 hojas: haráse toda diligencia de copiarse y mandarse a Su S.^{ra} R.^{ma})» (EN, vol. I, p. 138).

¹⁹ El 27 de junio de 1551, Nadal, que era rector del colegio de Mesina, en la ofensiva contra el pirata Dragut, se había embarcado, junto con su compañero Isidoro Bellini, profesor de filosofía, en la galera capitana de Fernando de Vega, la «Paetoria», comandada por Antonio Doria, para ejercer allí su ministerio sacerdotal y asistir a los enfermos y heridos. Pero el 2 de julio de aquel año, frente a la isla de Lampedusa, una gran tempestad hundió quince trirremes, entre las cuales la de Nadal, quien se salvó del naufragio, suerte que no tuvo su compañero Isidoro Bellini. Pudo agarrarse a una cuerda que se había enredado en unas rocas y casi desnudo, sólo habiendo podido salvar algunas reliquias, logró subirse a una roca. Le recogió otra galera y alguien le dio ropas turcas para vestirse. De esta manera, vestido como un partidario de Mahoma, Jerónimo pudo finalmente poner pie en África. Desde allí, cuatro meses más tarde, pudo volver a Mesina.

²⁰ Caçador fue nombrado obispo de Barcelona, en 1546, por intervención de Ignacio de Loyola. Véase *Eca*, vol. IV, p. 79 y *DHEC*, vol. I, pp. 376-377. No debe confundirse este personaje con su sobrino, del mismo nombre y apellido, que fue obispo de Gerona.

²¹ Véase *Eca*, vol. XV, p. 519. Sobre su actividad a favor del lulismo, véase *DHEC*, vol. III, p. 702.

²² Sobre Jubí, véase M. Battlori, *Lo bisbe Jubí, BSAL 9* (1944-1947), pp. 425-471 (texto castellano) = M. Battlori, *Obra completa* (Valencia: Tres i Quatre) vol. VI, pp. 325-394 (texto catalán).

²³ «Otro no se me ofrece que dezir, sino que V. R. encomiende a Dios el ánima de su amigo el cardenal Púteo, que tenemos aviso que ha pasado de esta vida. Halláronse los nuestros presentes para ayudarle a morir. Aunque él parece estava dias ha algo insensible, todavía ha dado muestras de entender lo que se le dezía y de aprovecharse de los recuerdos que le daban» (carta de Polanco, desde Trento, de fecha 4 de mayo de 1563, a Nadal, que estaba ya visitando los colegios de Austria. *EN* II, p. 277 y *CT* II, pp. 546,23 y 547,19). El 30 de junio de 1563, otro jesuita, el P. Tommaso Raggio, escribiendo desde Roma una carta a toda la Compañía con noticias varias, daba algunos detalles de la muerte del cardenal Pozzo: «Molti sono stati visitati dai nostri nella loro infirmità, consolati ed aiutati a ben morire; e fra gli altri l' Ill.mo et R.mo cardinal Puteo, il quale stando in stremo, un suo nipote arcivescovo di Bari fece chiamar li nostri, acciocché gli raccomandassero l' anima, li dicessero la messa et facessero quell' officio tutto ch' in tal tempo era necessario;

el concilio como Legado pontificio, como era voluntad de Pío IV.²⁴ Salido ya Jerónimo Nadal de Trento, recibió una carta del P. Polanco, secretario de Láinez, en que le comunicaba por encargo del general, que «por lo que se refiere al índice de libros, nada más diré a Vuestra Reverencia que Ramón Llull ha sido sacado de entre los herejes».²⁵

A pesar de la rectificación tridentina respecto a la ortodoxia de Llull, en 1575, Everardo Mercuriano, cuarto superior general de la Compañía, volvió a incluir a Ramón en su *Ordinatio*, una lista de libros espirituales prohibidos a los jesuitas. Mercuriano, que en realidad se llamaba Lardinois, era un jesuita valón que ingresó en la Compañía ya entrado en edad. La práctica de los *Ejercicios espirituales* ignacianos, cuyo mes completó, dirigido por el P. Paolo d'Achille, le entusiasmó. Esto explica que impusiera este método de oración como único permitido, según él, a los jesuitas, frente a otros de corte más místico y, de ahí, la consecuente prohibición de la lectura de autores como Ramón Llull y los místicos alemanes.

Otro caso de un miembro de la Compañía malquistado con Llull fue el de Roberto Belarmino. Aunque durante sus estudios en Lovaina se había interesado por el misionero mallorquín, en 1607, a raíz de su intervención como miembro cardenalicio del Santo Oficio de la Inquisición en la causa contra el lulista Plácido Perilli,²⁶ se convirtió en decidido adversario de la combinatoria

il che essi fecero ben per 8 giorni, lassando molto edificato il detto arcivescovo con tutti quelli della corte; e tanta fu l'affettione che questo buon prelato pigliò verso li nostri, che deliberò fare un collegio in detta città, scrivendome subito a quella comunità, et così speriamo se ne farà qualche cosa» (PC I, pp. 378-379).

²⁴ Todavía en febrero de aquel año, el papa le dirigía un *Breve* confirmando el orden de precedencia en el concilio, CT VIII, p. 345,49; Pastor, vol. XV, pp. 240, 242 n. 4, 251.

²⁵ El nuevo índice de libros prohibidos, donde ya no se encuentra Ramón Llull, fue publicado por Pío IV el 24 de marzo de 1564. Véase J. Tarré, «El Índice de libros prohibidos (fuentes históricas)», en *Apostolado sacerdotal 2* (Barcelona, 1945), pp. 394-402, y M. Scaduto, «Láinez e l'Índice del 1559: Lullo, Sabunde, Savonarola, Erasmo», *AHSI 24* (1955), pp. 3-32.

²⁶ Sobre este personaje, Trias Mercant escribe: «Teólogo. Profesó en la Orden de los Celestinos, fundada en la ciudad de Aquila por Celestino V. Algunos de estos monjes se instalaron en Barcelona en 1410. Dos siglos más tarde, Perilli habitó allí y copió algunas obras de Ramón Llull que, de regreso a Italia, en Bolonia, lleno de entusiasmo por la doctrina luliana, comenzó a difundir de palabra y por escrito. Se promovió entonces un proceso inquisitorial contra él porque los censores calificaban la doctrina de Llull como "sabiduría escandalosa y temeraria"; Sebastià Trias Mercant, *Diccionari d'escriptors lul·listes* (Barcelona – València: Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, 2009, Col·lecció Blaquerna 6, pág. 332). Examinados sus libros, descubrieron en ellos una serie de proposiciones en parte "heréticas" y en parte desacertadas en la exposición de la fe católica, peligrosas, injuriosas contra Dios, la Sagrada Escritura y los Santos Padres». De las veintinueve proposiciones censuradas, unas son copia literal de Llull y las otras, formuladas por Perilli, inspiradas en las doctrinas lulianas. Por lo demás, el monje celestino se había atrevido a tildar a algunos doctores católicos –sobre todo al autor del *Directorium inquisitorium*– de incompetentes, calumniadores y sacrílegos. En junio de 1607, Dom Plácido fue condenado, obligado a

luliana y su criterio influyó, en el siglo XVIII, en la obra de Benedicto XIV sobre las beatificaciones y canonizaciones, haciendo abortar, una vez más, el proceso canónico de Ramón Llull.

En medio de tantos dimes y diretes sobre la doctrina de Ramón Llull de parte de los estamentos eclesiásticos, su Arte combinatoria para encontrar la verdad por medio de un sistema de círculos concéntricos y de combinaciones de letras, seducía a personajes de renombre como Ramón Sibiuda,²⁷ Nicolás de Cusa,²⁸ Giovanni Pico della Mirandola,²⁹ Cornelius Agrippa von

firmar una retractación y a practicar una larga serie de penitencias. (Sobre este asunto, véase el artículo de Miquel Batllori, «Entorn de l'antil·lisme de Sant Robert Bellarmino. El procés del Sant Ofici contra el monjo celesti Don Placido Perilli, 1607», *EL I*, 1957, pp. 97-105.)

²⁷ Jean Charlier de Gerson, canciller de la Universidad de París, inició una resonante polémica antimística, en el curso de la cual el autor más criticado fue maestro Ramón. Gerson le reprochaba la rareza doctrinal y el uso de un lenguaje extravagante. La polémica antiluliana de Gerson alcanzó su punto álgido en el breve tratado *Contra Raimundum Lulli*, fechado en Lyon en 1423, donde el canciller arremete contra el racionalismo teológico del *Liber de articulis Fidei*. Como consecuencia de esta prohibición y de la orquestación literaria que hizo Gerson, los autores que seguían la estela luliana tuvieron que esconder su verdadero rostro. Tal es el caso de Ramón Sibiuda († 1436), un médico y teólogo catalán que enseñó en Toulouse, quien, en el célebre *Liber creaturarum seu De homine*, traducido y comentado posteriormente por Montaigne, reanuda el proyecto luliano de justificación racional del contenido dogmático de la fe cristiana, pero en un lenguaje llano y sin hacer uso del aparato lógico-metafísico del Arte. La obra de Sibiuda inaugura el giro antropológico del pensamiento moderno y apunta, al mismo tiempo, una línea apologética que culminará en Pascal. Como sucedió en Francia, la primera semilla del lulismo en Italia la sembró el propio beato. Durante sus quince viajes a aquella península, escribió cerca de veinticinco obras y actuó en diversas ciudades, sobre todo en Génova, Roma, Nápoles, Pisa y Mesina. Tenemos alguna noticia de la existencia de una escuela luliana en Nápoles, donde Landulfo de Columba aprendió el Arte, y de la presencia de pequeños núcleos lulianos en Mesina y Génova, relacionados, respectivamente, con los ambientes de los espirituales franciscanos y del monaquismo antiguo. Pero es en Padua —no muy lejos de Venecia, la ciudad que a comienzos del siglo xv poseía la colección luliana más rica y valiosa de Italia— donde floreció un círculo lulista más influyente, en torno al profesor universitario y más tarde obispo Fantini Dandolo. Lo demuestra el hecho de que, en septiembre de 1433, se hospedara en su casa el lulista barcelonés Joan Bolons, para hacer una lectura del Arte. Padua era entonces una fortaleza del averroísmo latino o aristotelismo heterodoxo. El lulismo paduano podría interpretarse como una reacción contra aquella corriente que, durante todo el siglo xiv, había señoreado impunemente en la universidad. (Sacado de Eusebi Colomer, «Caminos del lulismo en Europa», *Catalonia* 43, 1995, pp. 36-39.)

²⁸ Nicolás Krebs, llamado *de Cusa* por el nombre de la ciudad donde nació, Cusa de Mosela (diócesis de Tréveris), fue nombrado, en 1448, cardenal y obispo de Bresanona por Nicolás V. Hombre originalísimo, entre dos mundo, el del Medioevo y el moderno, fue un filósofo y teólogo de gran profundidad, además de afamado matemático y astrónomo. Estudió en las universidades de Heidelberg, Padua, donde tuvo el primer contacto con el lulismo, y Colonia, donde se introdujo en el neoplatonismo escolástico. En su biblioteca se encontraba la mayor colección de manuscritos lulianos. Sobre el Cusano y Llull, véase: E. W. Platzeck, «El lulismo en las obras del Cardenal Nicolás Krebs de Cusa: I El arte luliano en las obras del Cardenal Nicolás de Cusa», *Revista Española de Teología* 1 (1941), pp. 731-765; Fernando Domínguez Reboiras, «Nicolás de Cusa y las colecciones lulianas de París. Notas al códice 3 de la biblioteca del St. Nikolaus-hospital en Bernkastel-Kues», *RCatT* XIX (1994), pp. 129-139: es el resumen de la magnífica tesis doctoral del P. Eusebio Colomer, S. I., presentada en 1957 en la Universidad de Colonia y publicada en Berlín, en 1961.

²⁹ Con Sibiuda y el Cusano empezó la época de esplendor de la herencia de Llull en Europa. La histo-

Nettesheim,³⁰ Jacques Lefèvre d'Étaples y Giordano Bruno. Es más, puede decirse que la combinatoria luliana, que hoy llamaríamos método lógico-matemático, y que encontró su desarrollo en los trabajos de Leibniz en el siglo XVII³¹ y en los de George Boole hacia la mitad del XIX,³² puede con razón considerarse como un precursor genial de la lógica matemática moderna por la creación de un lenguaje artificial en el que los signos substituyen las operaciones del lenguaje común. Más aún, la cuarta de sus figuras se presenta como una rudimentaria máquina de calcular, e incluso de pensar.³³

ria del lulismo deja de ser un episodio acaso interesante, pero en definitiva provinciano, y entra de repente en la historia grande. Es sintomático, a este respecto, que el interés por Llull se asocie, de entrada, al interés por Sibiuda y el Cusano. Esto es lo que le ocurre a Jacques Lefèvre d'Étaples (1455-1536), benemérito editor de varias obras del beato, entre ellas *Libre de contemplació, Libro de amigo y amado, Fantàstic y Arbre de filosofia d'Amor*. Su discípulo, Charles de Bouvelles (1470-1553/1567), autor de una *Vida de Llull*, fue también un admirador del *Libre de les criatures* de Sibiuda. A su vez, el gran humanista italiano Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) combina su interés por el Cusano con el intento de descubrir un método combinatorio que participe, al mismo tiempo, del Arte y de la cábala. La figura más destacada de esta simbiosis Llull-Cusano es, sin embargo, Giordano Bruno (1548-1600). Autor de un buen número de obras sobre el Arte, el famoso fraile renegado conjugará la afición a la combinatoria y la mnemotecnia con el hermetismo, y esbozará un pensamiento de tipo monista que revienta la concepción de Llull y del Cusano, sobre Dios, en la línea de un Dios-Naturaleza, objeto de una nueva piedad cósmica. (Sacado de Eusebi Colomer, «Caminos del lulismo en Europa», *Catalonia* 43, 1995, pp. 36-39.)

³⁰ El Arte es vista sobre todo como un *ars inveniendi*, como el intento de esbozar un método alternativo al de Aristóteles, que fuera al mismo tiempo inventivo y no meramente deductivo, y válido para todas las ciencias. El primer paso en este camino lo había dado, a comienzos del siglo anterior, el franciscano Bernard de Lavineta († 1530). Su *Explanatio compendiosaque applicatio artis Raymundi Lulli*, al mezclar el tratamiento del Arte con el enciclopedismo, la alquimia y la mnemotecnia, será decisiva para el futuro desarrollo del lulismo. Es también esta amalgama lo que fascinó al enciclopedista alemán Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486-1535), el cual, en su temprano *In Artem brevem Raymundi Lulli comentarium*, convirtió el intento luliano en una especie de «arte pansofística» del discurso. Después, el también alemán Johann Heinrich Alsted (1588-1638), en su *Clavis artis lulianae*, intentará la armonización de las tres «sectas de lógicos» entonces vigentes: los aristotélicos, los tomistas y los lulistas, y verá en el Arte un método, afín a la matemática, capaz de estructurar y sistematizar todos los conocimientos. (Sacado de Eusebi Colomer, «Caminos del lulismo en Europa», *Catalonia* 43, 1995, pp. 36-39.)

³¹ Su *Disertatio de arte combinatoria*, de 1666, es la mejor crítica y el mejor homenaje que Llull haya recibido jamás. Allí se reconocen sus méritos por haber aplicado sus ideas a las necesidades de la ciencia moderna. El origen de la admiración del joven Leibniz por el Arte combinatoria de Llull fueron los escritos del célebre jesuita alemán Athanasius Kircher (véase G. Gabrieli, «Carteggio kircheriano», *Atti della Reale Accademia, d'Italia Rendiconti della classe di scienze morali e storiche*, serie VII, vol. II, 1940, pp. 10-17; J. E. Fletcher, «A brief Survey of the unpublished Correspondence of A. Kircher, S. I.», *Manuscripta* 13, 1969, pp. 150-160) y los del español, igualmente jesuita, Sebastián Izquierdo (R. Ceñal, «El P. Sebastián Izquierdo y su "Pharus scientiarum"», *Revista de Filosofía I*, Madrid, 1942, pp. 127-154; id., *La combinatoria de Sebastián Izquierdo*, Madrid: Instituto de España, 1974; J. L., Fuertes Herreros, «La lógica como fundamentación del arte general del saber en Sebastián Izquierdo: Estudio del *Pharus Scientiarum* de 1659», Salamanca: Universidad de Salamanca, 1981), uno y otro admiradores del pensamiento y del sistema de Ramón Llull.

³² Véase su introducción a *The Mathematical Analysis of Logic*, edición digital (Nueva York: Cambridge University Press, 2009).

³³ La Cuarta Figura es circular y giratoria. Sobre una corona circular fija, que muestra nueve letras,

Una vez postergada la prohibición de Mercuriano, la admiración por Ramón Llull renació en el centro del saber de la Compañía de Jesús, la Universidad Gregoriana de Roma, por obra de una figura de excepcional altura científica, el P. Athanasius Kircher (1602 o 1603-1680). Kircher, políglota, erudito, estudioso orientalista, de espíritu enciclopédico fue uno de los científicos más importantes de la época barroca. Pronto su curiosidad le llevó a interesarse por la combinatoria de Ramón Llull y aunque su obra no estaba basada matemáticamente, le hizo desarrollar varios sistemas para generar y computar todas las combinaciones de un conjunto finito de objetos, basados en el trabajo previo de Ramón Llull. Sus métodos y esquemas los argumentó en su obra *Ars Magna sciendi, sive Combinatoria*, de 1669. Un resumen de esta voluminosa obra, realizado por su compañero de Orden, el P. Gaspar Knittel, se publicó en Praga, en 1691, bajo el título *Via regia ad omnes scientias et artes*. Estos trabajos influyeron en el interés de Leibniz por el lulismo, de modo que puede afirmarse que el lulismo de Leibniz deriva inmediatamente de la lectura de la obra del P. Kircher,³⁴ al que más tarde Leibniz, lo mismo que a Llull, pretendía haber superado.³⁵

Leibniz (1646-1716), desde su juventud, había sido un admirador del lulismo. Desde sus años mozos —escribe Ramón Ceñal—, Leibniz sueña con un «alphabetum cogitationum humanarum» que ha de ser un «catalogus eorum quæ per se concipiuntur, et quorum combinatione cæteræ idee nostræ exur-

de la B a la K, se sobreponen dos más, menores, con las mismas letras, capaces de girar sobre el centro común. Este artificio sirve para generar «cámaras» de tres letras haciendo girar los círculos interiores. En la *Tabla general* (1293-1294) Llull había desarrollado una «Tabla» mostrando todas las posibles combinaciones ternarias sin repeticiones, que son 1680; la Cuarta Figura del *Arte breve* sintetiza esta función del Arte. El Arte luliano es interpretada por Leibniz como un tipo de pensamiento automático, una especie de mecanismo conceptual que, una vez establecido, funciona por él mismo. Este automatismo conceptual fue largamente acariciado por Leibniz, el primero en plantear, después de Pascal, una máquina de calcular que realmente funcionara.

Hay que decir que el método luliano tuvo también sus adversarios; entre otros, Rabelais, Gerson, Bacon de Verulam y Descartes, quien, no obstante, debe mucho al pensamiento de Ramón Llull. Sin embargo, hoy, su sistema es generalmente reconocido como una invención genial dentro de los límites que imponían su época y la finalidad que Llull perseguía. Sobre Ramón Llull como precursor de la informática, puede consultarse: E. W. Platzeck, «La combinatoria luliana», *Revista de Filosofía* 12-13 (1953-1954), pp. 575-609; id., *Raimund Lull. Sein Leben. Seine Werke. Die Grundlagen seines Denkens*, 2 vols. (Düsseldorf: Verlag L. Schawann, 1964); id., «Gottfried Wilhelm Leibniz y Raimundo Lulle», *SL* 16 (1972), pp. 129-193; J. Carreras i Artau, *De Ramón Llull a los modernos ensayos de una lengua universal* (Barcelona: CSIC, 1946); A. H. Maróstica, «*Ars combinatoria* and time: Llull, Leibniz and Peirce», *SL* 32 (1992), pp. 105-134; E. Colomer i Pous, «De Ramon Llull a la moderna informática», *SL* 22 (1979), pp. 113-135; T. Sales, «La informática moderna hereva intel·lectual del pensament de Llull», *SL* 38 (1998), pp. 51-61.

³⁴ Véase Ceñal, p. 132.

³⁵ Ibid., p. 133.

gunt».³⁶ A los veinte años, en 1666, después de haberse doctorado en filosofía, publicó su *Dissertatio de arte combinatoria*. Este trabajo es la mejor crítica y el mejor homenaje que se ha hecho de Lull; le reconoce el mérito de haber aplicado sus ideas a las necesidades de la ciencia moderna. Bien es cierto que, luego, a lo largo de su evolución, cuando, en 1686, compuso su *Discours de la Métaphysique*, se distanció algo del método luliano; sin embargo siguió compartiendo durante toda su vida la idea de que el cálculo general de la combinatoria nos facilita un modelo de pensar que parece ser ideal, al que tendrían que anhelar todos los demás modelos de pensar lógicos.

Otra influencia luliana sobre Leibniz, quien se relacionaba con muchos jesuitas polacos y alemanes, se atribuye al escrito del jesuita español Sebastián Izquierdo (1601-1681), en concreto a su *Pharus scientiarum*,³⁷ obra que ha merecido a su autor un puesto en la historia de la ciencia. Izquierdo ejerció en primer lugar su influencia sobre Kircher, quien le alaba en sus obras, y de quien recibe las más fecundas sugerencias,³⁸ y es a través de Kircher que Izquierdo llega a Leibniz.

Para el P. Izquierdo, la gran ilusión era descubrir una ciencia universal, llave mágica de todas las ciencias. También para él, como para Descartes y Espinosa, la exactitud de la matemática era la norma y modelo de toda deducción racional. El instrumento principal de la nueva Arte del saber es, afirmaba, la «combinatio». ³⁹ «Su propósito era ofrecer una teoría general de la ciencia “scientia de scientia”, inserta en la línea lulística de la época –escribe A. Dou–. [...] Dentro del *Pharus* sobresale la “Disputatio XXIX de Combinatione”. Su importancia, más que en la universal aplicación que el autor pretende, consiste en las nuevas y originales contribuciones que aporta. [...] Tuvo notable reper-

³⁶ *De organo sive Arte Magna cogitandi*, en Couturat, *Opuscles et fragments inédits de Leibniz*, (París: F. Alcan, 1903), p. 430; citado por Ceñal, p. 130.

³⁷ Sebastián Izquierdo, *Pharus scientiarum, ubi quidquid ad cognitionem humanam humanitus acquisibilem pertinet, ubertim juxta atque succincte pertractatur; Scientia de Scientia ob summam universalitatem utilissima, scientificisque iucundissima, scientifica Methodo exhibetur: Aristotelis Organum, iam pene labens, restituitur, illustratur, augetur atque de defectibus absolvitur; Ars demum legitima ac prorsus mirabilis sciendi, omnesque scientias in infinitum propagandi ac methodice dirigendi, a nonnullis antiquioribus religiose celata, a multis studiose quaesita, a paucis inventa, a nemine ex propriis principiis hactenus demonstrata demonstratur, aperte et absque involucris misteriorum in lucem proditur: quo veræ Encyclopediæ orbis, facile cunctis circumvolvendus, eximio scientiarum omnium emolumento, manet expositus*, 2 vols. (Lyon: Claude Bourgeat i Michel Lietard eds., 1659)

³⁸ Artículo señalado en la nota 34, p. 134.

³⁹ *Hoc est potissimum atque praestantissimum omnium sciendi instrumentu; immo unicum, per quod immediate fabrica sciendi construitur, et absque ullo termino semper augetur. Ad quod subinde ordinantur alia instrumenta*. S. Izquierdo, *Pharus scientiarum*, Claude Bourgeat i Michel Lietard (eds.), 1659, p. 319.

cusión tanto en España como en Europa.»⁴⁰ El P. Ceñal, en su artículo citado, enaltece la obra de Izquierdo afirmando que «junto al nombre de Ramón Llull no puede faltar el de Leibniz, como el más inmediato precursor de la nueva lógica, mas, ¿no será justo entre Lullio y Leibniz colocar el nombre de Izquierdo? La actualidad de aquellos compete en buena parte al jesuita español. Al menos, creemos poder afirmar con certeza que a la lectura del *Pharus scientiarum* del P. Izquierdo, debe Leibniz muy principales estructuras de su propia obra».⁴¹

Boole (1815-1864), como hemos dicho, es uno de los científicos que desarrolló el pensamiento de Llull. Cuando, en 1847 y 1854, descubrió y formalizó las «leyes del pensamiento», lo que básicamente hizo fue concebir el pensamiento como un conjunto de manipulaciones de conceptos expresados algebraicamente; en definitiva, lo que Llull había hecho en 1274, a pesar de que el mallorquín, a diferencia de Boole, creía que hacían falta no sólo manipulaciones (combinaciones) sino también un conjunto finito de verdades fundamentales con las que comenzar. Llull las llamó dignidades o «principios absolutos»; puso además de 45 conceptos básicos adicionales, agrupados en grupos de nueve, a los que llamó «principios relativos». Para su funcionamiento agregó reglas manipulativas básicas (un precedente del cálculo relacional) y las sometió a un proceso de validación. Éste consistía básicamente en expandir las posibles combinaciones e ir las siguiendo hasta que una de dos: o bien los conceptos se reforzaban mutuamente y esto confería verosimilitud a la conclusión, o bien aparecía una contradicción, lo que significaba que se había de negar el hipotético resultado. Como Boole, pero 550 años antes, Llull creía firmemente que era posible tratar el pensamiento humano (el razonamiento lógico) de una manera simbólica y someterlo a procedimientos normalizados de control y seguimiento objetivo.⁴²

El estudio de la obra de Llull, a partir de los últimos decenios del siglo xvii había evolucionado en toda Europa en un sentido prevalentemente crítico más

⁴⁰ A. Dou, «Izquierdo, Sebastián», en *DHCI*, vol. III, pp. 2116-2117. El impacto de la obra de Izquierdo en Europa puede conjeturarse por el número de ediciones de sus escritos: 24 españolas, 10 italianas, 6 latinas y un menor número en otras lenguas. De la «Disp. XXI, De Combinatione», Ramón Ceñal ha dado el texto y la traducción: *La Combinatoria de Sebastián Izquierdo* (Madrid: Instituto de España, 1974), pp. 167-313.

⁴¹ Ceñal, p. 154.

⁴² Estas ideas están inspiradas en el texto de Ton Sales, «Ramon Llull, un informàtic sense saber-ho», extracto del artículo «Llull com a informàtic *avant-la-lettre*», publicado en el *Butlletí de l'Associació Catalana d'Intel·ligència Artificial* 10-11 (1997).

que doctrinal. Iniciador de estos estudios críticos había sido en Palma el P. Andrés Moragues, S. I. (1560-1631)⁴³ cuyos manuscritos inéditos fueron el punto de partida de las *Disertaciones históricas del culto inmemorial del B. Raymundo Lullio*, obra de su hermano de Orden, P. Jaime Custurer, el primero que publicó, en traducción castellana, la llamada *Vida coetánea*, texto que, como es sabido, Ramón había dictado a un monje de la cartuja de Vauvert, en París.⁴⁴ Por su amistad con el jesuita bolandista belga, P. Jean-Baptiste Du Sollier (1669-1740), el original latino de esta *Vida coetánea* fue incluido en el primer tomo de las *Acta Sanctorum Iunii*, publicado en Amberes, en 1709.⁴⁵ El año anterior, Sollier ya había publicado las biografías de Llull escritas a principios del siglo XVI por Charles de Bouvelles (1470-1553/1567)⁴⁶ y Nicolás de Pax (ss. xv-xvi),⁴⁷ y el interesante capítulo sobre Llull incluido por Nicolás Antonio (1617-1684) en el tomo II de su *Bibliotheca Hispana Vetus*.⁴⁸

Inducido por su amor a Llull, Custurer mantuvo una interesante correspondencia con Ivo Salzinger e incluso, en 1713, viajó a Dusseldorf, cuyo príncipe elector patrocinaba la edición maguntina de obras lulianas que precisamente dirigía Salzinger (10 volúmenes, 1721-1742).

En el siglo XVIII, la decadencia del lulismo jesuítico ha sido muy bien resumida por Rafael Ramis Barceló: «La superioridad de los dominicos puede verse por doquier. Por ejemplo, en unas conclusiones defendidas el primero de mayo de 1770 en la Universidad de Cervera, donde el catedrático de Prima de Teología Tomista rechazó una tesis en la que Santo Tomás y Llull convergían ideo-

⁴³ Lorenzo Pérez Martínez, «Jesuitas lulistas en Mallorca a principios del siglo XVII: el caso del P. Andrés Moragues», *Estudis Baleàrics* 29-30 (1988), pp. 87-94.

⁴⁴ Custurer, *Disertaciones*, pp. 485, n. 49 y siguientes. En la transcripción de la *Vita*, Custurer intercala notas y aclaraciones que interrumpen el texto.

⁴⁵ *Acta Sanctorum Iunii*, vol. VII (Venecia, 1746), pp. 581-676.

⁴⁶ Charles de Bouvelles, sacerdote y lulista francés. En 1511, escribió una biografía de Ramón Llull basada en la *Vida coetánea*, que tuvo varias ediciones. En 1506, con motivo de un viaje a España, entabló relación con el otro lulista, Nicolás de Pax.

⁴⁷ Nicolás de Pax (o Pachs) y Sureda fue discípulo, en Mallorca, de Gregori Genovart, al cual sucedió en la cátedra de filosofía luliana del Estudio General. Llamado por Cisneros, ocupó la cátedra de filosofía y teología lulianas de la universidad de Alcalá cuando la fundó el cardenal Cisneros. Siendo consejero y bibliotecario del cardenal, compuso un elenco de las obras lulianas de la biblioteca de Cisneros. El manuscrito se conserva en la Biblioteca Vaticana: *Index librorum illuminati doctoris Raymundi Lulli, qui sunt apud Reverendissimum dominum meum Hispaniæ cardinalem (Cisneros). Anno Domini 1515, mense junii* (Biblioteca Apostólica Vaticana, manuscrito *Ottoboniano latino 704*, fols. 112r-113v. En Alcalá promovió la edición de algunas obras lulianas y, a imitación de su amigo Charles de Bouvelles, escribió, en 1519, una vida de Ramón Llull.

⁴⁸ Nicolás Antonio, *Bibliotheca Hispana Vetus* (Madrid, 1696), libr. IX, cap. III (vol. II, p. 122).

lógicamente. Pese a la argumentación del estudiante lulista, mostrando que el Doctor Iluminado y el Doctor Angélico estaban de acuerdo en la explicación de ese punto del misterio de la Santísima Trinidad, el «padre actuante» intentó ridiculizar a Lull sin rodeos. Las ideas antijesuíticas del rey Carlos III, y, sobre todo, de sus ministros, hicieron que la Universidad, por culpa de la expulsión de la Compañía, perdiera algunos de sus más destacados profesores. Así sucedió en Mallorca, donde –sustentada por el Capitán General Bucareli y los dominicos– se inició una ofensiva antijesuítica y antiluliana que terminó con la eliminación del rótulo «luliana» de la denominación histórica de la Universidad. El pontificado del obispo Juan Díaz de la Guerra (1772-1778) acabó de malbaratar la devoción luliana y asestó un durísimo golpe al lulismo universitario, que se repuso con dificultades de tal acecho.»⁴⁹

En el siglo XIX, el estudio de Ramón Lull asume, en Cataluña, un nuevo sesgo, fruto de la creciente concienciación nacional y lingüística del país, que reivindica su pasado histórico, lingüístico y cultural. Lull es estudiado más desde el punto de vista filosófico y filológico que teológico. En este contexto se insertaron pronto diversos jesuitas entre los cuales destaca el P. Fidel Fita, que publicó una serie de documentos y estudios sobre el aragonés Fray Bernat Boíl, importantes en la historia del lulismo.⁵⁰ Entre otros autores de la Compañía que, en España, se ocuparon de Lull en los siglos XIX-XX cabe citar a los PP. Mauricio de Iriarte, Miguel Arbona, José Sabater, Eusebio Colomer, autor, además de muchos artículos sobre el Arte luliana, de una magnífica tesis doctoral sobre *Nikolaus von Kues und Raimund Lull. Aus Handschriften der Kueser Bibliothek* (Berlín: Universidad de Colonia, 1961), y el más prolífico de todos, Miquel Batllori. Entre los extranjeros destacan los PP. Joseph de Guibert, Baudouin de Gaiffier y Charles Lohr.

La Compañía de Jesús, como ha podido verse en el presente esbozo de su actividad, fue desde el primer momento favorable a la figura y obra de Ramón Lull y respaldó siempre las tesis franciscanas en defensa del Doctor Iluminado, encarándose a sus opositores. La devoción luliana llegó a tal punto que el jesuita mallorquín, insigne lulista, P. Jaime Custurer (1657-1715), en su obra *Disertaciones históricas del culto inmemorial del B. Raymundo Lullio*, ante-

⁴⁹ Rafael Ramis Barceló, «Un esbozo cartográfico del lulismo universitario y escolar en los reinos hispánicos», *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija* 15/1 (2012), p. 99. Sobre las tropelías antimallorquinas del obispo Díaz de la Guerra, que además de otras prohibiciones llegó a vetar el catalán en ámbito eclesiástico, véase G. Llompert, «La real cédula de 1768 sobre la difusión del castellano y su repercusión en la diócesis de Mallorca», *BSAL* 81 (1965), pp. 357-364.

⁵⁰ Véase *DHCL*, vol. II, pp. 1466-1467.

riormente citada, expone su convicción de que el versículo del *Llibre d'amic e amat* en el que escribe Ramón: «Grandes huestes y grandes compañías se han reunido de espíritus de amor, y llevan la bandera del amor en la cual está representada la señal de su amado; y no quieren llevar en su compañía a ningún hombre que no tenga amor, para que su amado no reciba deshonor»⁵¹ encierra la profecía de la fundación de la Compañía de Jesús.⁵² En realidad, Ramón Llull, con aquellas palabras, pronosticaba una nueva cruzada para liberar los Santos Lugares, pero aunque así sea, ahí queda la convicción de Jaime Custerer como testimonio del invariable amor de la Compañía de Jesús hacia la figura intelectual y espiritualmente gigante del beato Ramón.

⁵¹ Ramón Llull, *Blanquerna*, cap. 100, *Llibre d'amic e amat*, n.º156, *Obres essencials de Ramón Llull*, vol. I (Barcelona: Selecta, 1957), p. 268.

⁵² Custerer, después de haber hablado de las dificultades que tuvo que superar Ignacio de Loyola en Alcalá y París, continúa: «Con todo parece que [Dios] le quiso consolar, mostrándole en profecía la fundación de la Compañía de Jesús con grande júbilo de su alma. *Grande exercito, dize, se ha juntado de experimentados Amantes, los quales llevan divisa de Amor; en la que está la figura, y señal del Amado, y no quieren llevar en su Compañía a quien no arda en ese Amor; para que no quede disgustado su Amado:* palabras, en las que parece [que Ramón Llull] tuvo delante de los ojos la Compañía de Jesús, que ha crecido hasta ser exercito entero, y sobre el fundamento de la interior ley de la caridad, y Amor, en la que la zanjó su fundador sagrado, exaltó la gloria del nombre de Jesús, tomándole por divisa propia» (Custerer, *Disertaciones*, p. 555).

SIGLAS Y OBRAS CITADAS ABREVIADAMENTE

- AHSI* = *Archivum Historicum Societatis Iesu*. Revista del Instituto Histórico de la Compañía de Jesús 1 (1932-).
- ARM = Arxiu del Regne de Mallorca.
- BSAL* = *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* (Palma de Mallorca).
- CEÑAL, Ramón. «El P. Sebastián Izquierdo y su “Pharus scientiarum”», *Revista de Filosofía* 1 (1942), pp. 127-154.
- CT* = *Concilium Tridentinum, Diariorum, Actorum, Epistularum, Tractatum nova collectio* (Friburgo de Brisgovia: Societas Gorresiana, 1901-1961).
- CUSTURER, *Disertaciones* = Jaime Custurer, *Disertaciones históricas del culto inmemorial del B. Raymundo Lullio, Doctor Iluminado y mártir, y de la inmunidad de censuras que goza su doctrina; con un apéndice de su vida*. (Mallorca: imprenta de Miguel Capó, 1700).
- DHCJ* = *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús, Biográfico-Temático*, vols. II, III y IV (Roma: Universidad Pontificia Comillas, 2001).
- DHEC* = *Diccionario de historia eclesiástica de Cataluña*, vols. I-III (Barcelona, 1998-2001).
- ECa* = *Enciclopedia catalana*, vols. I-XV, Barcelona, 1973-1980.
- EN* = *Epistolae P. Hieronimi Nadal, Societatis Iesu, ab anno 1546 ad 1577*, vols. I-V (MHSI 13, 15, 21, 27, 90) (Madrid 1898 – Roma 1962).
- MHSI = *Monumenta Historica Societatis Iesu*, 157 vols. hasta hoy (Madrid, Londres y Roma, 1892-).
- ORL = *Obres de Ramon Lull, edició original*, ed. Salvador Galmés, 21 vols. (Palma, 1906-1950).
- PASTOR = L. von Pastor, *Historia de los papas desde fines de la edad media*, traducción española de Ramón Ruíz Amado, José Monserrat y Alejo Oria, (Madrid: Gustavo Gili, vol. I, 1948 – vol. XXXIX, 1961).
- PC* = *Polanci complementa*, vols. I-II, (MHSI, n.ºs 52, 54) (Madrid, 1916-1917).
- RAM* = *Revue d'ascétique et de mystique*, (Toulouse, 1920-1971, excepto los años 1940-1946, en que dejó de publicarse).
- RCatT* = *Revista catalana de teologia*. Revista semestral de la Facultat de Teologia de Catalunya (1976-).

Palabras clave

Jesuitas, antilulismo, lulismo

Key words

Jesuits, Antilullism, Lullism

Resumen

Antes de finales del siglo xvii hay poca información para relacionar directamente la Compañía de Jesús con el pensamiento de Ramón Llull, a pesar de lo que se ha supuesto con relación al padre fundador de la orden y con excepciones como la de Jerónimo Nadal. En el siglo xviii destacan, en cambio, los estudios de los jesuitas mallorquines Andrés Moragues y, sobretudo, de Jaume Custurer, que estuvo en contacto con el editor de la Maguntina. Jean-Baptiste Sollier fue otro gran jesuita lulista. La expulsión de la Compañía en tiempos de Carlos III fue perjudicial para el desarrollo del lulismo. En el siglo xx algunos de los mejores especialistas en Ramón Llull han sido jesuitas, como Eusebi Colomer o Charles Lohr.

Abstract

Before the end of the 17th century there is little information directly relating the Society of Jesus with the thought of Ramon Llull, in spite of suppositions having to do with the founder of the Order and with exceptions such as Jerónimo Nadal. In the 18th century, on the other hand, we find the outstanding studies of the Majorcan Jesuits Andrés Moragues and, above all, JaumeCusturer, who was in contact with the editor of the Mainz edition of Llull's works. Jean-Baptiste Sollier was another important Jesuit Lullist. The expulsion of the Society during the reign of Carlos III was detrimental to the development of Lullism. In the 20th century some of the best specialists in Ramon Llull were Jesuits, such as EusebiColomer or Charles Lohr.

Pierre Baudouin de Montarcis, un lulliste français du Grand Siècle

François-Pierre Goy
Bibliothèque nationale de France
francois-pierre.goy@bnf.fr

Les recherches qui ont conduit à la rédaction du présent article ont commencé très loin de la pensée de Raymond Lulle, dans le cadre d'une publication encore inachevée consacrée à un groupe de manuscrits musicaux pour luth qui contiennent principalement des œuvres de Denis Gaultier (entre 1596 et 1603-1672), l'un des plus éminents luthistes français de son temps.¹ Quelque temps après sa mort, survenue début 1672, paraît son second recueil gravé, le *Livre de tablature des pièces de luth de Mr Gaultier Sr de Nève et de Mr Gaultier son cousin*,² dont l'avertissement au lecteur annonce la parution prochaine d'un traité sur le luth composé par un certain Monsieur de Montarcis, déjà auteur de tables sur le même sujet.³

Rebut el 23 de novembre de 2015. Acceptat el 18 de juny de 2016. doi : 10.3306/STUDIALULLIA-NA.111.53.

¹ *Französische Lautenquellen des 17. Jahrhunderts mit Beteiligung von Notator B der « Rhétorique des Dieux »*, François-Pierre Goy, Andreas Schlegel et Matthias Schneider (éds.), à paraître à la Deutsche Lautengesellschaft. Dans ce groupe de manuscrits, une partie des pièces sont notées par une main non identifiée qui pourrait être celle du compositeur ou d'un de ses proches.

² Denis et Ennemond Gaultier, *Livre de tablature des pièces de luth de Mr Gaultier Sr de Neve et de Mr Gaultier son cousin sur plusieurs différents modes, avec quelques reigles qu'il faut observer pour le bien toucher* (Paris : veuve Gaultier, [1672]). Éditions en fac-similé : Denis Gaultier, *Pièces de luth sur trois différents modes nouveaux* [suivies de] Denis et Ennemond Gaultier, *Livre de tablature des pièces de luth sur plusieurs différents modes avec quelques règles qu'il faut observer pour le bien toucher* (Genève : Minkoff reprint, 1975), et Denis Gaultier, *Livre de tablature des pièces de luth sur plusieurs différents modes, avec quelques reigles qu'il faut observer pour le bien toucher* (Library of Congress, Washington, DC), Performers' facsimiles 216 (New York : OMI, [2009]). Sur Denis Gaultier et son œuvre, voir Monique Rollin et François-Pierre Goy (éds.), *Œuvres de Denis Gaultier*, Corpus des luthistes français (Paris : CNRS-éditions, 1996), en particulier pp. XI-XVI et XXI-XXVIII.

³ Denis Gaultier, *Livre de tablature...*, pp. 8-5 [sic]. On en trouvera plus bas le texte complet.

Ce personnage avait jusqu'ici victorieusement résisté à toute tentative d'identification plus précise par les spécialistes de la musique pour luth. C'est en essayant d'en savoir plus sur lui que j'ai rencontré Pierre Baudouin de Montarcis, un des principaux lullistes français du xviie siècle, possesseur d'une collection de copies manuscrites d'œuvres – tant authentiques qu'apocryphes – du Docteur illuminé, traducteur et commentateur de certaines d'entre elles, alchimiste et prolifique auteur de traités sur toutes sortes de sujets :⁴ un « profil » assez différent de celui qu'on attendrait d'un musicien, mais également le seul personnage de l'époque portant le même nom avec la même orthographe.⁵

Les recherches biographiques menées pour tester cette hypothèse de travail *a priori* peu convaincante ont livré des résultats au-delà de toute espérance. En effet, elles ont permis non seulement de dévoiler dans leurs grandes lignes la vie et la personne du lulliste, qui n'était auparavant guère plus qu'un nom, mais également de confirmer sans aucun doute possible son identité avec l'auteur du traité sur le luth.⁶ Dans la mesure où je n'ai pas examiné personnellement la totalité des manuscrits de Montarcis à présent conservés à Munich et où je ne possède pas les compétences nécessaires pour étudier sa pensée, le propos du présent article sera centré sur sa biographie (première partie) et abordera son œuvre principalement sur le plan des sources (seconde partie).⁷

⁴ J. N. Hillgarth, *Ramon Llull i el naixement del lul·lisme* (Albert Soler, éd. ; Anna Alberni et Joan Santanach, trad.) (Barcelona : Curial Edicions Catalanes – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998), pp. 354-356, donne une excellente synthèse des données disponibles jusqu'ici sur la vie et l'œuvre de Pierre Baudouin de Montarcis. Ce remarquable ouvrage m'a été précieux lors de la rédaction de la seconde partie de cet article.

⁵ L'orthographe du nom de terre varie beaucoup : on trouve les formes Montarcis, Montarcys, Montarsis, Montarsy, Montarsi, Montorsy, Montercis, Montersij, Montessé... Je désignerai ici le philosophe comme « Montarcis », orthographe qu'il utilise dans toutes ses œuvres publiées ou manuscrites et dans la plupart des actes qu'il signe. En revanche, la forme Montorsy s'impose chez ses descendants au xviiie siècle. L'orfèvre Laurent Le Tessier de Montarsy (16..-1684) et son fils Pierre (1647-1710), orfèvre et collectionneur, signaient quant à eux « Montarsy » : voir Auguste Jal, *Dictionnaire critique de biographie et d'histoire* (Paris : Plon, 1872), p. 883.

⁶ Les premiers résultats de cette recherche ont été exposés dans une communication délivrée le 29 juin 2013 lors du Lauten-Festival organisé à Brême par la Deutsche Lautengesellschaft (François-Pierre Goy et Andreas Schlegel, *Zur Edition aller Werke von Notator B der Rhétorique des Dieux und zum Gaultier-Werkverzeichnis*, <http://www.accordsnouveaux.ch/de/RdD/Vortrag_Bremen_2013/Bremen_2013.html>, 8 novembre 2016). J'y exprimais mon scepticisme quant à la validité de l'hypothèse, estimant alors qu'elle resterait au mieux invérifiable.

⁷ Les volumes de la *Science générale* ont été rapidement parcourus lors d'un bref séjour à Munich en septembre 2014, afin d'y relever les éventuelles références au luth. Les citations qui en sont données dans cet article sont extraites des notes prises à ce moment. Je n'envisageais pas alors la rédaction d'un article traitant également de Montarcis en tant que philosophe, ce qui explique que je n'aie pas relevé certains passages importants à cet égard. Les autres manuscrits de Montarcis ou lui ayant appartenu n'ont en revanche pas été consultés et ne sont cités que d'après les versions disponibles en ligne, notamment sur le

Première partie

Vie de Pierre Baudouin de Montarcis

1600-1620 : Nimègue

L'acte de baptême de Pierre Baudouin de Montarcis est perdu. Cependant, on peut déduire de documents postérieurs dont il sera à nouveau question plus loin qu'il est né à Nimègue (Pays-Bas) entre le 18 janvier 1600 et le 17 janvier 1601, de Pierre I Baudouin de Montorsy et Magdalena van Wanraij.⁸

Alors qu'on rencontre des Van Wanraij jusqu'à la fin du XVIIIe siècle dans les registres paroissiaux de Nimègue, le père du philosophe n'y est mentionné qu'une fois, pour le baptême d'Isaac, fils de « Peter Montersij » et Magdalena van Wanraij, le 15 juin 1609.⁹ Même si la perte des registres de baptême antérieurs à 1608 relativise ce chiffre, l'absence de toute autre occurrence de son patronyme, sous quelque forme que ce soit, permet d'affirmer que contrairement à sa femme il n'appartenait pas à une famille locale.¹⁰ Les registres de mariage sont quant à eux conservés à partir de 1592, et l'absence de leur acte de mariage suggère que le couple s'est uni avant cette date ou dans une autre localité. Le choix du prénom de Pierre laisse supposer qu'il est leur fils aîné, mais il a pu être précédé d'une ou plusieurs filles.¹¹

Bien que dans l'acte de baptême d'Isaac, Montersij soit apparemment consi-

Freiburger Multimedia Object Repository <<http://freimore.uni-freiburg.de>> (8 novembre 2016), ou d'après les informations données par les catalogues de la Bayerische Staatsbibliothek : Georg Thomas, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae regiae monacensis. Tomus VII, Codices gallicos, hispanicos, anglicos, suecicos, danicos, slavicos, esthnicos, hungaricos, complectens* (Wiesbaden : O. Harrassowitz, 1971), pp. 63-65 et Carl Halm et Wilhelm Meyer, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae regiae monacensis. Tomi IV pars I, Codices latinos (Clm) 8101-10930 complectens* (Wiesbaden : O. Harrassowitz, 1968), pp. 150-152. Ces dernières ont été complétées par les vérifications aimablement effectuées par ma collègue Marianne Reuter (BSB, Abteilung Handschriften und alte Drucke). Les documents d'archives conservés aux Archives nationales de France et en d'autres lieux ont été consultés, les premiers sur place, les autres sous forme numérisée.

⁸ Les quatre Pierre Baudouin mentionnés dans cet article seront numérotés pour les distinguer l'un de l'autre. Cependant, Pierre II, le philosophe, sera souvent nommé ici « Montarcis », dans la mesure où il est souvent appelé par ses contemporains « Monsieur de Montarcis » et se désigne parfois ainsi dans ses écrits (cf. *supra*, n. 4). Sa mère signe « Madeliëna Van Wanraeij ».

⁹ RAN, Doopregister Nederduits-Gereformeerde gemeente Nijmegen RBS 1164, f. 20r. L'acte ne comporte que les noms des parents et le prénom de l'enfant et, chose inhabituelle, ne mentionne aucun témoin.

¹⁰ Je n'ai pas pu déterminer s'il était apparenté à l'un ou l'autre des deux autres Pierre Baudouin de Montarcis qui ont vécu à Paris dans le premier quart du XVIIe siècle. Cf. *infra*, Annexe III.

¹¹ Pierre III Baudouin de Montorsy (1644-1722), fils aîné du philosophe Pierre II (1600 ?-1685), aura pour seul fils Pierre IV Baudouin de Montorsy (1703-17..).

déré comme le nom de famille, il s'agit plus vraisemblablement, malgré l'absence de particule, d'un nom de terre utilisé ici comme patronyme. En effet, lorsqu'elle se remarie en 1627, Magdalena van Wanraij se déclare veuve de Pierre Baudouin de Montorsy, cornette dans la compagnie de cavalerie du duc d'Angoulême.¹²

D'autre part, on peut affirmer que comme son jeune frère, Pierre II Baudouin de Montarcis fut baptisé protestant, la Gereformeerde nederduitse Kerk (Église réformée néerlandaise) étant seule autorisée depuis 1592 à exercer le culte publiquement à Nimègue. Cependant, cela ne préjuge pas de la confession réelle de la famille à cette époque : en effet, Magdelena van Wanraij et son fils se déclareront catholiques dans leurs lettres de naturalité et le second s'emploiera dans une bonne partie de ses écrits à défendre par la raison la foi catholique romaine contre « les athées, les infidèles, les impies et les hérétiques ». Le prénom vétérotestamentaire Isaac, s'il paraît plus fréquent à l'époque chez les protestants, est toutefois aussi porté par des catholiques, parmi lesquels Isaac Eudes, père de saint Jean Eudes, ou encore le jésuite martyr saint Isaac Jogues.

1620-1634 : installation à Paris et naturalisation

Plusieurs indices permettent de fixer en 1619 ou 1620 l'installation de la famille en France. Montarcis et sa mère y résidaient depuis quatorze ans quand ils obtinrent leur naturalisation en 1634. Cela s'accorde à la fois avec la présence de Magdelena van Wanraij à Nimègue en octobre 1618 et peut-être à Pâques 1619¹³ et avec l'appartenance de son premier mari à la compagnie de cavalerie du duc d'Angoulême. Celui-ci, Charles de Valois (1573-1650), bâtard de Charles IX, n'avait en effet été élevé à ce rang et nommé colonel général de la cavalerie légère qu'en 1619.¹⁴

Magdalena van Wanraij se remarie en 1627 avec Nicolas Regnard, sieur de La Forest, fils de feu Gervais Regnard, échevin de Beauvais.¹⁵ Le contrat

¹² Cf. *infra*, n. 15.

¹³ RAN, Rechterlijk Archief, Schepenprotocol 1875, f. 132v et 133r, tous deux datés du 16 octobre 1618. Les deux actes concernent un emprunt de 400 florins contracté par Magdalena van Wanraij et sa mère Jenneken, veuve de Matthijs van Wanraij, auprès de Derrick van de Graeff et remboursable à Pâques 1619. Les deux femmes possédaient une maison située sur le Lage Markt.

¹⁴ Il portait auparavant le titre de comte d'Auvergne et avait été emprisonné de 1605 à 1616 pour avoir participé à une conspiration.

¹⁵ ANF, MC/ET/I/93, 6 février 1627. Les obsèques de Nicolas Regnard auront lieu à Saint-Sulpice le 6 avril 1641. Le 3 novembre 1626 avait été inhumé en la même église Robert Regnard, sieur de La Forest,

de mariage indique qu'elle est domiciliée rue des Égouts, paroisse Saint-Sulpice, c'est-à-dire rue de l'Égout-Saint-Germain, également appelée rue Taranne, tandis que le futur époux demeure rue des Canettes, à l'enseigne du Chef Saint-Jean.¹⁶ Pierre II Baudouin n'est pas mentionné, sans doute parce qu'il est déjà majeur.

Cependant, il ressort du plus ancien acte notarié où j'ai rencontré son nom qu'il demeure à l'époque avec sa mère et son beau-père. En effet, il est domicilié « rue des Canettes au faux bourg de Saint Germain paroisse de Saint Sulpice », lorsqu'il acquiert successivement deux maisons, les 26 et 30 mars 1632. La première est sise rue Carpentier (actuelle rue Marie Pape-Carpentier). Il y demeurera jusqu'à sa mort et elle appartiendra à ses descendants jusqu'au milieu du XVIIIe siècle. Il l'achète à François Lhuillier, conseiller du Roi, trésorier général de France à Paris, pour la somme de 1600 livres, dont il règle la moitié comptant. Le reste, augmenté de 50 livres d'intérêt, est payé au vendeur le 5 juin 1633 par Nicolas Regnard, sieur de La Forest, qui réside à présent dans la maison acquise par Montarcis. Ce dernier lui rembourse la somme le 31 mai 1634.¹⁷ En 1641, cette maison subit différents dommages à cause de la réfection par son voisin Pierre Vion, écuyer, sieur de Gaillonnet, du mur mitoyen qui séparait leurs propriétés. Montarcis introduit alors une requête en justice à la suite de laquelle des experts viennent évaluer les dégâts.¹⁸

sans doute son frère (BNF, MSS, Français 32594, pp. 38 et 18, numérisées aux adresses <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057363d/f25>> et <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057363d/f15>>, 8 novembre 2016).

¹⁶ La rue de l'Égout-Saint-Germain est à présent incluse dans la rue de Rennes : cf. Jacques Hillairet, *Dictionnaire historique des rues de Paris* (Paris : Éditions de Minuit, 1963), vol. 2, pp. 334 et 385. Sur la maison du Chef Saint-Jean, voir Adolphe Berty et Lazare-Maurice Tisserand, *Topographie historique du vieux Paris. [3], Région du bourg Saint-Germain* (Paris : Imprimerie nationale, 1876), p. 47.

¹⁷ ANF, MC/ET/LVII/48, 26 mars 1632 (ff. 289r-290v). Adolphe Berty et Lazare-Maurice Tisserand, *Topographie historique du vieux Paris. [3], Région du bourg Saint-Germain*, pp. 55-56, en se basant sur le *Terrier ou ceuilloit* [i. e. cueilleret] *des cens et rentes deubs à la manse abbatiale de l'abbaye Royale de Saint Germain des Prez dans l'estendue de la terre et seigneurie d'icelle tant au dedans de la ville de Paris qu'au faulxbourg et terroir dudit Saint Germain fait en l'année mil six cens vingt huit* (ANF, S/3059), affirment par erreur que la maison appartenait à Montarcis en 1628. Dans le cueilleret, la rubrique « Une maison & jardin appartenant à Pierre Baudouing escuyer sieur de Montarsy [barré : sieur de La Forest] » (f. 187r) est suivie du résumé de l'acte d'acquisition du 26 mars 1632 et mentionne expressément le fait que François Lhuillier l'avait précédemment acquise de Nicolas Caby le 26 septembre 1629. La maison resta dans la famille Baudouin jusqu'en 1743, date à laquelle elle fut saisie au profit de l'institution des orphelins de la paroisse Saint-Sulpice : cf. Charles Lefeuvre, *Les anciennes maisons de Paris sous Napoléon III* (Paris : A. Faure, 1863-1865), tome 2, livraison 19, p. 9.

¹⁸ ANF, Z/1j/260, 8 février 1642 : visite, prise et estimation par Pierre Marie et Antoine Amelot, jurés du Roi en œuvres de maçonnerie, en vertu d'une ordonnance du 23 janvier 1642 délivrée par un commissaire des requêtes en exécution d'une sentence des maîtres des requêtes du 6 septembre 1641.

Quatre jours après ce premier achat, Montarcis – toujours domicilié rue des Canettes – acquiert de Léonard Boury, maître maçon à Saint-Germain-des-Prés et de Marie Moulé sa femme, une maison sise rue du Vieux-Colombier, que le vendeur avait fait bâtir sur un terrain acquis le 20 juin 1631. Il débourse pour ce faire la somme de 1357 livres, auxquelles s’ajoutent 1763 livres pour le rachat de trois rentes dues par les vendeurs.¹⁹ On remarquera sur ces actes les variations dans la signature de Pierre Baudouin, qui signe « Baudouin de Montarsis » sur le premier acte de vente et le deuxième des rachats de rente, mais « Baudouin de Montercis » sur les trois autres actes.

Dès cette époque, il est qualifié d’écuyer dans les actes, ce qui semble dénoter des prétentions nobiliaires, sinon une noblesse authentique. Selon une note datable du début du XVIIIe siècle conservée dans un dossier constitué par le généalogiste d’Hozier, « Pierre Baudouin de Montarcis, bourgeois de Paris », se serait désisté et aurait renoncé à la noblesse et à la qualité d’écuyer le 27 janvier 1668, dans le cadre des recherches de noblesse lancées en 1666.²⁰ Toutefois, la qualité de bourgeois n’apparaît jamais dans les actes, alors qu’il est encore désigné comme écuyer dans son acte de sépulture. De plus, l’inventaire après décès de son fils Pierre III, qui se qualifiait lui aussi d’écuyer, mentionne une « liasse de trente piéces servant à justifier de la noblesse dudit deffunt sieur de Montorsy ».²¹

Le 24 avril 1634, le roi Louis XIII accorde à « Madelaine de Vammanray [*sic*] native de la ville de Nimegues et Pierre Baudouin, sieur de Montarcis, son fils portant les armes pour notre service, aussy natif de la ville de Nimegues, faisant profession de la religion catholique apostolique et romaine » leurs lettres de naturalité, dont il a déjà été question plus haut.²² Montarcis a donc, dans un premier temps au moins, suivi les traces de son père officier

¹⁹ ANF, MC/ET/LVII/48, 30 mars 1632 (ff. 309r-310v) et trois contrats du 31 mars 1632 (ff. 311r-313v). Sur la maison, cf. ANF, S//3059, f. 146v.

²⁰ BNF, MSS, P.O. 220, dossier 4974, pièce 10. Montarcis et son fils Pierre III y sont confondus.

²¹ ANF, MC/ET/CXII/655, 23 septembre 1722, f. [7v]. Ajoutons qu’un certain Armand Léonard Baudouin, écuyer, sieur de Montorsy, seigneur des Perreux, Hautes Glassiers, Deslormes, Hautes Pucelles et autres lieux [*sic*], ancien officier militaire de la Maison du Roi, fut admis dans l’Ordre royal, militaire et hospitalier du Saint-Sépulcre de Jérusalem en qualité de chevalier de justice le 30 mai 1756 après que le généalogiste de l’Ordre eut vérifié qu’il était de père et mère nobles (ANF, M//272, dossier IX). Ses armes étaient « d’azur à la fasce d’or accompagnée en chef d’un soleil et en pointe d’un cœur de même ». Je n’ai trouvé aucun autre renseignement sur ce personnage ni sur ses seigneuries, et j’ignore s’il fait partie de la même famille.

²² ANF, Z/1f/606, f. 124r. Ces lettres ont été données à Saint-Germain-en-Laye le 24 avril 1634, enregistrées à la Chambre des comptes le 22 mai 1634 et au bureau des finances de Paris le 6 octobre 1682.

de cavalerie. Faut-il le reconnaître dans ce « capitaine campagne de Montercis, un léger compagnon, grand menteur & de peu d'esprit, mais ambitieux » qui participait à la défense de Bois-Le-Duc assiégée par le stadhouder Frédéric-Henri de Nassau mais se rendit aux assiégeants le 8 août 1629 ?²³ Cela paraît douteux, dans la mesure où Pierre Baudouin était au service de la France, alors en guerre avec l'Espagne.

1640-1671 : au service des abbesses de Remiremont

Il semble avoir quitté l'armée dans les années qui suivirent sa naturalisation. En effet, dans la décennie suivante, une série d'actes notariés montrent que différentes personnalités avaient recours à ses services en tant qu'agent de leurs affaires.

Ainsi, le 8 avril 1643, François de Vignerot de Pont-Courlay (1609 ?-1646) – un neveu du cardinal de Richelieu qui fut général des Galères en 1635, puis en 1638-1639 – et sa femme Françoise de Guémadeuc, « pour aucunement recompenser Pierre Baudouyn escuyer sieur de Nequen Montercis des bons et agreables services qu'il leur a rendus [*rayé* : pendant plusieurs années] [*ajouté en marge et rayé* : en plusieurs affaires d'importance] pendant quatre années ou environ », lui font donation d'une rente annuelle de 66 livres 13 sols 4 deniers.²⁴ Les quatre ans ou environ font remonter les relations de Montarcis avec le marquis de Pont-Courlay à 1639, donc probablement après que ce dernier eut perdu le généralat des galères. On remarquera l'emploi de la double dénomination « de Nequen Montercis », qui semble propre aux actes et documents des années 1640 et 1650 ; je n'ai pas réussi à trouver l'origine ni l'emplacement de cet étrange toponyme.

Les actes notariés se montrent plus explicites quant aux tâches que confie à Montarcis « Dame Elizabeth de Rhingraves, comtesse du Rhin et de Salm et ancienne abbesse de Remiremont ». Elizabeth Rhingraff ou Rhingrave, fille du Rhingrave Frédéric, comte de Salm (1547-1608), avait été nommée en 1583 coadjutrice de sa tante Barbe de Salm, abbesse de Remiremont, avant de lui succéder en 1602. Elle se démit en 1611 en faveur de sa propre coadjutrice, la princesse Catherine de Lorraine (1573-1648), sœur du duc Henri II

²³ *Le quinzième tome du Mercure françois* (Paris : Estienne Richer, 1631), pp. 702, 704 et 706. Il n'est nommé qu'à la p. 706. Le terme « capitaine campagne » est la traduction du grade de *Feldhauptmann* des armées impériales.

²⁴ ANF, MC/ET/LXIV/77, 8 avril 1643, signé « de Nequen Montarcis ».

– une démission qui, comme on va le voir, n’allait pas sans compensations ni contestations sur le plan financier.²⁵ Le 8 février 1640, elle donne quittance à Montarcis des arrérages de rentes qu’il a reçus pour elle des receveurs et payeurs de rentes de l’Hôtel de ville de Paris et le qualifie à cette seule occasion d’« agent de ses affaires ».²⁶ L’année suivante, elle lui promet la somme de 1500 livres à valoir sur des sommes à elle dues, en lui mettant en mains les pièces nécessaires à leur recouvrement. Ces 1500 livres se décomposent en 400 livres pour le remboursement d’un prêt consenti par Montarcis, 600 livres pour la location d’une maison appartenant à ce dernier où Élisabeth Rhingrave a demeuré « avec son train » pendant deux ans environ (s’agit-il de la maison de la rue Carpentier, où elle est domiciliée dans l’acte de 1640, ou de celle de la rue du Vieux-Colombier ?) et 500 livres pour le remboursement des vacations de Montarcis « pour les affaires de ladite dame depuis un an et plus » et le paiement d’un an et demi des gages d’un valet au service de l’ancienne abbesse.²⁷ Quelques jours plus tard, celle-ci lui fait donation des revenus de huit prébendes lui appartenant mais dont Catherine de Lorraine « soy disant abbesse de Remiremont a prins et perceu lesdicts fruicts et revenus et s’est immiscée en la jouissance de son autorité ». La donatrice se réservait la somme de 24000 livres que le Parlement de Paris, par des arrêts de 1635 et 1638 confirmant des sentences rendues en 1630 et 1631 par les juges de Chaumont-en-Bassigny, avait condamné Catherine de Lorraine à lui verser en dédommagement et subrogeait Montarcis pour toute action envers l’abbesse actuelle. Cependant, il ne pouvait prétendre à rien avant que la donatrice n’ait touché lesdites 24000 livres et devait en outre céder une partie des sommes restantes aux Capucins de la rue Neuve-Saint-Honoré pour « l’entretien des

²⁵ Louis Moréri, *Le grand dictionnaire historique... Nouvelle édition, dans laquelle on a refondu les Supplémens de M. l’abbé Goujet, le tout revu, corrigé et augmenté par M. Drouet* (Paris : Libraires associés, 1759), tome 9, p. 161 ; A. Guinot, *Étude historique sur l’abbaye de Remiremont* (Paris : C. Douniol, 1859), pp. 191-192. L’abbé Guinot indique à tort qu’elle se démit de l’abbatit pour épouser le prince de Ligne : il la confond avec Élisabeth-Alexandrine-Charlotte, née en 1704, qui épouse en 1721 Claude, prince de Ligne (Moréri, *Le grand dictionnaire historique...*, tome 6, p. 309). En échange de sa résignation, Élisabeth de Rhingrave devait bénéficier sa vie durant d’une pension annuelle de 6000 livres versée à l’origine par Henri II, duc de Lorraine, Catherine de Lorraine, leur frère François de Lorraine, comte de Vaudémont, et Sébastien Zamet, gentilhomme ordinaire de la Chambre du Roi (ANF, MC/ET/VI/282, 17 et 18 mars 1611).

²⁶ ANF, MC/ET/LXIV/71, 8 février 1640. C’est le premier acte signé « Baudouin de Nequen Montarcis ».

²⁷ ANF, MC/ET/LXIV/73, 19 mars 1641, signé « de Nequen Montercis ». L’acte laisse entendre qu’elle n’avait pas touché depuis deux ans la pension compensatoire annuelle de 6000 livres qui devait lui être versée à Noël par le duc Charles IV de Lorraine (comme héritier de son oncle et beau-père le duc Henri II et de son père François de Vaudémont), Catherine de Lorraine et « la dame Zamet » – probablement Jeanne de Goth, veuve de Jean Zamet, fils de Sébastien.

missions desdicts peres pour la conversion des infidelles » ainsi qu'à Remond [Raymond ?] de Vassy, filleul de l'ex-abbesse.²⁸ Un arrêt du Parlement de Paris rendu le 7 septembre 1674 cite une requête de Pierre Baudouin, écuyer, sieur de Montarcy, introduite le 6 février 1643 afin d'être reçu partie intervenante dans une instance où l'on retrouve parmi beaucoup d'autres les noms de Catherine de Lorraine et d'Élizabeth Rhingrave.²⁹

C'est probablement après le décès de celle-ci, survenu début avril 1645,³⁰ qu'il entre au service de l'abbesse en titre de Remiremont en qualité de secrétaire. Catherine de Lorraine se trouvait depuis 1643 à Paris à la demande de sa nièce et ancienne coadjutrice Marguerite de Vaudémont, qui avait entretemps épousé Gaston d'Orléans, frère de Louis XIII, et dont elle fit son exécutrice testamentaire. Son abbatiat avait été troublé tant par l'opposition des chanoinesses de Remiremont et des autorités temporelles françaises et lorraines à ses tentatives de réintroduction de la règle bénédictine à l'abbaye que par les vicissitudes de la Guerre de Trente ans. Elle mourut à Paris le 7 mars 1648 et son corps fut transporté à Nancy pour y être inhumé au monastère bénédictin de Notre-Dame-de-la-Consolation, qu'elle avait fondé en 1624.³¹

Dans un acte du 10 avril 1646, la princesse donne décharge à Montarcis des arrérages de deux rentes qu'il a reçus pour son compte des receveurs et payeurs de rentes de l'Hôtel de ville de Paris.³² Deux mois plus tard, un certain Jean Tardif, sieur du Clos, de passage à Paris, décharge devant notaires Montarcis, à nouveau qualifié de « secretaire de Madame de Remiremont », de différentes sommes d'or et d'argent qu'il lui avait confiées en garde, après avoir fait une autre décharge sur le « livre dudit sieur de Montarcis ».³³

Le 3 août 1647, Catherine de Lorraine constitue ce dernier, à présent qualifié de « conseiller et secretaire de ses commandements », son procureur général et spécial et lui donne pouvoir « pour elle et en son nom de poursuivre

²⁸ ANF, MC/ET/LXIV/73, 30 mars 1641, signé « Baudouin de Nequen Montarcis ». Raymond de Vassy, dont je n'ai pas trouvé trace par ailleurs, n'a apparemment rien de commun avec le sieur de Vassy lulliste.

²⁹ *Arrêt d'ordre des biens de Messire Jean de Zamet et sous-ordre des collocations de Dame Jeanne Goth de Rouillac sa femme* (Paris : s. n., [1674]), p. 3.

³⁰ Elle est inhumée à Saint-Sulpice le 9 avril 1645 (BNF, MSS, Français 32594, p. 48 ; numérisée à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057363d/f30>>, 8 novembre 2016).

³¹ Sur l'abbatiat de Catherine de Lorraine, voir A. Guinot, *Étude historique sur l'abbaye de Remiremont* (cité *supra*, n. 25), pp. 205-262.

³² ANF, MC/ET/LXIV/82, 10 avril 1646. Montarcis n'a pas signé.

³³ ANF, MC/ET/LXIV/82, 12 juin 1646, signé « de Nequen Montarcis ».

ses affaires et proces à l'encontre de qui que ce soit et en son nom plaider et deffendre et sa personne représenter en toutes cours [...] mesmes pardevant Messieurs du Conseil du Roy et Court de Parlement à Paris ». Elle le charge spécialement de poursuivre Claude Bidet, veuve de François Tessier, « voiturier par terre ordinaire de la ville de Nancy en ceste ville de Paris », pour lui faire restituer la somme de 140 pistoles et louis que la princesse lui avait confiée.³⁴ Le 15 octobre suivant, il est simplement qualifié de secrétaire lorsqu'elle lui donne décharge de la remise d'un ensemble de titres et papiers ; certaines de ces pièces « se sont trouvées chez ladite feuë dame de Ringrave, lesquelles auroient esté mises entre les mains dudit sieur Bauduin [*sic*] pour s'en servir dans les affaires de ladite dame Princesse ». ³⁵ Après la mort de Catherine de Lorraine, Montarcis sera généralement désigné et se désignera lui-même comme « secrétaire des commandements de Madame la princesse Catherine de Lorraine, petite-fille de France », bien qu'il n'ait effectivement occupé cette fonction que pendant un ou deux ans tout au plus.

Pendant les troubles de la Fronde (1648-1653), Montarcis semble être demeuré d'une fidélité indéfectible au Roi, alors que les liens étroits entre Catherine de Lorraine et Marguerite de Vaudémont, elle-même épouse de Gaston d'Orléans, auraient pu l'amener à basculer du côté des Frondeurs. En effet, l'épître dédicatoire au Roi du *Traité des fondements de la science générale et universelle*, achevé d'imprimer le 25 février 1651 et sur lequel je reviendrai, est simplement signée « De Vostre Majesté le tres-humble, le tres-obeïssant & le tres-fidele sujet, & serviteur P. Baudouin » – une formule en apparence parfaitement conventionnelle, mais qui prend une tout autre dimension en ce mois qui a vu Gaston d'Orléans rompre publiquement avec la Reine et Mazarin, puis le jeune Louis XIV et sa mère, retenus au Palais-Royal, consentir sous la contrainte à l'éloignement du Cardinal et à la libération des princes frondeurs.³⁶ Cette protestation de fidélité à un moment critique pour le Roi est à rapprocher de lettres patentes du 24 novembre 1653 citées par Montarcis, où le souverain atteste « que Pierre Baudouin escuyer sieur de Montarcis luy a rendu des services tres importants, et mesme pendants les désordres qui sont

³⁴ ANF, MC/ET/LXIV/85, 3 août 1647. Montarcis n'a pas signé.

³⁵ ANF, MC/ET/LXIV/85, 15 octobre 1647, signé « Baudouin Montarcis ».

³⁶ C'est donc vraisemblablement un exemplaire du traité imprimé que Montarcis soumit aux Jésuites de La Flèche, qui l'approuvèrent par une lettre du 27 mai 1651, soit trois mois après la première impression : Pierre Baudouin, *Avis important touchant la science générale*, f. 10v et *Science générale*, Volume 1, f. [73^{mois}] (pour les sources des œuvres manuscrites de Montarcis, voir le catalogue de ses œuvres, Annexe I du présent article).

arrivés en sa bonne ville de Paris et qu'il désire de les reconnoitre ». ³⁷ Sans doute Montarcis fait-il allusion à ces services rendus au Roi lorsqu'il dit avoir « fait des applications et des experiences » de la science générale dans « les emplois qu'il a eu en l'armée, en la cour des Princes et ailleurs », ce dernier terme englobant probablement tous ceux qui ont pu avoir recours à ses compétences juridiques. ³⁸

Catherine de Lorraine ayant légué ses biens aux religieuses de Notre-Dame de la Consolation, son ancien secrétaire continua tout naturellement à les assister dans leurs litiges judiciaires et à percevoir pour leur compte les arrérages de diverses rentes. ³⁹ Il leur avait « depuis seize ans et plus [...] par son adresse et sa conduite fait gagner plusieurs procès fort importants pour le bien de leur maison, mesmes employé son credit, ses amys et ses entremises pour la poursuite de plusieurs affaires qui leur sont de tres grande consequence » quand, le 18 septembre 1663, l'abbesse Anne-Marie de Livron, fondée de procuration des religieuses de sa communauté, assistée de Sœur Marie de Sainte-Gertrude, dépositaire, et de Sœur Marie du Saint-Esprit, religieuse professe, lui fait donation pour « le reconnoistre et rescompenfer de tant de peynes et de soins qu'il a pris pour leurs affaires depuis un si long temps » d'une somme à prendre sur celle qui serait adjugée aux religieuses à l'issue d'un procès en cours, proportionnellement au montant qui leur serait accordé. ⁴⁰ Les trois religieuses étaient logées rue Carpentier, donc probablement chez Montarcis. Elles y logèrent à nouveau par deux fois en 1666 quand elles lui donnèrent décharge du testament holographe de Catherine de Lorraine (29 mars) et de différents titres et contrats qu'elles lui avaient confiés « pour s'en servir en leurs affaires » ainsi que de 4819 livres d'arrérages de rentes qu'il leur avait fait parvenir au fur et à mesure qu'il les touchait (20 septembre). ⁴¹

³⁷ Pierre Baudouin, *Science générale*, Volume 1, f. 69v. Je n'ai pas retrouvé l'original de ces lettres.

³⁸ Pierre Baudouin, *Avis important touchant la science générale*, f. 12r.

³⁹ On conserve ainsi huit quittances pour des arrérages de rentes touchés en tant que procureur des religieuses de Notre-Dame de la Consolation, datées du 15 novembre 1656 au 14 juillet 1671 (BNF, MSS, P.O. 220, dossier 4974, pièces 2 à 9). Le texte des trois dernières est de la main de Montarcis.

⁴⁰ ANF, MC/ET/LXXVI/12, 18 septembre 1663. Sont annexées à l'acte la procuration signée de toutes les religieuses de la communauté passée à Nancy le 14 juillet 1663 devant Huot et Petitjean, tabellions au duché de Lorraine, et l'expédition de la donation, ratifiée le 8 octobre 1663 par les religieuses, insinuée au Châtelet le 27 novembre 1663 et apportée au notaire Thomas Le Secq de Launay le 16 septembre 1680. Cette expédition porte un titre de la main de Montarcis. Le montant maximum de la donation était de 8000 livres. La mention « depuis seize ans et plus » confirme qu'il entra au service de Catherine de Lorraine vers l'époque du décès d'Élizabeth Rhingrave.

⁴¹ ANF, MC/ET/LXXVI/21, 29 mars 1666 et MC/ET/LXXVI/23, 20 septembre 1666. Le premier de ces deux actes est de la main de Montarcis.

Vers 1640-1670 : vie familiale

Après avoir quitté l'armée, Montarcis avait également fondé une famille. Je n'ai pu trouver aucun renseignement sur l'ascendance de son épouse Marie Pipereau, dont l'acte de sépulture permet de situer la naissance entre le 29 avril 1618 et le 28 avril 1619. Cependant, elle appartenait probablement à une branche établie à Paris d'une famille chartraine, car l'acte de baptême de leur fille Françoise Baudouin mentionne un Remy Pipereau, bourgeois de Chartres. Mais aucune Marie Pipereau n'ayant été baptisée dans cette ville en 1618 ou 1619, on peut en déduire qu'elle naquit à Paris. Leur mariage eut probablement lieu en 1641 ou début 1642.⁴² En effet, les baptêmes d'au moins huit enfants furent enregistrés entre 1643 et 1656 dans les registres paroissiaux de Saint-Sulpice :⁴³

- Marie Madeleine, née et ondoyée le 28 juin 1643, baptisée le 18 janvier 1653 ;⁴⁴
- Pierre, baptisé le 25 novembre 1644 ;⁴⁵
- Jean-Baptiste, né le 17 juin 1647, baptisé le 26 du même mois ;⁴⁶
- Louise, née le 20 juillet 1648, baptisée le 13 août ;⁴⁷
- Élisabeth, née le 20 septembre 1649, baptisée le 9 octobre de la même année, inhumée le 9 août 1655 ;⁴⁸

⁴² Le contrat de mariage mentionné dans son testament (cf. *infra*, Annexe II) n'a pas pu être localisé jusqu'ici, le nom des notaires n'étant pas précisé. L'acte a cependant pu être passé sous seing privé.

⁴³ Les originaux de ces registres ont été détruits en 1871 dans l'incendie de l'Hôtel de ville de Paris, mais certains actes sont connus par des extraits réalisés avant cette date par différents généalogistes et historiens. Ceux concernant les enfants de Montarcis se trouvent dans BNF, MSS, Français 32593 (baptêmes) et Français 32594 (sépultures), tous deux du XVIIIe siècle, ci-après cités simplement comme « Français 32593 » et « Français 32594 ». Le mariage lui-même pourrait avoir eu lieu dans une autre paroisse, car il ne figure pas le manuscrit Français 32539, qui contient des actes de mariages extraits des registres de Saint-Sulpice. Dans la mesure où ce recueil a été constitué par les mêmes généalogistes que Français 32593 et 32594, on peut supposer que les mêmes noms auraient été retenus dans les trois recueils et donc que l'acte de mariage de Montarcis aurait été recopié s'il s'était trouvé dans le registre.

⁴⁴ Français 32593, f. 225v (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057364t/f157.item>>, 8 novembre 2016).

⁴⁵ Français 32593, f. 199v (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057364t/f131.item>>, 8 novembre 2016).

⁴⁶ Français 32593, f. 208v (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057364t/f140.item>>, 8 novembre 2016).

⁴⁷ Français 32593, f. 212v (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057364t/f144.item>>, 8 novembre 2016).

⁴⁸ Français 32593, f. 215r (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057364t/f146>

- Françoise, née le 5 juin 1651, baptisée le 9 du même mois ;⁴⁹
- Charles François, né et ondoyé le 4 octobre 1652, baptisé le 4 octobre 1653, inhumé le 21 avril 1655 ;⁵⁰
- une fille, seulement ondoyée, inhumée le 10 janvier 1657 à l'âge de onze mois.⁵¹

1670 : complicité dans un rapt

Le 5 juillet 1670, seuls deux de ces enfants vivaient encore, à savoir Pierre et Louise, auxquels leurs parents firent donation irrévocable avec réserve d'usufruit de quatre maisons : à Pierre, les deux maisons acquises en 1632, rue Carpentier et rue du Vieux-Colombier ; à Louise, le fonds et la propriété de la moitié d'une maison sise rue de la Tannerie (actuel quai de Gesvres) à l'enseigne de l'Image Notre-Dame et le fonds et la propriété de la totalité d'une maison sise rue Courtauvillain (devenue depuis une partie de la rue de Montmorency).⁵² La maison de la rue de la Tannerie avait été adjudgée à Montarcis par une sentence du Châtelet du 19 novembre 1653. Celle de la rue Courtauvillain avait été acquise avec son épouse dans des circonstances que je n'ai pu déterminer.⁵³

item>, 8 novembre 2016) ; Français 32594, p. 83 (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057363d/f47>>, 8 novembre 2016).

⁴⁹ Français 32593, f. 220v (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057364t/f146.item>>, 8 novembre 2016). Elle eut pour parrain Gilles Arondeau, bourgeois de Paris, et pour marraine Françoise Pipereau, fille de Remy Pipereau, bourgeois de Chartres.

⁵⁰ Français 32593, f. 227v (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057364t/f157.item>>, 8 novembre 2016) ; Français 32594, p. 82. Il eut pour parrain Alexandre Bernard de Loménie, chevalier de l'ordre de Saint-Jean de Jérusalem, fils d'Henri-Auguste de Loménie, comte de Brienne, et pour marraine Charlotte Françoise Christine de Lorraine. Cette dernière, née en 1642, était apparentée, tant par son père Achille de Lorraine, comte de Romorantin (mort en 1648), que par sa mère Anne-Marie Rhingrave de Salm, aux deux abesses de Remiremont que Pierre Baudouin avait servies : voir Anselme de Sainte-Marie, *Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France, des pairs, grands officiers de la Couronne, de la Maison du Roy et des anciens barons du royaume. Tome troisième* (3e édition), Paris : la Compagnie des libraires, 1728, p. 487.

⁵¹ Français 32594, p. 88 (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057363d/f50>>, 8 novembre 2016).

⁵² ANF, MC/ET/LXXVI/39, 5 juillet 1670.

⁵³ Sur ces deux maisons, voir l'inventaire après décès de Pierre III Baudouin de Montorsy, ANF, MC/ET/CXII/655, 23 septembre 1722, f. [7r]. Il ne possédait apparemment pas le contrat d'acquisition de la maison de la rue Courtauvillain, alors que le même inventaire mentionne l'acte d'achat de celle de la rue Carpentier (f. [6v]), ainsi que les sentences d'adjudication de la maison de la rue de la Tannerie et d'une autre sise rue « Omer » (i.e. Aumère, actuelle rue au Maire), cette dernière datée du 21 juin 1653 (f. [6r]). Ces sentences se trouvent dans ANF, Y//3405, 19 novembre 1653 (f. [17r]) et 21 juin 1653 (f. [8r]). Sur les

Faut-il voir dans cette donation une conséquence d'une affaire peu reluisante dans laquelle Montarcis avait été impliqué deux mois auparavant et qui ne sera jugée qu'en novembre ? En cas de condamnation, donner ces maisons à ses enfants présentait l'avantage de préserver pour eux une part sans doute non négligeable du patrimoine familial, tandis que la réserve d'usufruit en assurait la jouissance à Montarcis et à sa femme jusqu'à leur mort. Voici les faits, tels qu'on peut les reconstituer d'après les mémoires déposés par les conseils de la plaignante et de la principale accusée et par la sentence finale du Châtelet de Paris.⁵⁴

Le jeune aristocrate anglais Christopher Wray, âgé de 18 ans et venu sur le continent en compagnie de son gouverneur Thomas Coke pour apprendre le français, arriva à Paris le 3 mai 1670. Les deux Anglais prirent logis dans une auberge de la rue des Boucheries, tenue par un Écossais, et y firent la connaissance de « Guillaume Balantin » (William Ballantine), un Écossais banni de son pays pour un crime non précisé. Il avait à Paris une cousine, Dorothée Bannatyne ou Ballantine, fille de feu James Bannatyne, qui selon le mémoire en défense avait servi la France pendant 32 ans dans « de beaux emplois & des charges illustres », et d'Anne Levi[n]gston.⁵⁵ Elle était âgée au moment des faits de 28

maisons de la rue Courtauvillain et de la rue Aumère, voir *Neuvième tome du terrier du Roy contenu dans le plan du quartier appelé la ville de Paris* (ANF, Q/1/1099/10/B), f. 86v, n° 15 et f. 49r, n° 23. Le *Huitième tome du terrier du Roy contenu dans le plan du quartier appelé la ville de Paris* (ANF, Q/1/1099/10/A), f. 76v, n° 15, mentionne rue de la Tannerie une « maison et boutique où pend pour enseigne la Madeleine appartenant au sieur de Montarsy », mais pas de maison à l'Image Notre-Dame.

⁵⁴ Pour l'accusation : Prudhomme, procureur, *Factum, pour Dame Olympiah Tufton vefve de Messire Guillaume Wrays chevalier, baronet anglois, ayant repris le proces au lieu du sieur Thomas Coke gentilhomme anglois, gouverneur de Messire Christophe Wrays son fils, mineur, complainante & demanderesse en crime de rapt, Monsieur le procureur du Roy joint. Contre Guillaume Balantin Ecossois, Dorothée Balatin Parisienne ; Pierre Baudouin dit Montarcis, & Marguerite Methelin, accusez & deffendeurs*, [Paris, 1670] ; pour la défense : De Saintquentin, avocat, Quelier, procureur, *Factum, pour Dame Dorothée Banatine, Escossoise, femme du sieur Christophe Vray, Anglois, accusée & deffenderesse ; contre Dame Olympiah Tufton, vefve de Guillaume Vray, Anglois, ayant repris l'instance & poursuites extraordinaires au lieu de Thomas Cook, valet à gages & domestique dudit sieur Vray, complainante & demanderesse en pretendu crime de rapt, joint Monsieur le Procureur du Roy*, [Paris, 1670] ; sentence : *The sentence given in the Great Chatlet the 19. of November 1670. In the case of Dame Olimphia Wray widdow, of Sr William Wray mother, & guardian of Sr Christopher Wray plantive, in an accusation of rape, the Kirgs [!] attorney concurring, on the one part. And Sr William Ballantine à Scotchman, fled, & outlawed, Mrs Dorothée Ballatine of full age & in her owne disposall, Peter Baudouin Montarcis, & Mrs Margeret Methlin défendants & accused : & Dame Anne Ballatine widdow of Sr James Ballatine & mother of Mes Dorothée Ballantine who by her petition of the 27. of October 1670. desieres, to be received as à party intervening*, [London, 1670]. Ces trois pièces sont conservées à Londres, British Library, sous les cotes 1127.k.18 (6), 1127.k.18 (5) et 1127.k.18 (7).

⁵⁵ Peut-être faut-il identifier James Bannatyne à un « chevalier Bannatyne » qui envoya à Colbert en mars 1663 un mémoire concernant les rentes assignées sur l'Hôtel de ville de Paris puis, les 15 et 25 novembre 1664, deux suppliques en vue d'obtenir le versement de sa pension, alors qu'il était incarcéré pour

à 30 ans selon l'accusation, de moins de 25 par la défense, selon qui l'acte de baptême produit par l'accusation était celui d'une sœur morte depuis une vingtaine d'années.⁵⁶ Toujours selon l'accusation, elle avait été pendant deux ans au service de la duchesse d'York – Anne Hyde, femme du futur Jacques II – à Londres, mais en avait été chassée pour inconduite. Elle avait alors regagné Paris, où elle avait abjuré le protestantisme entre les mains de l'archevêque de Paris, en présence d'Henriette-Marie de France, reine douairière d'Angleterre, et de Monsieur, frère du Roi. Au moment des faits, elle se trouvait sans ressources et s'était réfugiée chez une autre cousine, Margaret Maitland (appelée Marguerite Methelin dans la plupart des documents relatifs à l'affaire), qui occupait une chambre dans la maison de Montarcis, « & ce fut en cette maison où le rapt de ce mineur fut complété entre Balantin, sa cousine, Montarcis, & la Methelin ».⁵⁷

Après avoir soustrait le jeune Anglais à la surveillance de son gouverneur, Ballantine « en le trainant de cabaret en cabaret luy avoit insinué dans la débauche de luy faire épouser cette fille qu'il disoit estre riche de 23 000 liv. sterling [...] et huit mil livres de rente, & qui n'en avoit pas le premier sol ». Pour mener à bien son projet, l'Écossais sollicita aussi bien le chapelain anglican de l'ambassade d'Angleterre, faisant passer sa cousine pour protestante, que divers ecclésiastiques catholiques, certains d'origine anglaise, en présentant cette fois le jeune homme comme catholique, mais se heurta partout à des fins

dettes à la prison de Saint-Germain-des-Prés, tout en y étant soigné pour des blessures reçues au service du Roi (BNF, MSS, Mélanges de Colbert 115, ff. 5-6 et Mélanges de Colbert 125, ff. 415 et 661).

⁵⁶ Dorothee Bannatyne est cette « petite demoiselle Banatine » qui fut reçue un temps à Port-Royal-des-Champs, alors que ses parents se trouvaient outre-Manche : voir Antony McKenna, « Banatine, Mademoiselle », *Dictionnaire de Port-Royal*, Jean Lesaulnier et Antony McKenna (éds.) (Paris : H. Champion, 2004), p. 141. Son séjour à l'abbaye eut lieu entre 1648 et 1658, sans qu'on puisse préciser davantage. La sentence la qualifie de fille majeure, ce qui implique qu'elle avait au moins 25 ans révolus au moment du jugement.

⁵⁷ Margaret Maitland était la fille cadette de deux nobles écossais catholiques, James Maitland (1568-1639) et Agnes Maxwell, et la petite-fille de William Maitland of Lethington, chancelier d'Écosse sous Marie Stuart. Née probablement vers 1600, elle fut éduquée avec sa sœur Elizabeth dans un couvent bruxellois. Plus tard, les deux sœurs vinrent à Paris, suscitèrent l'intérêt de Madame de Longueville, de la Mère Angélique Arnaud et de l'abbé de Saint-Cyran et furent accueillies à l'abbaye de Maubuisson. L'aînée y devint sœur converse sous le nom d'Elizabeth de Sainte-Lutgarde. Elle suivit la Mère Marie des Anges Sureau à Port-Royal-des-Champs, où elle mourut le 9 février 1656 après 25 ans de vie consacrée. Margaret, de santé trop fragile pour la vie religieuse, bénéficia jusqu'en 1665, grâce à Saint-Cyran, d'une pension qui lui permettait de vivre décentement. Elle vivait encore en 1678. Voir Antony McKenna, « Maitland, Mademoiselle » et « Maitland, Elizabeth de Sainte-Lutgarde », *Dictionnaire de Port-Royal*, pp. 708-709. Peut-être faut-il reconnaître Laurent Nunk, prêtre anglais habitué en la paroisse de Saint-Sulpice, mentionné dans les deux factums, comme ce prêtre de Saint-Sulpice, son confesseur, qui lui reprochait ses relations avec Port-Royal. On a vu plus haut que Montarcis logeait aussi des hôtes de passage, comme les religieuses de Notre-Dame-de-la-Consolation. Le procès-verbal d'apposition des scellés après la mort de Pierre III Baudouin de Montorsy (ANF, Y//11446, 9 septembre 1722) mentionne aussi deux locataires.

de non-recevoir. Ce fut finalement Montarcis qui à force de sollicitations obtint le 18 mai une dispense du prieur de Saint-Germain-des-Prés, qui n'avait toutefois pas le pouvoir de l'accorder.⁵⁸ Le lendemain, Coke ayant déposé plainte auprès du Lieutenant criminel du Châtelet, « la fille envoya un carosse chercher Montarcis dans la Cour du Palais où il sollicitoit un procès, & luy ayant fait abandonner sa sollicitation il fut prendre ce P. Prieur en carosse & le mena au parvis de Nostre Dame pour faire expedier sa dispense, & sur ce que la fille se pleignit à Montarcis qu'il avoit fait trop attendre, il répondit qu'il venoit de querir les papiers pour le mariage, ce qui marque qu'il étoit un des principaux complices du rapt, ayant mesme fait signer un contract de mariage à ce mineur sans qu'on ait peû sçavoir le nom du notaire qui l'a reçu ». Selon l'accusation, « Montarcis, la Methelin, le sieur Wrkard [Urquhart] Ecossois, & Mortington [Worthington] Anglois, la servante de la Methelin, & la Balantin avec le mineur » se rendirent ensuite en carrosse à Suresnes, où Montarcis remit au curé la dispense et la publication des deux bans qu'il avait fait faire à Saint-Sulpice, en lui présentant les futurs mariés comme des orphelins. Ils furent finalement fiancés à sept heures du soir et mariés le lendemain à quatre heures du matin. L'acte de mariage présente cependant une liste de témoins légèrement différente et ne mentionne pas la dispense du prieur de Saint-Germain-des-Prés :⁵⁹

Christophle Vray chevallier anglois de nation fils de deffunct Guillaume Vray aussi vivant chevallier anglois et de deffuncte damoiselle Olimpe Tuften, et damoiselle Dorothee Ballantine fille de deffunct Jacque Balentine vivant chevallier et de dame Anne Livingston de la paroisse de St Sulpice à Paris ont receu le sacrement de mariage en l'eglise parochiale de Suresne le vingtiesme jour de may 1670 par permission de Monsieur le curé de Saint Sulpice dispense d'un ban et permission de Monsieur le grand vicaire de Monseigneur l'archevesque de Paris en presence de Monsieur Jaque Benet [?], Monsieur Pierre Baudouyn sieur de Montercis secretaire des comandements de Madame la princesse Catherine de Loraine amy, Mademoiselle Margueritte Metlin [Margerit Maitland] cousine de la susdicte espouse, et damoiselle Elisabeth Gourdon cousine du susdict espoux, Monsieur Patrice Urquhart amy du susdict espoux, Monsieur Jean Ourdinton [Jean Worthington] chevallier anglois de nation, Monsieur Henry Martin et plusieurs autres qui ont signé.

⁵⁸ Le prieur de Saint-Germain-des-Prés était alors Dom Victor Texier. Voir Dom Edmond Martène, *Histoire de la Congrégation de Saint-Maur. Tome V* (Ligugé : Abbaye Saint-Martin ; Paris : A. Picard, 1931), p. 71.

⁵⁹ Suresnes, Archives communales, GG 7, f. 2v. Les formes des noms données par les signatures ont été restituées entre crochets lorsque la forme figurant dans l'acte en est trop éloignée. Elizabeth Gourdon [Gordon ?], présentée comme la cousine de Christopher Wray, ne signe pas ; il doit s'agir de la servante de Margaret Maitland.

Entretemps, William Ballantine avait été arrêté. Le lendemain, Thomas Coke retrouva la trace de son pupille, le ramena à lui, puis engagea contre les auteurs du rapt des poursuites qu'Olympia Tufton, mère du jeune homme, reprit ensuite en son nom. La sentence finale, rendue le 19 novembre 1670 par la chambre criminelle du Châtelet, déclarait le mariage invalide, condamnait à la peine la plus lourde William Ballantine, jugé par contumace – ayant été libéré sous caution, il en avait profité pour disparaître – et se montrait plutôt clément envers ses trois co-accusés, dans la mesure où le châtiment ordinaire du crime de rapt était la peine de mort, comme le rappelait du reste le mémoire de l'accusation.⁶⁰ L'Écossais fut condamné au bannissement perpétuel et à la confiscation de ses biens. Dorothée Bannatyne devait comparaître devant la Cour pour y être admonestée et verser vingt livres d'amende au Roi et cent livres au profit des prisonniers du Châtelet. Montarcis et Margaret Maitland devaient de même comparaître devant la Cour et verser chacun dix livres pour les prisonniers du Châtelet. Tous étaient de plus condamnés aux dépens et se voyaient avertis qu'en cas de récidive ils encourraient les peines ordinairement prévues en cas de rapt. Le 28 novembre, les mêmes juges ordonnèrent que la sentence soit insérée dans le registre des mariages de la paroisse de Suresnes.⁶¹

Montarcis joua donc dans cette affaire un rôle actif dépassant de loin celui d'un simple comparse. On peut s'interroger sur les motivations qui poussèrent ce catholique convaincu à participer ainsi à un acte dont le mémoire de la demanderesse souligne à juste titre le caractère sacrilège. Il serait sans doute trop simple d'évoquer à son propos le personnage de Tartuffe, dans la mesure où nous ne disposons après tout que de la version de l'accusation, le *factum* de Dorothée Ballantyne passant ses co-accusés sous silence.⁶² Montarcis aurait-il compati au sort de ses deux locataires, considérant qu'elles se trouvaient réduites à l'indigence par fidélité à la foi catholique, et souhaité les aider pour

⁶⁰ Selon le juriconsulte Antoine d'Espeisses (1594-1658), « Le rapt est puny de mort tant contre le ravisseur que contre ceux qui l'ont assisté [...] Et ce dessus a lieu non seulement lorsqu'on a ravy une fille, mais aussy lorsqu'on a ravy un homme » : voir *Les œuvres de M. Antoine d'Espeisses, advocat et juriconsulte de Montpellier : où toutes les plus importantes matieres du droit romain sont methodiquement expliquées, & accomodées au droit françois* (Lyon : les frères Huguëtan, 1685), tome 3, p. 135.

⁶¹ Le texte de la sentence figure effectivement en marge de l'acte (voir note 59).

⁶² Selon le mémoire de la demandeuse, Montarcis prétendit, pour faire publier le premier ban à Saint-Sulpice, que les deux futurs étaient orphelins de père et de mère, et Margaret Maitland se présenta comme la tante de Dorothée Bannatyne. Pourtant, dans l'acte de mariage, où Olympia Tufton est indûment présentée comme décédée, Anne Livingston est en revanche bien considérée comme vivante et Margaret Maitland qualifiée de cousine.

cette raison ? Y aura-t-il été incité par la double perspective de venir en aide à une convertie récente et d'amener le jeune anglican au catholicisme romain ?

1672 : un drame familial

Un peu plus d'un an après avoir été condamné comme complice d'un rapt, Montarcis – ironie du sort! – faisait à son tour informer pour rapt et séduction contre sa propre fille Louise, encore mineure, et un certain Mareschal, avec lequel elle avait formé le dessein de se faire enlever par lui et de le suivre en Lorraine.

Mais depuis il seroit arivé que ladite damoiselle Louise Baudouin en auroit mal usé, ayant recherché tous les moyens posibles pour ruiner ses pere et mere, mesme taché de deshonorer sa famille par sa mauvaise conduite, et par des secrets commerces qu'elle a eu à leur insceu avec un certain quidan, nommé Mareschal qui a esté laquais, depuis valet de chambre, et à present qui est un traineur d'espée, Lorain de nation, fils d'un pauvre païsan, home sans biens et sans aucun aveu. Laquelle auroit pris desein avec ledit Mareschal de se faire enlever pour le suivre et pour s'en aler avec luy en Lorraine, lequel Mareschal se seroit vanté qu'il asaigneroit le sieur de Montarcis leur fils, frere de ladite Louise Baudouin, et mesme auroit dit qu'il savoit bien se servir du poison en parlant desdits sieur et dame de Montarcis et qu'il l'emploieroit pour avoir leur bien, de touts lesquels pernicious deseins et entreprises, rapt et seduction, ils ont fait informer contre ledit Mareschal, desquels pernicious et mechants deseins ladite damoiselle Louise Baudouin auroit eu cognoissance, ainsi qu'elle en a escrit audit Mareschal qu'il couroit un bruit dans Paris qu'il avoit desein d'asaigner son frere, et mesme elle s'en seroit declarée à des servantes et à d'autres gens qui leur en ont donné avis, et qu'il y avoit longtemps que ledit Mareschal la frequentoit à leur insceu, ce qui les auroit obligés de la tenir enfermée en leur maison un fort long temps, et comme elle ne pouvoit plus sortir pour voir ledit Mareschal ny en avoir des nouveles, elle se seroit emportée contre ses pere et mere, et dit à plusieurs personnes des paroles injurieuses et ofensantes contre l'honneur et la reputation de sesdits pere et mere, mesme depuis qu'elle a eu la hantise dudit Mareschal, elle auroit pris de l'argent, fait vendre des meubles et des hardes pour l'apliquer à ses divertissements et pour entretenir ses commerces, mesme crocheté le cabinet dudit sieur de Montarcis son pere pour prendre de l'argent afin de le doner audit Mareschal pour s'en aler avec luy.

Après avoir fait incarcérer leur fille par le lieutenant civil du Châtelet, Montarcis et sa femme révoquèrent le 18 mars 1672 la donation pourtant irrévocable de deux maisons qu'ils lui avaient consentie le 5 juillet 1670.⁶³

⁶³ ANF, MC/ET/LXXVI/45, 18 mars 1672. L'acte est de la main de Montarcis.

Mareschal fut par la suite condamné à mort par sentence du lieutenant criminel, cependant que Louise, par l'entremise de sa mère, pria son père de ne pas la poursuivre davantage et manifestait le désir de se retirer dans un monastère avec clôture. Il accéda à sa demande et s'engagea devant notaire, le 8 février 1676, à verser à sa fille une pension de 350 livres pour sa subsistance sa vie durant. Absente lors de la signature de l'acte, l'intéressée ne le ratifia que le 19 avril 1681, après qu'un des notaires présents lui en eut donné lecture.⁶⁴ La précision « demeurant presentement rue Carpentier [...] en la maison des sieur et dame ses pere et mere » suggère que cette domiciliation n'était que provisoire.

1678-1685 : testaments, décès et sépultures de Marie Pipereau et Montarcis

Le premier mars 1678, Marie Pipereau rédigea d'une grosse écriture quelque peu malhabile son testament à l'orthographe assez approximative, qui fut reconnu par le notaire Thomas Le Secq de Launay le 28 mars 1681. Elle demandait à être enterrée dans l'église Saint-Joseph-des-Carmes, rue de Vaugirard, « avec le moins de ceremoinis [*sic*] que faire ce pourra mais force messes et prieres », instituait son fils Pierre III comme son légataire universel, déshéritait sa fille Louise, à l'exception de la pension annuelle de 350 livres prévue dans la convention de 1676 pour sa subsistance dans le monastère où elle se serait retirée, et nommait pour exécuteur testamentaire « Monsieur de Montarsi mon bon et cher mari », auquel elle rappelait la promesse qu'il lui avait faite de ne pas se remarier.⁶⁵ Elle mourut le 28 avril 1684, âgée de 65 ans, et fut inhumée le lendemain en présence d'Hector Boucheroué, écuyer, sieur de Bourgneuf, et de Jean Potier, écuyer, sieur de Morais.⁶⁶

Pierre Baudouin de Montarcis avait rédigé son propre testament le 21 mars 1681 et l'avait déposé chez Maître Le Secq de Launay le 26 mars de la même année. Le décès de « Madame Marie Pipereau ma chere epouse », qu'il avait nommée son exécutrice testamentaire, l'obligea à désigner à sa place son fils

⁶⁴ Le sort de Mareschal et le contenu de la convention sont connus par la ratification signée par Louise Baudouin et le testament de Montarcis (ANF, MC/ET/LXXVI/72, 24 avril 1681 et MC/ET/LXXVI/86, 19 janvier 1685), dont il sera à nouveau question plus loin. La convention elle-même manque dans la liasse correspondante (MC/ET/LXXVI/58).

⁶⁵ ANF, MC/ET/LXXVI/84, 3 juin 1684.

⁶⁶ BNF, MSS, Français 32594, pp. 292-293 (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057363d/f152.item>>, 8 novembre 2016).

Pierre III dans un codicille daté du 5 mai 1684 et reçu par le même notaire le 12 du même mois.⁶⁷ Malgré l'âge respectable du testateur – 83 ou 84 ans – l'écriture reste aussi ferme et lisible qu'auparavant. Cependant, Montarcis survécut moins d'un an à son épouse. Le 12 janvier 1685, il ajouta à son testament un second codicille, d'une main moins assurée qu'auparavant. Il mourut le 17 du même mois, âgé de 84 ans, et fut inhumé le lendemain à Saint-Joseph-des-Carmes.⁶⁸ Son testament fut ouvert le surlendemain de sa mort et son fils et exécuteur testamentaire fit procéder à l'inventaire de ses biens à partir du 20 janvier.⁶⁹ Cet inventaire a malheureusement disparu, mais le testament, dont on trouvera en annexe la transcription intégrale, donne nombre d'informations intéressantes.⁷⁰

Montarcis demandait à être enterré sans cérémonie en l'église des Capucins du faubourg Saint-Jacques en raison de son appartenance au Tiers-Ordre franciscain.⁷¹ En cas d'impossibilité, il laissait sa femme libre de choisir pour ce faire une autre église. Bien que réaffirmée dans le codicille de 1684, donc après l'enterrement de Marie Pipereau à Saint-Joseph-des-Carmes, cette volonté ne fut pas respectée. Comme les obsèques eurent lieu avant l'ouverture du testament, il se peut que Pierre III Baudouin n'ait pas été informé des intentions de son père, mais aussi qu'il ait passé outre afin de réunir les corps de ses deux parents en un même lieu.

En dehors de quelques legs aux domestiques, prévus dans le codicille, et de la fondation de huit messes annuelles à célébrer pour lui-même, sa femme et ses enfants à Pâques, à l'Ascension, à la Toussaint et à Noël, Montarcis partageait ses biens entre sa femme et leur fils Pierre – le décès de la première rendit ce partage caduc et toute la succession revint au second – et déshéritait

⁶⁷ ANF, MC/ET/LXXVI/86, 19 janvier 1685.

⁶⁸ BNF, MSS, Français 32594, p. 301 (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bt-v1b9057363d/f156.item>>, 8 novembre 2016). À la suite se trouve l'acte de sépulture d'Hector Boucherou, écuyer, sieur de Bourgneuf, conseiller ingénieur du Roi et l'un des seigneurs et propriétaires du canal de Briare, mort le 19 janvier et inhumé le 20, présent comme on l'a vu aux obsèques de Marie Pipereau.

⁶⁹ L'inventaire après décès, mentionné par le répertoire du notaire Thomas Le Secq de Launay (ANF, MC/RE/LXXVI/2), manque malheureusement dans la liasse correspondante (ANF, MC/ET/LXXVI/86).

⁷⁰ Faut-il voir dans l'invocation initiale du testament « Dieu avec ta bonté, ta grâce et ta miséricorde. Ici commence mon testament » une réminiscence de cette phrase du début de l'*Ars abbreviata prædicandi* (Bo IV.67) : « Deus per tuam gratiam, misericordiam ac pietatem incipit iste liber » ? La ressemblance peut-être fortuite, dans la mesure où cette œuvre ne figure dans aucun des manuscrits que Montarcis a utilisés et où on ne peut donc affirmer qu'il l'ait connue. Mais plus généralement, cette invocation rappelle celles placées en tête des ouvrages de Raymond Lulle.

⁷¹ Cette affiliation au Tiers-Ordre franciscain évoque celle prêtée, peut-être à tort, à Raymond Lulle lui-même : voir à ce propos Hillgarth, *Ramon Llull...* (cité *supra*, n. 4), p. 68.

sa fille Louise, à l'exception de la pension prévue par la convention de 1676. Le choix de cette retraite était laissé à sa mère : on a vu que Louise résidait à nouveau sous le toit familial un mois après la rédaction du testament. Elle semble en tout cas avoir à ce moment en partie repris sa place dans sa famille, puisque son père l'inclut dans les intentions des messes à faire célébrer après sa mort et recommande à ses deux enfants d'obéir à leur mère, sans compter l'emploi dans les testaments des deux parents du diminutif « Louison » en alternance avec « Louise Baudouin ».

Enfin, le testateur donnait des instructions précises à propos de ses œuvres et de sa bibliothèque, sur lesquelles je reviendrai plus loin.

Pierre III Baudouin de Montorsy

Unique héritier du défunt, Pierre III Baudouin de Montorsy – comme il orthographe son nom après la mort de son père – était, on l'a vu, né en 1644. Il semble qu'il ait dans sa jeunesse porté les armes comme avant lui son père et son grand-père, car un *Petit abrégé de l'art de tirer les armes* composé par « Pierre Baudouin le fils » et daté du 1er janvier 1664 est joint au *Traité de l'escrime ou de la science des armes* de Montarcis, commencé le 17 août 1661 et resté inachevé.⁷² Le 23 janvier 1685, Pierre III signe un accord avec sa sœur Louise, qui demeurait alors à Ivry, par lequel il porte à 400 livres la pension viagère de 350 livres que lui avait allouée leur père.⁷³

Le 13 mai 1702, âgé de de 57 ans, il signe son contrat de mariage avec Lucrèce Antoinette Dugard. La jeune mariée, fille unique d'Antoine Joseph Dugard, sieur de Bouqueval (1652-1687), et de Lucrèce de Certieux, était née le 2 juillet 1686 et n'a donc pas encore seize ans !⁷⁴ Son père, membre d'une dynastie d'écuyers du Roi, était décédé – sans doute accidentellement – dans son académie d'équitation de la rue des Canettes alors qu'elle n'avait pas atteint sa première année.⁷⁵ Montorsy a pour témoins deux Achille de Harlay – le père

⁷² BSB, Cod. Gall. 515 (numérisé à l'adresse <<http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0010/bsb00103493/images/>>, 8 novembre 2016).

⁷³ ANF, MC/ET/LXXVI/86, 23 janvier 1685. À en juger par son domicile, il semble que Louise Baudouin ne s'était pas retirée dans un monastère à cette date. Je n'ai pas trouvé de documents plus tardifs la concernant.

⁷⁴ ANF, MC/ET/XCI/551, 13 mai 1702. La date de naissance d'Antoinette Lucrèce Dugard est connue par son acte de baptême du 5 juillet 1686 (BNF, MSS, Français 32593, f. 354v ; numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057364t/f286.item>>, 8 novembre 2016).

⁷⁵ Antoine Dugard était né le 14 septembre 1652 et avait été baptisé à Saint-Sulpice le 19 avril

(1639-1712), premier président du parlement de Paris, le fils (1668-1717), conseiller d'État ordinaire – ainsi que Girard Le Camus, conseiller du Roi en ses Conseils, maître des requêtes ordinaire de son hôtel et [André] Le Picard d'Aubercourt, chevalier.⁷⁶ Deux enfants naîtront de ce mariage : Pierre IV, né le 20 avril 1703, et Anne Lucrèce, née le 23 mai 1704.⁷⁷

Pierre III Baudouin de Montorsy meurt le lundi 7 septembre 1722 vers six heures du soir en sa maison de la rue Carpentier. Deux jours plus tard, après son inhumation au cimetière de Saint-Sulpice, sa veuve fait apposer les scellés et déclare au commissaire du Châtelet que le jeudi précédent

dans l'après diné dans le temps que ledit sieur son mary estoit dans son lit bien mal et à l'extrémité, le sieur Pierre Baudouin, escuyer, son fils, qui est soldat dans le régiment de Condé Infanterie, s'enferma par deux fois dans ladite chambre, où estant il pris dans les poches de la culotte dudit sieur son père la clef d'un petit coffre-fort qui est dans ladite chambre, avec laquelle ayant ouvert ledit coffre il en pris et osta la plus grande partye des papiers y estant, pris aussy dans les poches de ladite culotte trente six livres, ainsy que ledit deffunt sieur de Montorcy le déclara dans ledit temps à ladite dame son épouse, mesme força et rompit la serrure d'une petite armoire qui est dans un cabinet au fond de ladite chambre auprès du chevet du lit y estant [...], que ledit sieur son fils ayant voulu sortir de ladite maison et trouvant la porte fermé à double tours, il rompit la serrure de ladite porte avec un marteaux, après quoy il sorty en courant très fort, ainsy que ladite dame l'apris en rentrant en ladite maison quelque heure après, qui fut le temps où ledit feu sieur son mary luy fit la déclaration que sondit fils luy avoit pris lesdites trente six livres dans les poches de sa culotte avec un couteau à poigné d'argent et qu'elle remarqua que la serrure de ladite armoire estoit forcé et rompu.⁷⁸

Le 18 septembre, une sentence du Châtelet de Paris subroge Jean Louis Delusseaux, avocat en Parlement, comme tuteur des enfants du défunt, tous

1655 (BNF, MSS, Français 32593, f. 232v ; numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057364t/f164.item>>, 8 novembre 2016). Il mourut le 23 juin 1687 et fut inhumé le lendemain dans la même église en présence de ses frères Charles Henry, substitut de Sa Majesté au Grand Conseil et Léon Bonaventure, écuyer ordinaire de la Grande Écurie (BNF, MSS, Français 32594, pp. 329-330 ; numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057363d/f170.item>>, 8 novembre 2016).

⁷⁶ Sur les Harlay père et fils, cf. *Dictionnaire de biographie française. Tome dix-septième* (Paris : Letouzey et Ané, 1989), cols. 661 et 658-659. Sur André Le Picart, cf. *Recueil de factums et mémoires, sur plusieurs questions importantes de droit civil, de coutume et de discipline ecclésiastique. Tome second* (Lyon : A. Boudet, 1710), pp. 396-444.

⁷⁷ Ils sont baptisés à Saint-Sulpice respectivement le 21 avril 1703 et le 3 juin 1704 (BNF, MSS, Français 32593, ff. 409r et 414v, numérisés aux adresses <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057364t/f340.item>> et <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057364t/f346.item>>, 8 novembre 2016).

⁷⁸ ANF, Y//11446, 9 septembre 1722.

deux encore mineurs, et confirme leur mère comme tutrice.⁷⁹ L'inventaire après décès est réalisé du 23 septembre au 2 octobre.⁸⁰ Dans la maison, où une bonne partie du mobilier est qualifiée de « vieux », les notaires et le commissaire-priseur recensent nombre d'objets liés à la pratique de l'équitation, ce qui ne surprend pas de la part d'un homme marié dans une famille d'écuyers,⁸¹ mais seulement « trois volumes de livres relliez en veau dont un in folio *Dictionnaire de Calpin* et deux autres in quarto dont *Dictionnaire nouveau de Danet* et l'autre *Eneide de Virgile* » dans la chambre du défunt, tandis qu'ils trouvent dans une chambre au second étage avec vue sur la rue et le jardin « quinze volumes de livres reliez en veau et en parchemin tant in octavo qu'in douze traitant de musique » et non moins de neuf luths avec leurs étuis !⁸² L'inventaire mentionne les noms de deux cavaliers du guet : il se peut que le défunt ait lui aussi fait partie de ce corps.

Après cette incursion dans le xviiie siècle, revenons près d'un siècle en arrière pour évoquer l'activité philosophique et intellectuelle de Pierre II Baudouin de Montarcis et sa place dans le lullisme français de son époque.

⁷⁹ ANF, Y//4363, 18 septembre 1722.

⁸⁰ ANF, MC/ET/CXII/655, 23 septembre 1722.

⁸¹ Quatre selles, deux brides, six bridons et plusieurs courroies, deux fouets d'académie, deux lances de manège, une pique d'académie, six fontes de pistolet, une lance et plusieurs anneaux de cuivre pour la course à la bague.

⁸² Il faut renoncer à identifier précisément celle des nombreuses éditions du *Dictionarium* multilingue d'Ambrogio Calepino et de l'Énéide de Virgile – en latin ou en traduction française ? – que possédait Pierre III Baudouin de Montorsy. Le dictionnaire de Danet est probablement le *Nouveau dictionnaire françois et latin, enrichi des meilleures façons de parler en l'une et l'autre langue* (Paris : Vve C. Thiboust et P. Esclassan, 1683), à moins qu'il ne s'agisse du *Dictionarium novum latinum et gallicum. In quo utriusque linguae ratio continetur, & ad scriptorum intelligentiam via facilis aperitur* (Paris : André Pralard, 1680). Sur ces dictionnaires, voir Martine Furno, « Les dictionnaires de Pierre Danet pour la collection *Ad usum Delphini* », *Histoire de l'éducation*, vol. 74, n° 1 (1997), pp. 115-130.

Seconde partie

Pierre Baudouin de Montarcis lulliste

Montarcis et Monsieur de Vassy

La seule information disponible quant à la formation intellectuelle de Montarcis est fournie en 1667 par l'abbé A. Perroquet, qui cite « Mr de Montarsy » parmi les « personnes de qualité, de mérite & de probité » disciples de M. de Vassy.⁸³ Robert Le Foul, sieur de Vassy, avait été baptisé à Avallon le 29 octobre 1581.⁸⁴ Entre 1607 et 1615, il y fait baptiser cinq enfants issus de son mariage avec Josette Sanot.⁸⁵ Son nom disparaît ensuite des registres paroissiaux de sa ville natale. Il résidait à Paris fin 1625,⁸⁶ mais devait s'y être installé bien plus tôt, puisque le privilège de son premier ouvrage, octroyé le 20 novembre 1632, indique que « depuis quinze ou seize ans » – donc depuis 1616 ou 1617 – « il auroit occupé son esprit à l'estude des escrits latins de M. Raymond Lulle ». ⁸⁷ Sur la page de titre de sa traduction de l'*Ars generalis ultima*, publiée deux ans plus tard, il se déclare « secretaire general & docteur

⁸³ A. Perroquet, *La vie et le martyre du Docteur illuminé le bienheureux Raymond Lulle* (Vendôme : Sébastien Hip, 1667), p. 78. Voir aussi Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), p. 348. Seule l'initiale du prénom de Perroquet apparaît dans son livre. Salzinger le développe en Antonius, sans préciser s'il s'agit d'une conjecture ou s'il s'appuie sur une source précise : cf. *MOG* I, iv, 48-50 : 208-210.

⁸⁴ Llull DB, <<http://orbita.bib.ub.edu/llull/gent.asp?id=315>> (8 novembre 2016) ; Auxerre, Archives départementales de l'Yonne, 4 E 25 / GG 3, f. [21v] (numérisé à l'adresse <<http://archivesenligne.yonne-archives.fr/ark:/56431/vta5347d1b1c7ec1/daogrp/0/22>>, 8 novembre 2016).

⁸⁵ Auxerre, Archives départementales de l'Yonne, 4 E 25 / GG 14, numérisé à l'adresse <<http://archivesenligne.yonne-archives.fr/ark:/56431/vta5347d1b20ce3c/daogrp/0/2>> (8 novembre 2016), ff. 49r (29 juin 1607), 59r (6 août 1608), 95r (25 janvier 1612), 108v (1er mai 1613) et 128v (15 août 1615). Il est successivement qualifié d'avocat (1607), sieur de Vassy (1608), conseiller au baillage d'Avallon (1612 et 1613) et conseiller à la prévôté d'Avallon (1615). En 1607 et 1608, il est appelé Robert Lefoul le jeune pour le distinguer de son père, qui portait le même prénom.

⁸⁶ Nevers, Archives départementales de la Nièvre, 2 F 94, ff. 89v-91v, cité d'après Archives départementales de la Nièvre, *Inventaire sommaire de la série 2 F : Fonds Du Bourg de Bozas. Tome I, Titres de famille et preuves de noblesse*, Paul Destray et André Biver (éds.) (Nevers : imprimeries Fortin, 1932), p. 58. Cet acte passé devant Pierre Fieffé et Antoine Vigeon ne figure pas dans la liasse correspondante des Archives nationales (MC/ET/LXII/61). L'original n'a pas été consulté.

⁸⁷ Raymond Lulle, *Le fondement de l'artifice universel*, R. L., sieur de Vassi (trad.) (Paris : Antoine Champenois, 1632), sig. ã10v. Le dédicataire, Claude de Bourges, alors trésorier payeur des trésoriers de France à Orléans, fut par la suite échevin de Paris puis secrétaire du Roi (1646) et mourut en 1656 : voir ANF, Y//3903/A, 22 avril 1636 et Y//3944/A, 12 septembre 1659 ; Abraham Tessereau, *Histoire chronologique de la Grande chancellerie de France. Tome premier* (Paris : Pierre Emery, 1710), pp. 450 et 496. Le Père Marin Mersenne lui dédia *Les préludes de l'harmonie universelle* (Paris : Henry Guenon, 1634), dont l'épître dédicatoire nous apprend que de Bourges s'intéressait également aux mathématiques et composait de la musique vocale que les organistes aimaient réduire sur leur instrument. Ses œuvres musicales semblent perdues.

lulliste, de l'Ordre, milice & religion du S. Esprit », c'est-à-dire de l'Ordre hospitalier du Saint-Esprit, dont la branche française admettait semble-t-il des laïcs à cette époque.⁸⁸ Il vivait encore le 31 décembre 1637, où il est désigné comme « Robert Le Foul, seigneur de Vassy, cy devant conseiller du Roy au baillage et prevosté d'Avalon païs de Bourgoigne, demeurant en ceste ville de Paris, rue Simon Le Franc, paroisse Saint Medericq ». ⁸⁹ Mais il reste impossible de dire ce qui a amené Montarcis au lullisme, ni comment et quand il a rencontré de Vassy, ni encore pendant combien de temps il a suivi son enseignement.

On peut déduire de ses manuscrits et de ce que nous connaissons de sa bibliothèque que, tout comme le sieur de Vassy, il maîtrisait au moins le latin et l'espagnol.⁹⁰ Quant à ses fréquentes interventions dans des procès, elles requéraient sans doute une bonne connaissance du droit, peut-être acquise auprès d'une université.

Premières œuvres de Montarcis

En 1635, Montarcis présente le dessein de sa *Science générale*, qui allait l'occuper pendant les cinquante années qui lui restaient à vivre sans qu'il parvienne jamais à l'achever, à l'Académie récemment fondée par le Père Marin Mersenne, « composée de quarante personnes les plus doctes de l'Europe [...] qui ont donné aprobation au desein de cette science generale ». ⁹¹ Il possède donc déjà une pensée suffisamment élaborée et cohérente pour pouvoir la faire

⁸⁸ Raymond Lulle, *Le grand et dernier art*, le sieur de Vassy (trad.) (Paris : Louis Boulanger, 1634), titre et sig. ã6r. L'ouvrage est dédié à Guillaume Tiffi ou Tiffy, chanoine de la cathédrale de Lodève, aumônier du Roi, intendant des hôpitaux de ses camps et armées et vicaire général de l'Ordre (cf. ANF, MC/ET/VII/29, 4 mai 1639). Sur l'Ordre hospitalier du Saint-Esprit en France à l'époque de Louis XIII, cf. P. Brune, *Histoire de l'Ordre hospitalier du Saint-Esprit* (Lons-le-Saulnier : C. Martin, 1892), pp. 291-298.

⁸⁹ ANF, MC/ET/LVIII/65, f. 365r, 31 décembre 1637.

⁹⁰ En ce qui concerne leur connaissance de l'espagnol, voir plus loin, nn.104 et 187.

⁹¹ Montarcis donne la date de 1634 dans le *Discours touchant le dessein de la science générale*, f. 10v et celle de 1635 dans la *Science générale*, Volume 1, f. [73bis] (numéroté 57). Dans une lettre du 23 mai 1635, Mersenne parle de l'Académie comme fondée « depuis quelque temps » (Armand Beaulieu, *Mersenne : le grand minime* (Bruxelles Fondation Nicolas-Claude Fabri de Peiresc, 1995), pp. 173-177). Il semble donc qu'il faille écarter la date de 1634, d'autant plus que cette académie était au départ uniquement constituée de mathématiciens, alors que Montarcis la décrit comme composée « du R. Pere Dinet jesuite, confesseur du Roy, de Messieurs Pereret [Jacques Pereret] et [Jean] de Launoy fameux docteurs de Sorbone, de Messieurs Descartes, Gasendy, Roberval, Vaulesart [J.-L. de Vaulezard], Roberval, du R. Pere Lacombeus minime, de plusieurs jurisconsultes, de medecins, d'atomistes, et tres grands artistes, de beaucoup de grands matematiciens, d'astronomes, d'architectes, de mecanistes, de musiciens jusques au nombre de quarante ».

approuver par cette assemblée d'esprits distingués et pourrait même avoir déjà écrit ses premières œuvres. En effet, en 1651, il cite ses traités « de mathématique, de justice, de médecine, d'astrologie, de morale, de finance », ainsi que d'autres « faits il y a long temps pour la démonstration de l'immortalité de l'ame raisonnable, de l'agent universel, de la première matière du dissolvant, et de la manière dont on le doit préparer ».⁹² Le *Traité des fondements de la justice* a été écrit en 1638 « sur ce que Monsieur le Président Marquat [Pierre de Marca] me dit que Monsieur le Chancelier [Pierre Séguier] luy avoit proposé de démontrer les *Institutes*. Mais les divers emplois et les affaires ont empêché que cette pièce ayt esté veüe par celui qui avoit donné l'ordre d'y travailler ».⁹³ Les trois ou quatre œuvres écrites « il y a longtemps », dont le *Traité de l'immortalité de l'âme raisonnable*, mentionné avec éloge par Mersenne en 1644,⁹⁴ sont donc plus anciennes et pourraient remonter au début des années 1630. Or, lors de la quatre-vingt-septième des Conférences du bureau d'adresse, le 6 août 1635, cinq intervenants anonymes traitent successivement de la question « Si l'immortalité de l'ame se peut démontrer par raisons naturelles » :⁹⁵ faut-il y voir un rapport avec le traité de Montarcis, qui pourrait avoir inspiré le choix de ce sujet ou avoir été écrit en réaction à la conférence ? Quant au *Traité des fondements de la science générale et universelle*, peut-être issu plus ou moins directement de sa communication à l'académie du Père Mersenne, Montarcis le fait approuver le 11 octobre 1642 par les docteurs du Collège de Navarre et obtient le 18 juin 1647 un privilège pour cinq ans en vue de sa publication, qui n'interviendra que près de quatre ans plus tard.

⁹² Pierre Baudouin de Montarcis, *Traité des fondemens de la science generale et universelle* (Paris : François Le Cointe : François Clouzier, 1651), p. 16.

⁹³ Pierre Baudouin de Montarcis, *Discours touchant le dessein de la science générale*, f. 26r.

⁹⁴ Marin Mersenne, *Universae geometriae mixtaeque mathematicae synopsis, et bini refractionum demonstratarum tractatus* (Paris : A. Bertier, 1644), Praefatio, XIV, Sig. ☿ 4r : « Montarsius subtilissimus, qui ex primis naturae vel scientiarum principiis idem agressus est » ('le très subtil Montarcis, qui a entrepris la même chose [i.e. de démontrer l'existence de Dieu et l'immortalité de l'âme] à partir des principes premiers de la nature ou des sciences'). Ce traité n'a pas été conservé isolément, mais sans doute en retrouve-t-on la matière dans le volume 11 de la *Science générale*, qui traite entre autres questions « de la preuve de l'ame raisonnable de l'home touchant son imortalité ».

⁹⁵ *Seconde centurie des questions traitées ez conférences du Bureau d'adresse, depuis le 3. jour de novembre 1634 jusques à l'11 février 1636* (Paris : au Bureau d'adresse, 1636), pp. 297-304. Sur ces conférences hebdomadaires organisées par Théophraste Renaudot de 1633 à 1641, pendant lesquelles plusieurs orateurs exposaient successivement leur point de vue sur les questions du jour, voir Philippe Vanden Broeck, « Conférences du Bureau d'adresse », in *Dictionnaire des journaux : 1600-1789*, Jean Sgard (dir.) <<http://dictionnaire-journaux.gazettes18e.fr/journal/0217-conferences-du-bureau-dadresse>> (8 novembre 2016).

Les collections Meliand et Montarcis

On peut également situer avec vraisemblance dans les années 1630 et 1640 la copie des recueils de traités lulliens des collections Meliand et Montarcis à présent conservés à Munich, comme le propose J. N. Hillgarth, qui montre les liens entre les deux groupes de manuscrits, mais aussi les spécificités de chacun.⁹⁶ En effet, Montarcis explique, dans un texte rédigé sans doute dans les années 1670, la raison d'être de ces copies réalisées « depuis trente ans et plus » :

Il faut observer que tous les traités de R. Lulle qui ont esté imprimés se trouvent remplis de sinonimes, de faux renvois, d'erreurs, de fautes, de transpositions de lettres, et de changements de leurs couleurs, de transpositions des alfabets et des termes les plus importants, comme ausy de plusieurs chapitres et mesme qu'une partie des textes ont esté suprimés [*note en bas de page* : Euvonime dit en son *Tresor* fol. 13 avoir veu six traités de la *Quintessence* de R. Lulle, dont il n'y en a pas un qui soit semblable, qui est l'ouvrage le plus important]. C'est ce qui est cause qu'on n'a pû en avoir l'intelligence. C'est pourquoy, afin d'estre asuré, j'ay depuis trente ans et plus fait la recherche des originaux, dont j'ay eu des coppies, où l'on voit les secrets et les mysteres pour la preparation de ces agents et de ces grands remedes.⁹⁷

De plus, dans une lettre écrite à Mersenne le 10 juillet 1644, Meliand annonce son intention de lui rendre visite le lendemain matin afin de rencontrer René Descartes, de passage à Paris, et se propose de venir « s'il m'est possible, avec Mr de Montarcys, plus capable que moy de veoir et entretenir ces deux excellents hommes [Descartes et Mersenne] et extraordinaires esprits. »⁹⁸ Que la rencontre avec Descartes ait finalement eu lieu ou non,⁹⁹ cette lettre inté-

⁹⁶ Sur ces deux collections (BSB, Clm 10561 à 10572 pour la collection Meliand et Clm 10573 à 10585 pour la collection Montarcis), cf. Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), pp. 345-347.

⁹⁷ Pierre Baudouin de Montarcis, *Avis important touchant la science générale*, ff. 14r-14v. L'ouvrage cité est Conrad Gesner, *Tresor de Evonime Philiatre des remedes secretz*, Barthélemy Aneau (trad.) (Lyon : Balthazar Amoulet, 1555), p. 13 : « Raymond Lulle en un livre tresdocte & tresbon, *De la quinte essence*, qui jadis fut imprimé premierement à Argentorat [Strasbourg], & dernièrement à Nuremberg, mais dissemblable & different en plusieurs lieux. Evonim auteur latin du present livre en dict avoir deux exemplaires escrit à la main, & en avoir veu deux autres entre les mains d'un sien amy, lesquelz tous entre eux sont differens, & encore dissemblables de ceux qui sont imprimez. » Cette dernière phrase est à la première personne dans l'original latin.

⁹⁸ BNF, MSS, NAF 6205, f. 202r (p. 414) ; éditée dans Marin Mersenne, *Correspondance du P. Marin Mersenne. XIII*, Armand Beaulieu (éd.) (Paris : Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1977), pp. 171-172. L'éditeur ayant transcrit par erreur « Montarge » au lieu de « Montarcys », Hillgarth n'a pas fait le rapprochement.

⁹⁹ Le titre du volume 6 de la *Science générale* annonce que le volume contient entre autres matières *l'explication de l'art general de Saint Raymond Lulle et quelques observations touchant la Methode de Monsieur Des Cartes*.

resse notre propos à un double titre. D'une part, elle atteste non seulement des relations entre Meliand et Montarcis, mais aussi de l'estime dans laquelle le premier tient le second. Nous avons vu que le savant Minime éprouve visiblement la même considération pour le lulliste, même si aucune correspondance entre eux n'a été conservée.¹⁰⁰ D'autre part, la comparaison de la signature du correspondant de Mersenne avec celles de Blaise Meliand (mort en 1661) et de son frère puiné Nicolas (mort entre 1651 et 1661) qui figurent sur des actes notariés désigne l'aîné des deux frères comme le correspondant de Mersenne : la signature de la lettre paraît certes calligraphiée, mais le tracé des lettres reste similaire, alors qu'il est nettement différent chez Nicolas.¹⁰¹

En haut et en bas à gauche : lettre de Meliand à Mersenne, 10 juillet 1644

(BNF, MSS, NAF 6205, p. 414) : mention de « Montarcys » et signature
(document conservé à la Bibliothèque nationale de France ; cliché BnF)

En bas au centre : signature de Blaise Meliand (ANF, MC/ET/XVI/87, 7 août 1643)

En bas à droite : signature de Nicolas Meliand (ANF, MC/ET/LI/524, 18 février 1650)
(documents conservés aux Archives nationales ; clichés de l'auteur)

¹⁰⁰ Cf. *supra*, n. 94. Hilarion de Coste, *La vie du R. P. Marin Mersenne theologien, philosophe et mathématicien de l'Ordre des Peres Minimes* (Paris : Sébastien et Gabriel Cramoisy, 1649), ne mentionne ni Meliand ni Montarcis parmi les correspondants de Mersenne.

¹⁰¹ Sur la famille Meliand, voir François-Alexandre Aubert de La Chesnaye Des Bois, *Dictionnaire de la noblesse. Tome X* (Paris : A. Boudet, 1775), pp. 16-18. Blaise Meliand, procureur général au Parlement de Paris, mourut le 15 avril 1661. Nicolas Meliand, président aux enquêtes au même Parlement, auquel Mersenne avait dédié ses *Questions theologiques, physiques, morales et mathématiques* (Paris : Henry Guenon, 1634), vivait encore le 26 juin 1651 (ANF, MC/ET/LI/524, annexe à l'acte du 18 février 1650) mais mourut avant le 22 août 1661 (ANF, Y//200, f. 212v et MC/ET/III/623, 22 août 1661). Pour les signatures ont été également consultés ANF, MC/ET/XVI/87, 4 août 1643 et MC/ET/XII/94, 19 juin 1650 pour Blaise et MC/ET/LXXIII/356, f. LVI (31 janvier 1640) pour Nicolas. Les signatures restent identiques d'un acte à l'autre.

Cette identification pourrait à son tour aider à préciser la datation des manuscrits. En effet, Blaise Meliand fut ambassadeur en Suisse de 1635 à 1640 et donc vraisemblablement peu présent à Paris durant ces années.¹⁰² Or, la plus grande partie du contenu de Clm 10569, à l'exception des trois premiers traités, qui proviennent d'un « M.S. ex Domino de Vassy », fut copiée d'après un « M.S. ex Anglia a Domino Digby ». Sir Kenelm Digby ayant séjourné en France du 29 septembre 1635 à fin 1638, puis au second semestre 1641 et enfin d'août 1643 à fin février 1645, il paraît donc plus vraisemblable que la copie ait été réalisée pendant cette dernière période et soit donc plus ou moins contemporaine de la lettre à Mersenne.¹⁰³ Ajoutons qu'une annotation marginale du même manuscrit semble être de la main de Montarcis.¹⁰⁴

Celui-ci a noté au f. 2r de Clm 10581 « Collationé à l'original du P. E. et copie de Mr M. et Du Vignau sur l'original du Sr Petit [rayé : mat] ingénieur ». Cette copie de la *Logica nova* (Bo III.56) a donc été réalisée d'après un manuscrit appartenant au Père Esprit, dont le nom complet est cité comme source des *Regulae introductoriae in practicam Artis demonstrativae* (Bo II.B.10) dans Clm 10571, de la collection Meliand.¹⁰⁵ Elle a ensuite été vérifiée non seulement d'après le même original, mais aussi d'après les copies appartenant à Meliand et au sieur Du Vignau. Celles-ci avaient pour modèle un autre manuscrit appartenant au mathématicien Pierre Petit (1598-1677), ami entre autres de Mersenne et Descartes.¹⁰⁶ Petit, qui devint ingénieur géographe vers

¹⁰² Ainsi, Nicolas Meliand avait charge et pouvoir de son frère pour trois ans lorsque, le 31 janvier 1640, il donna en location en son nom une maison sise rue du Vieux-Colombier (ANF, MC/ET/LXXIII/356, f. LVII). Blaise Meliand avait acheté cette maison en 1634. Elle fut acquise en 1645 par la fabrique de Saint-Sulpice pour la fondation de son séminaire. Adolphe Berty et Lazare-Maurice Tisserand, *Topographie historique du vieux Paris. [3]. Région du bourg Saint-Germain* (cité *supra*, n. 17), pp. 71-72, et ANF, S//7006. Pierre Baudouin de Montarcis, on l'a vu, possédait également une maison dans la même rue, qu'il devait également donner en location.

¹⁰³ Michael Foster, « Digby, Sir Kenelm », *Oxford dictionary of national biography* (Oxford : Oxford University Press, 2004), vol. 16, pp. 155-157.

¹⁰⁴ BSB, Clm 10569, I, f. 2r, en haut à gauche. Deux imprimés de la bibliothèque de Montarcis ont par ailleurs été recopiés dans Clm 10572, de la collection Meliand : Juan Seguí, *Vida y hechos del admirable doctor y mártir Ramón Lull, vezino de Mallorca* (Palma de Mallorca : Gabriel Guasp, 1606) et Nicolas de Mellinas, *Canción a la milagrosa conversión, vida y muerte del egregio doctor Ramón Llull* (Palma de Mallorca : Gabriel Guasp, 1605) ; cf. Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), p. 347, n. 188.

¹⁰⁵ Il est impossible de dire si le Père Esprit possédait deux manuscrits, l'un contenant la *Logica nova*, l'autre la *Lectura super figuras Artis demonstrativae* (Bo II.B.9) suivie des *Regulae introductoriae in practicam Artis demonstrativae* (Bo II.B.10), ou si ces trois œuvres figuraient dans un seul et même volume.

¹⁰⁶ Sur Pierre Petit, voir la notice de Jean-Pierre Nicéron, *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la République des lettres, Tome XLII* (Paris : P. Briasson, 1741), pp. 183-195. Cette notice reprend en partie des informations publiées dans Claude Jordan, *Suite de la Clef, ou Journal historique sur les matieres du tems. Tome XXXIV, Juillet 1738* (Paris : Veuve Ganeau, 1738), pp. 3-5.

1633, porte déjà le titre d'intendant des fortifications de France dans les actes de baptême de ses filles Catherine et Anne (Tours, 23 mai 1641 et 23 mars 1643), mais il est à nouveau qualifié d'ingénieur du Roi dans un acte du 18 décembre 1657.¹⁰⁷

J. N. Hillgarth proposait pour le Père Esprit deux possibilités d'identification : Jacques Esprit (1611-1678) et le prédicateur capucin et kabbaliste chrétien Esprit Sabbathier, que Montarcis mentionne d'ailleurs dans son *Traité de la raison*.¹⁰⁸ Il semble qu'il faille ici retenir le second. En effet, les trois principes Unité, Vérité, Bonté associés par le manuscrit BNF, MSS, Latin 15097 au nom du Père Esprit se retrouvent dans l'*Idealis umbra sapientiae generalis* du Père Sabbathier, publiée à titre posthume en 1679.¹⁰⁹ Esprit Sabbathier naquit vraisemblablement avant 1604, date à laquelle commencent les registres d'Ivoy-le-Pré, sa ville natale.¹¹⁰ Il mourut entre le 23 mai 1668, date d'une lettre reproduite à la fin de l'ouvrage, et le 21 octobre 1677, date à laquelle le P. François-Marie de Paris obtint le privilège pour sa publication.¹¹¹ Hillgarth assimile le Père Esprit avec un disciple du sieur de Vassy, docteur en droit canon, mentionné par Perroquet comme Monsieur Esprit et par Jean-Marie de Vernon comme le sieur Esprit. Il ne me semble pas impossible qu'il faille au contraire les distinguer l'un de l'autre. En effet, le qualificatif de « sieur » laisse plutôt penser à un laïc, tandis que « Monsieur » pourrait également s'appliquer à un prêtre séculier. Par

¹⁰⁷ Tours, Archives communales historiques, Saint-Hilaire, registre n° 3 (baptêmes, mariages et sépultures 1624-1677), ff. 109v et 121v (numérisés à l'adresse <<http://cg37.oxyd.net/mdr/index.php/docnumViewer/calculHierarchieDocNum/411812/359134:359129:376292:376297:376652:411812/900/1440>>, images 113 et 125 ; 8 novembre 2016) ; BNF, MSS, NAF 12168, f. 53557 (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10000643x/f185.item>>, 8 novembre 2016). Montarcis avait commencé à le qualifier de « mathématicien » avant de se raviser et de le désigner par son titre officiel.

¹⁰⁸ Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), pp. 351-352 et n. 208.

¹⁰⁹ BNF, MSS, Latin 15097, f. 257r (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9077023d/f272.item>>, 8 novembre 2016) ; Esprit Sabbathier, *Idealis umbra sapientiae generalis* = *L'ombre idéale de la sagesse universelle* (Paris : Madame Jablier, 1679), pl. 4. Montarcis, dans son *Traité de la raison* (Paris : François Le Cointe, 1668), p. 27, signale que « le Pere Esprit Sabatier capucin nous fait esperer quelque chose de fort admirable, touchant cette matiere [la théologie naturelle], ainsi qu'il en a fait voir le dessein en une figure qu'il a composée, pour parvenir à l'Encyclopedie ».

¹¹⁰ Il était vraisemblablement le fils d'Étienne Sabbathier, bailli d'Ivoy et de Malvoisine, dont deux autres enfants furent baptisés les 26 février 1605 et 2 mai 1611 (Bourges, Archives départementales du Cher, E dépôt 2100, pp. 47 et 158 ; numérisés aux adresses <<http://www.archives18.fr/ark:/41383/s00512b78e57476f/512b78e57476f>> et <<http://www.archives18.fr/ark:/41383/s00512b78e57476f/512b78e58a19a>> (8 novembre 2016).

¹¹¹ Esprit Sabbathier, *Idealis umbra sapientiae generalis*, pl. 20-21. Cette lettre signée Formaget et Marigner implique que l'ouvrage circulait sous forme manuscrite, peut-être sous le titre *Figura enciclopedica* cité par BNF, MSS, Latin 15097 (cf. *supra*, n. 109).

ailleurs, le Père Esprit Sabbathier peut fort bien avoir possédé des copies d'œuvres de Raymond Lulle sans être un lulliste à proprement parler.

En revanche, aucun des Du Vignau repérés à cette époque – qu'il s'agisse d'un nom de famille ou d'un nom de terre – ne peut être identifié avec certitude au sieur Du Vignau qui possédait des copies d'œuvres de Lulle. Un Emmanuel Du Vignau, receveur des finances à Soissons autour de 1600, qui se marie en 1625, semble trop ancien.¹¹² L'inventaire après décès de Charles Du Vignau, bourgeois de Paris, dressé en 1649, ne mentionne aucun livre.¹¹³ Je n'ai pu trouver aucune information sur un autre bourgeois de Paris, Jean Du Vignau, cité en 1640.¹¹⁴ Aucun des membres de la famille béarnaise Du Vignau de Trubessé ne semble avoir vécu à Paris.¹¹⁵ Il en va de même pour la famille noble gasconne Cours Du Vignau.¹¹⁶ Enfin, le titre de sieur Du Vignau est porté par Pierre Tambonneau, chevalier, sieur du Vignau et de Chastres, conseiller maître d'hôtel ordinaire du Roi, mort avant 1639, qui le transmet à ses fils Charles, écuyer, seigneur et baron du Vignau, puis Pierre, d'abord sieur de Chastres puis chevalier et sieur du Vignau, tous deux officiers au régiment de Picardie, enfin Antoine, chevalier de l'ordre de Saint-Jean de Jérusalem et officier de cavalerie : là encore, rien ne permet d'associer l'un d'entre eux avec les cercles lullistes.¹¹⁷

Même s'ils ont été copiés relativement tôt dans la carrière de Montarcis, les manuscrits Clm 10573 à 10585 ont visiblement été utilisés pendant une longue période. La plupart des textes ont été copiés par un même copiste non identifié, qui a travaillé en interaction avec Montarcis. Ce dernier a en général ajouté différentes mentions. La source ayant servi à la copie est ainsi presque toujours indiquée. Pour certaines, notamment l'*Electorium*, s'y ajoute la localisation précise du texte copié, avec le feuillet de début et celui de fin. Montarcis a également ajouté les titres des parties dudit *Electorium*, ainsi que des titres de départ ou des pages de titre, des manchettes et diverses annotations marginales, tant en français qu'en latin, ou encore des tables des matières pour

¹¹² ANF, MC/ET/XIX/343, 6 avril 1601 et MC/ET/XXIV/314, ff. v^rviii (26 juin 1625).

¹¹³ ANF, MC/ET/XXXIV/116, 2 juin 1649.

¹¹⁴ ANF, MC/ET/XLIII/30, 3 mai 1640.

¹¹⁵ Voir *Généalogie de la noble maison Du Vignau de Trubessé* (Bordeaux : imprimerie de La Guienne, 1868), en particulier pp. 26-38 pour le xviie siècle.

¹¹⁶ Voir Joseph Noulens, *Maisons historiques de Gascogne, ou Galerie nobiliaire de cette province* (Paris : J.-B. Dumoulin, 1863), pp. 92-103.

¹¹⁷ Pierre père et Charles : MC/ET/LXXIII/352, f. CXVII (23 février 1639) ; Pierre fils : ANF, Y//184, f. 245r, 2 mai 1645 et MC/ET/XVIII/10, 7 mai 1648 ; Antoine : ANF, O/1/11, ff. 105r et 106v, 1647.

un volume (au début de Clm 10583) ou un traité (Clm 10584, f. 112v). Il a même copié le début du texte de quelques traités, le copiste prenant ensuite le relais. Enfin, il a collationné les copies avec les originaux, ce dont témoignent les corrections apportées au travail du copiste, plus ou moins nombreuses selon les traités. Si cette révision a sans doute eu lieu peu de temps après la copie des textes, l'écriture de certaines des mentions marginales correspond en revanche à celle d'une note de Montarcis postérieure à 1667, puisqu'il y mentionne « le Sr Perroquet fol. 24, 25 et 30 de son traité de R. Lulle ». ¹¹⁸

Publications

En 1651 paraît enfin le *Traité des fondements de la science générale et universelle*, publié par François Le Cointe (162. ?-1692), un imprimeur-libraire reçu maître l'année précédente et qui exerçait rue Saint-Jacques, et vendu également par le libraire François Clouzier (160. ?-1676), alors établi au Palais. ¹¹⁹ Bien que le privilège ne l'ait pas protégé longtemps, aucun libraire concurrent n'en publia de contrefaçon. Le nom de l'auteur ne figure pas sur la page de titre, mais seulement sur une page de titre intérieure – à la suite de l'avertissement au lecteur – et au privilège, dans les deux cas sous la forme « Pierre Baudouin escuyer sieur de Nequen Montarcis », ainsi qu'à la fin de l'épître dédicatoire au Roi, sous la forme « P. Baudotüin ». On note l'absence à première vue surprenante de toute allusion à sa qualité de secrétaire des commandements de la princesse Catherine de Lorraine. Cependant, le privilège est antérieur de près de deux mois à la première apparition de ce titre dans un acte notarié, tandis que la grande quantité de texte figurant sur la page de titre intérieure déjà citée ne laissait guère d'espace disponible pour insérer cette formule assez longue. Enfin, son omission à la fin de l'épître dédicatoire peut s'expliquer par le contexte politique, en raison de l'étroite association de la princesse, par l'intermédiaire de sa nièce Marguerite de Lorraine, avec Gaston d'Orléans qui, rappelons-le, venait de rompre avec son neveu.

¹¹⁸ BSB, Clm 10580, f. 75r. A. Perroquet, *La vie et le martyre du Docteur illuminé le bienheureux Raymond Lulle* (cité *supra*, n. 83). Les observations qui précèdent ont été faites d'après les manuscrits numérisés disponibles dans la bibliothèque numérique de l'université de Fribourg-en-Brigau (<http://freimore.uni-freiburg.de>), 8 novembre 2016) et accessibles à partir de Lull DB. Elles demandent naturellement à être corroborées par un examen des originaux, notamment des filigranes.

¹¹⁹ L'approbation des docteurs du Collège de Navarre se trouve sig. f3v et le privilège, à la fin de l'ouvrage. Sur les deux libraires, voir les notices d'autorité dans le catalogue de la Bibliothèque nationale de France (Le Cointe : <<http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb12400889x>> ; Clouzier : <<http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb13746434g>>, 8 novembre 2016).

Les troubles de la Fronde sont passés quand, vraisemblablement à l'occasion de la parution de son *Explication de la table générale*,¹²⁰ qui ne porte ni adresse ni date d'impression, « Mr Baudouin sieur de Nequen Montarcis » présente le 5 juin 1655 à la Chambre syndicale de la librairie un nouveau privilège pour vingt ans qu'il a obtenu le 15 décembre 1654, « pour plusieurs ouvrages en cartes [?] *Le fondement general de la science universelle pour les principes de tirer des maximes pour servir de fondement aux arts &c.* ». Ses trois dernières œuvres imprimées de Montarcis vont s'y référer en des termes divers.¹²¹ Dans aucune d'elles, le nom de l'auteur n'apparaît à la page de titre (ou au départ du texte pour les opuscules dépourvus de page de titre), comme c'était déjà le cas pour le *Traité des fondemens de la science générale et universelle*. Dans l'extrait du privilège qui figure dans l'*Explication*, aussi bien la forme du nom – Pierre Baudouin escuyer sieur de Nequen Montarcis – que celle du titre – *Traité des fondemens de la science generale & universelle, avec L'explication de la table generale, & ce qui en depend* – correspondent suffisamment aux données du registre de la Chambre syndicale pour qu'on puisse les en juger contemporaines.

Dans un autre opuscule, lui aussi sans adresse et non daté, le *Traité des fondemens de l'astrologie*, l'extrait du même privilège accordé à « Pierre Boudouin [*sic*], escuyer sieur de Nequen sieur de Montarcis, secretaire des commandemens de Madame de Remiremont, petite-fille de France » mentionne des « traités de physique, comme sont, la meteorologie, la physionomie, l'astrologie &c. ». L'auteur s'en prend ici au médecin, mathématicien et astrologue Jean-Baptiste Morin (1582-1656), dont il cite le *De vera cognitione Dei* publié en 1655,¹²² tandis qu'un biographe anonyme du même Morin évoque en 1660 « le *Traité des fondemens de l'astrologie* que le sieur de Montaras [*sic*] a donné au public à si peu de frais ».¹²³ Le traité de Montarcis semble avoir été écrit alors que Morin vivait encore et serait donc antérieur au 6 novembre 1656, date de son décès. À la dernière page, il est rappelé que le *Traité des*

¹²⁰ Cette table générale est une table dichotomique qui part de l'Être. Si elle fait largement appel aux concepts de l'Art lullien, elle n'a pas d'autre rapport avec la *Tabula generalis* (Bo III.11) de Lulle.

¹²¹ BNF, MSS, Français 21944, f. 104r (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bt-v1b9063255j/f106.item>>, 8 novembre 2016).

¹²² Jean-Baptiste Morin, *De vera cognitione Dei, ex solo naturae lumine ; per theorematum adversus ethnicos & atheos mathematico more demonstrata* (Paris: l'auteur, 1655).

¹²³ *La vie de maistre Jean Baptiste Morin, natif de Ville-Franche en Baujolois, docteur en medecine et professeur royal aux mathematiques a Paris. Enrichie de plusieurs reflexions astrologiques sur ses principales actions, & de quantité de predictions illustres qu'il a faites en différentes occasions.* (Paris: Jean Hénault, 1660), p. 59. Le nom de Montarcis est correctement orthographié à l'index du même ouvrage. L'achevé d'imprimer est daté du 7 août 1660.

fondements de la science générale et universelle a été imprimé chez François Le Cointe en 1651 : il se peut donc que celui-ci ait également imprimé les deux opuscules non datés. On remarquera qu'aucun des traités conservés en manuscrit ne traite de météorologie ou de physionomie, pourtant explicitement mentionnées dans l'extrait du privilège.¹²⁴

C'est à nouveau chez Le Cointe que paraît le troisième et dernier ouvrage à être protégé par le même privilège, le *Traité de la raison*, achevé d'imprimer le 25 août 1668. L'extrait du privilège accordé à « P.B.S. de Montarcis, secrétaire des commandemens de Madame la princesse Catherine de Lorraine, petite-fille de France » protège « le *Traité des fondements de la science generale & universelle, & les traités des arts & des sciences, avec les applications* ». Le *Traité de la raison* avait été écrit récemment, puisqu'il cite une édition pseudo-lullienne parue en 1664 et le commentaire par Montarcis d'un pseudépigraphe alchimique, réalisé vers la même époque.¹²⁵

Œuvres manuscrites tardives

Plusieurs autres ouvrages restés manuscrits et parfois inachevés voient le jour pendant le quart de siècle qui s'étend des années 1660 à la mort de l'auteur qui, tout comme Raymond Lulle, continua à écrire jusqu'à un âge avancé.¹²⁶ Ces traités portent les uns sur diverses sciences et arts comme la médecine, les fortifications, l'escrime, d'autres sur des questions philosophiques ou théologiques, d'autres enfin sur l'alchimie. Dans ce dernier cas, il s'agit principalement de commentaires des œuvres alchimiques faussement attribuées à Raymond Lulle. Certains, cités dans le *Traité de la raison*, existaient déjà avant 1668.¹²⁷ Le plus tardif est en revanche daté de 1680.

Quant à la *Science générale*, dont Montarcis avait déjà formé le projet en 1635, les mentions de dates et les références à des ouvrages datables qui figurent tout au long des seize volumes indiquent qu'il y travailla à partir des années 1670 et au moins jusqu'en 1682, sinon jusqu'à sa mort.¹²⁸ Il y reprend

¹²⁴ Voir le catalogue des œuvres de Montarcis, Annexe I de cet article.

¹²⁵ Le *Traité de la raison* mentionne p. 23 le *Libro de la Concepción virginal* imprimé à Bruxelles en 1664 sous le nom de Raymond Lulle, mais en réalité de Ramon Astruch de Cortyelles (RD 250) et pp. 48-51, les commentaires de Montarcis sur le *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia* (MP I.39).

¹²⁶ Voir le catalogue des œuvres de Montarcis en annexe I de cet article.

¹²⁷ Pierre Baudouin de Montarcis, *Traité de la raison*, p. 48.

¹²⁸ Dans les volumes 3 à 7, 9 et 16 sont insérées des pages imprimées du *Traité des fondements de la science générale* publié en 1651, souvent avec des ajouts et corrections. Le volume 16 contient également

parfois, en les corrigeant ou en les amplifiant, des œuvres antérieures : ainsi, des feuillets provenant d'au moins deux exemplaires du *Traité des fondements de la science générale et universelle* sont insérés, parfois avec des corrections ou des ajouts manuscrits, dans les volumes 1, 3, 4, 5, 7 et 16 ; ce dernier contient également des pages imprimées provenant de l'*Explication de la table générale* et du *Traité des fondements de l'astrologie*. Cette volonté de remettre sur le métier des ouvrages déjà publiés peut expliquer que, malgré une gestation de près d'un demi-siècle, la *Science générale* soit restée inachevée, comme d'autres œuvres de son auteur.

Montarcis luthiste et Denis Gaultier

Si le *Traité de la raison* paru en 1668 est la dernière œuvre imprimée connue de notre auteur, la publication d'un traité sur *La manière de toucher le luth* était annoncée en 1672 dans l'avertissement du *Livre de tablature* posthume de Denis Gaultier mentionné dans le préambule du présent article. Cependant, aucun exemplaire de ce traité n'a été retrouvé : son titre ne peut donc être établi avec une absolue certitude et on ne peut affirmer qu'il ait jamais été effectivement publié.¹²⁹

Certes, le libraire lyonnais Jean Girin présenta le 4 juillet 1672 à la Chambre syndicale de la librairie un privilège pour dix ans qu'il avait obtenu le 16 février de la même année « pour l'impression d'un livre intitulé *L'art d'apprendre seul à jouer facilement et en peu de temps de la musette, ensemble la théorie et pratique sur le luth* », mais malgré la coïncidence de date il paraît peu probable qu'il s'agisse du traité de Montarcis.¹³⁰ En effet, le *Traité de la musette* achevé d'imprimer sans nom d'auteur le premier juin 1672

des pages prélevées sur des exemplaires de l'*Explication de la table générale* et du *Traité des fondements de l'astrologie* publiés vraisemblablement en 1655 et 1656. Le volume 1 mentionne aux ff. 1v-2r le traité *La foy dévoilée par la raison, dans la connoissance de Dieu, de ses mystères, et de la nature* de Jean-Patrocle Parisot (Paris : l'auteur, 1681) et au f. 73^{bis}v le *Premier extrait d'un livre intitulé : Or potable levain, ou Discours de l'or potable levain, et l'offre faite au public d'en faire de très parfait* de Philippe Andrenas (Paris : J. Bouillierot, 1674). Il fait également état de l'envoi par le Pape Innocent XI, le 3 janvier 1679, des approbations de la *Science générale* et de trois médailles indulgenciées destinées à Montarcis, à sa femme et à son fils, tandis qu'au f. 46^{quatorze}, on trouve la mention « Ce concile [de Trente] a fait mettre la Bible par ordre telle qu'elle est a présent 1680 ». Le volume 3, f. 168v, cite la *Défense invincible de la vérité orthodoxe de la présence réelle de Jésus-Christ en l'Eucharistie* du P. Basile de Soissons, OFM (1re édition, Paris : L. Raveneau, 1676). Le f. 404v du volume 5 se situe « en cette année 1682 » alors que le volume 6, f. 106r, nous ramène à « aujourd'huy 1674 ».

¹²⁹ Le titre est donné ici d'après Pierre Baudouin de Montarcis, *Science générale*, Volume 3, f. 37v.

¹³⁰ BNF, MSS, Français 21945 (numérisé à l'adresse <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90632544>>, 8 novembre 2016), f. 119r.

est attribué à l'avocat Charles-Emmanuel Borjon de Scellery (1633-1691).¹³¹ Ni l'ouvrage ni l'extrait du privilège ne comportent la moindre référence au luth, mais un ouvrage paru en 1835 mentionne parmi les œuvres de Borjon de Scellery « un *Traité sur le luth qui n'a pas été imprimé* ». ¹³² Enfin et surtout, Lyon paraît un lieu de publication peu probable pour un ouvrage du Parisien Montarcis.

Quoi qu'il en soit, celui-ci et Gaultier se connaissaient indubitablement, comme en témoigne ce passage de la *Science générale* :

Par cette science [i. e. la science générale] l'on a la cognoissance des premieres verités et principes et de toutes les maximes de tous les arts et de toutes les sciences, de tous les objets et de tous les sujets qui sont dans l'étendue de l'estre, que par son ordre et que par la subordination de choses, l'on fait les divisions et les subdivisions des especes, et l'on passe jusques aux choses particulieres, on observe ce qui se passe en la nature et ce qui se fait par les sujets particuliers au regard de leurs actions, de leurs mouvements et de leur maniere d'agir, ce qui ne se trouve pas dans les livres.

De sorte qu'on peut observer au regard de la maniere de toucher le luth ce qui n'a jamais été dit ny écrit, pour cet effet voyez le livre que j'ay composé de la maniere de toucher le luth. J'ay fait les mesmes decouvertes au regard de la musique, où je fais voir des especes de sons et des especes de consonances et de disonances que l'on ne trouve pas dans les auteurs. Je l'ay trouvée en la nature, en observant de quelle maniere [*ajouté au dessus* : feu] Monsieur Denis Gaultier de Paris touchoit le luth.¹³³

Par ailleurs, le livre de luth compilé probablement vers 1700 pour Jean-Baptiste Barbe contient une courante de Gaultier intitulée *La Montarcis*, titre qui n'apparaît pas dans les autres sources de la même pièce.¹³⁴ Certes, les nombreux titres de ce genre transmis par ce manuscrit ne présentent aucune garantie d'authenticité : dans les deux livres publiés de Gaultier, les pièces, à deux exceptions près, ne portent pas d'autre intitulé que leur genre musical (prélude, allemande, courante, etc.). Cependant, malgré la possibilité qu'il ne

¹³¹ [Charles-Emmanuel Borjon de Scellery], *Traité de la musette, avec une nouvelle methode, pour apprendre de soy-même à jouer de cet instrument facilement, & en peu de temps* (Lyon : J. Girin et B. Rivière, 1672). L'extrait du privilège se trouve p. 19 de la seconde partie.

¹³² Jean-Irénée Depéry, *Biographie des hommes célèbres du département de l'Ain. Tome premier* (Bourg : P.-F. Bottier, 1835), p. 61. Pas plus que celui de Montarcis, ce traité n'a été retrouvé, et Depéry ne précise pas s'il en avait vu le manuscrit ou s'il le cite d'après une autre source.

¹³³ Pierre Baudouin de Montarcis, *Science générale*, Volume 3, ff. 37r-37v.

¹³⁴ BNF, MUS, Rés. Vmb. ms. 7, p. 104, *La Montarcis de Gaultier*. et p. 105, *Double*. Pour les autres sources, cf. *Œuvres de Denis Gaultier* (cité *supra*, n. 2), p. xxxiii, n° 6.

remonte pas directement au compositeur, ce titre apporte au moins la preuve qu'un contemporain trouvait légitime d'associer les noms de Gaultier et de Montarcis. Ce dernier ne mentionne dans ceux de ses écrits que j'ai pu lire pas d'autre musicien que Denis Gaultier ni d'autre instrument que le luth. La mention expresse dans son testament de son « bon luth de Boulogne cotté Leonard Sturm Aux Maler » montre qu'il possédait un instrument de qualité – sans doute du facteur Leonhard Sturmer, parfois nommé « Leonardo Sturmer alias Maler », qui hérita du grand luthier Laux Maler (entre 1475 et 1485-1552) et reprit son atelier – et qu'il y était attaché.¹³⁵ Le luth peut au demeurant avoir tenu dans sa vie une place plus grande qu'on ne le penserait.¹³⁶

Montarcis était jusqu'ici considéré comme un élève de Gaultier qui aurait contribué à la préparation de l'ouvrage pour la publication, sans qu'on puisse préciser dans quelle mesure, et en aurait profité pour annoncer la parution prochaine de son traité.¹³⁷ Or, un passage de la *Science générale* présente le luthiste comme unique auteur de l'avertissement, dont il reproduit intégralement les deux derniers paragraphes :¹³⁸

Monsieur Denis Gaultier de Paris qui a trouvé la vraye metode pour bien toucher le luth et qui sçavoit le toucher d'une maniere si excelente qu'il emouvoit les passions, qu'il charmoit ceux qui l'ecoutoient et de telle sorte qu'ils demouroient [*rayé* : charmés] satisfaits et ravis, à quoy jamais persone n'a pu ariver

¹³⁵ Sur Laux Maler et Leonhard Sturmer, voir Linda Sayce, « Maler [Maller, Moller, Muller] », *The new Grove dictionary of music and musicians*, ed. S. Sadie (London : Macmillan, 2001), vol. 15, pp. 685-686 ; Carlo Chiesa, « Maler, Maller, Luca, Laux », *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Personenteil II, Les – Men*, L. Finscher (éd.) (Kassel : Bärenreiter, 2004), col. 906-907. Les luths de Bologne jouissaient d'une excellente réputation dans la France du XVIIe siècle.

¹³⁶ Un autre philosophe en partie contemporain de Montarcis, Edward Lord Herbert of Cherbury (1583-1648), laisse ainsi un important livre de luth (Cambridge, Fitzwilliam Museum, Mus. ms. 689) qui contient environ 250 pièces. La copie en fut vraisemblablement commencée en 1616 ou 1617 par un copiste non identifié qui mit au net des pièces collectées par Herbert depuis le début du siècle ; l'autre moitié du contenu fut ajoutée par ce dernier à diverses périodes jusqu'en 1640, à l'exception de huit pièces autographes de Cuthbert Hely, notées sans doute en 1639. Pourtant, l'autobiographie de Herbert ne mentionne le luth qu'en deux endroits. Cf. *The lute book of Lord Herbert of Cherbury*, François-Pierre Goy, John H. Robinson, Craig Hartley (éds.), The Lute Society facsimiles 8 (à paraître), introduction.

¹³⁷ Cf. par exemple Wallace John Rave, *Some manuscript sources of French lute music 1630-1700 : an introductory study* (Ann Arbor : UMI, 1972), p. 227 ; *Œuvres de Denis Gautier* (cité *supra*, n. 2), p. XXI.

¹³⁸ Pierre Baudouin de Montarcis, *Science générale*, Volume 1, f. 76r, avec citation de Denis Gaultier, *Livre de tablature...* (cité *supra*, n. 2), p. 8-5 [*sic*]. Ce passage fait partie d'un chapitre intitulé « Les remarques qui ont été tiré des auteurs, et de ce qui a été dit et écrit touchant la persone du Sr de Montarcis et de ses ouvrages et qui ont aprouvé la science generale et universelle qu'il a inventée et composée ». Voir aussi le *Discours touchant le dessein de la science générale*, f. 11v : « Monsieur Denis Gaultier l'Orfée du ciecle [*sic*] pour bien toucher le luth en parle [i. e. de Montarcis] de la mesme maniere [i. e. avec beaucoup d'estime] en ses ouvrages tant au regard de la musique que de la metode de bien toucher le luth ».

jusques à present. Il a composé plusieurs pieces de luth qui l'imortaliseront et dans le dernier livre de la composition de la tablature de luth au fol. 8 et 9 au commencement du livre, il dit :

« Dans peu de temps on vera un ouvrage achevé composé par Monsieur de Montarcis selon la metode de Monsieur Gaultier, où il est traité à fond de l'ordre et de la maniere qu'il faut observer pour bien toucher le luth, de quelle sorte l'on en pourra tirer le beau son, et l'harmonie, et comment il est possible d'exprimer les chans, les deseins, les mouvements et les passions, et mesme l'on y vera ausy la preuve des principes et des maximes dont l'on peut former des raisonnements et des demonstrations, afin d'estre assuré et convaincu de la verité et des reigles de cette metode. »¹³⁹

Et après il dit :

« Il n'y a pas longtemps que Monsieur de Montarcis a composé des tables où l'on voit les principes et les preceptes de la musique et de l'harmonie, et on y voit les reigles, les raisonnements et les demonstrations, et passe à la pratique et à l'aplication du luth, tant au regard de la composition qu'au regard de la division du manche pour trouver la justesse des consonances et des disonances en chaque mode, ce qui pourra apporter beaucoup de satisfaction à ceux qui ayment de cognoitre la raison et le fond des choses. Il y traite ausy de l'affection et de la passion des modes et des parties de la melopée par où l'on trouve des chans qui en marquent les propriétés par leurs mouvements, selon les deseins et les expressions des parolles ou des pensées. »

Cependant, certains termes – principes, maximes, application – et la référence aux « auteurs » dans la phrase omise par la citation incitent plutôt à attribuer ces deux paragraphes à Montarcis lui-même, chez qui ces termes apparaissent fréquemment.

Le reste de cet « Avertissement au lecteur », non cité par Montarcis, reprend la substance de l'avertissement « Aux amateurs de l'harmonie » des *Pièces de luth de Denis Gaultier sur trois différents modes nouveaux*, parues fin 1669 ou début 1670,¹⁴⁰ à savoir une justification de la publication par les déformations que la transmission manuscrite fait subir aux pièces, suivie de seize règles qui

¹³⁹ L'avertissement du *Livre de tablature* ajoute ici cette phrase : « On ne traite point icy des preceptes de la musique ny des principes de l'harmonie, ceux qui en sont curieux pourront consulter les auteurs, et voir ce qu'ils ont écrit de plus important touchant cette matiere. » La phrase suivante présente quelques différences avec la citation de Montarcis : « Il n'y a pas longtemps que Monsieur de Montarcis a composé des tables où l'on en voit les principes, les reigles, les raisonnements et les demonstrations, et passe à la pratique et à l'aplication du luth, tant au regard de la composition qu'au regard de la division de chaque mode, ce qui pourra apporter beaucoup de satisfaction à ceux qui aiment de cognoitre la raison et le fond des choses. »

¹⁴⁰ Sur ce recueil, voir *Œuvres de Denis Gaultier* (cité *supra*, n. 2), p. XXI.

constituent sans doute la « petite instruction des principes du luth » annoncée dans les *Pièces de luth*. On y retrouve les mêmes exemples musicaux que dans le premier recueil, accompagnés d'explications plus claires et détaillées. Mais bien que le début du texte soit rédigé à la première personne, on y remarque, de même qu'à la page de titre du volume, certaines particularités orthographiques absentes des *Pièces de luth* – qui fourmillent d'incohérences en ce domaine – mais en revanche en tous points conformes aux manuscrits tardifs de Montarcis.¹⁴¹ En effet, celui-ci utilise une orthographe assez stable, même si elle peut à l'occasion paraître surprenante :

– un seul s peut rendre le son [s] entre deux voyelles (« avertisement », « parusent », « ausy », « fusent », « réusir », « deseins »...), alors que les *Pièces de luth* le redoublent toujours dans ce cas ; les deux exceptions trouvées dans l'Avertisement du *Livre de tablature* – « passion » et « justesse » – prennent également deux s chez Montarcis ;

– d'une façon générale, les autres consonnes ne sont que rarement redoublées, à l'exception du t (exceptions : « accord », « elle(s) », « donne ») : on trouve ainsi « diferents », « apris », « apuyé », « celes », « etoufements », « laquele », « començant », « rabatre », « arester », « on vera », « afecion », « broüiler » ; dans les *Pièces de luth*, les mots « excelens », « intelligente », « fraper », « estoufement », « aler » sont écrits avec une consonne simple, « traité », « droite » et « coupe » avec une consonne double fautive pour l'orthographe actuelle, et les autres mots (y compris « intelligence ») avec une consonne double conforme aux règles orthographiques actuelles ;

– les mots « reigles », « tous », « souvant » se trouvent également sous cette forme dans les manuscrits de Montarcis, mais ne figurent pas dans les *Pièces de luth*, ce qui rend la comparaison impossible.

Les livres de Denis Gaultier comptent parmi les premières publications musicales françaises gravées en taille-douce, dans les deux cas par Jean Richer, qui mit le premier cette technique au service de la musique en 1660 et grava en dehors des deux tablatures de Gaultier des recueils d'airs de Michel Lambert (1610 ?-1696) et de Bertrand de Bacilly (1621-1690). La première publication, un recueil d'airs de Lambert,¹⁴² fit l'objet de deux contrats d'association entre Lambert, Richer, Bacilly et l'avocat et poète Charles Bouchardeau (mort après

¹⁴¹ En revanche, ces particularités n'apparaissent pas dans les traités imprimés, où les imprimeurs ont peut-être choisi de gommer les aspects peu conventionnels de l'orthographe.

¹⁴² Michel Lambert, *Les airs du sieur Lambert. Gravez par Richer* (Paris : Charles de Sercy, 1660).

1664). Bacilly, qui possédait à sa mort un portrait de Gaultier, deux luths et deux théorbes, connaissait donc le luthiste, qu'il en ait été l'élève ou l'ami, et pourrait l'avoir mis en relation avec le graveur.¹⁴³ Quoiqu'il en soit, on ne peut imputer à ce dernier, qui devait en principe reproduire fidèlement son modèle, les différences orthographiques qu'on observe entre les deux volumes et, au-delà, entre les préfaces des différentes publications gravées par le même Richer : cela impliquerait que celui-ci soit passé des graphies peu cohérentes des *Pièces de luth* à l'orthographe non seulement assez systématique, mais aussi en tous points conforme à la *Science générale* et au testament de Montarcis, du *Livre de tablature* ! On peut donc en conclure qu'il a travaillé d'après un texte rédigé sans doute en partie par Gaultier mais recopié par Montarcis. Si celui-ci a visiblement profité de l'occasion pour faire la promotion de son propre traité, on ne peut en revanche ni affirmer ni exclure qu'il ait pris part à la préparation des pièces elles-mêmes en vue de leur édition.¹⁴⁴

Montarcis, Louis de Lesclache et les tables dichotomiques

Lors de la signature du contrat de 1659, le graveur Richer est domicilié « à Paris Isle Notre Dame rue Poulletière » chez Louis de Lesclache (ca 1600-1671), professeur de philosophie aristotélien en vogue, actif à Paris depuis 1633 environ, et dont les ouvrages connaissent de multiples éditions. De 1648 à 1656, Richer a gravé pour lui les tables de *La philosophie divisée en cinq parties* puis de *La philosophie expliquée en tables*, ainsi que le frontispice de ce dernier ouvrage,¹⁴⁵ et Montarcis peut avoir projeté de lui faire graver ses propres tables sur le luth, mentionnées dans l'avertissement du *Livre de tablature*.

¹⁴³ Laurent Guillo et Frédéric Michel, « Nouveaux documents sur le maître de chant Bertrand de Bacilly », *de musicologie* 97/2 (2011), pp. 286-291.

¹⁴⁴ Cette question sera développée par Andreas Schlegel dans l'ouvrage à paraître cité *supra*, n. 1. Voir aussi la communication citée n. 6. Gaultier devait avoir projeté la publication de ce recueil depuis longtemps puisqu'il avait obtenu dès octobre 1669 un privilège pour un ouvrage de ce titre, mêlant ses œuvres à celles de son cousin. L'absence quasi-totale des signes décrits dans l'Avertissement (doigtés de main droite et agréments) dans une partie des pièces peut suggérer qu'il ne les aura pas toutes révisées avant publication.

¹⁴⁵ Louis de Lesclache, *La philosophie divisée en cinq parties* (Paris : C. Chastellain, 1648-1650) et *La philosophie expliquée en tables* (Paris : s. n., 1651-1656). Toutefois, le frontispice de la première partie de ce dernier ouvrage est gravé par Jean Boulanger d'après François Chauveau. Sur Louis de Lesclache, voir Ch. Urbain, « Louis de Lesclache (1600 ?-1671) », *Revue d'histoire littéraire de la France*, vol. 1 (1894), pp. 353-358 ; Émile Magne, « Louis de Lesclache, philosophe et réformateur de l'orthographe : d'après des documents inédits », *Mélanges de philologie et d'histoire littéraire offerts à Edmond Huguet* (Paris : Boivin, 1940), pp. 288-303 ; Michel Le Guern, introduction à Louis de Lesclache, *La rhétorique ou L'éloquence française* (Paris : Classiques Garnier, 2012). Dans la préface de *La philosophie divisée en cinq parties*, il précise qu'à cause d'ouvrages faussement publiés sous son nom il s'est cru « obligé de faire imprimer ma Philosophie, avec tous les discours publics, que j'ay faits depuis quinze années [...] pour donner l'intelligence des tables que j'ay faites sur la philosophie. » Il ensei-

Lesclache et Montarcis, exacts contemporains, manifestent une même prédilection pour les tables dichotomiques popularisées par Pierre La Ramée (Petrus Ramus), qui permettent de visualiser les subdivisions d'une même notion.¹⁴⁶ Lesclache les fait figurer en tête des parties de ses ouvrages et les développe ensuite dans le texte, mais les fait également imprimer séparément. Quant à Montarcis, il évoque déjà dans le *Traité des fondements de la science générale et universelle* « la manière de composer des tables ainsi que nous avons fait touchant plusieurs arts & sciences » et publie quelques années plus tard l'*Explication de la table générale*. Il affirme dans le *Traité de la raison* en avoir composé cinq ou six cents¹⁴⁷ et insère dans la *Science générale* un *Traité de l'utilité des tables des arts et des sciences, et même de celles que l'on a composées pour les négociations et pour les affaires et quels sont les effets et les avantages qu'on en peut recevoir*, où il souligne leurs avantages.¹⁴⁸

Si de nombreux auteurs avaient certes déjà utilisé ces tables dichotomiques depuis le siècle précédent, voire publié des ouvrages entiers sous cette forme,¹⁴⁹ ils écrivaient généralement en latin pour un public universitaire. Il en existe beaucoup moins d'exemples en français avant Lesclache et Montarcis.¹⁵⁰ Charles Sorel note à propos des tables de Lesclache et de ses devanciers,

gnait donc depuis 1633 environ, ce qui confirme qu'il était né vers 1600, comme le suggérait Charles Urbain, et non vers 1620 comme l'affirment certains dictionnaires biographiques.

¹⁴⁶ Voir Walter J. Ong, *Ramus, method and the decay of dialogue : from the art of discourse to the art of reason* (Cambridge, Mass.: Harvard University press, 1958), en particulier pp. 199-202.

¹⁴⁷ Pierre Baudouin de Montarcis, *Traité des fondements de la science générale et universelle*, pp. 14-15, et *Traité de la raison*, p. 59.

¹⁴⁸ Pierre Baudouin de Montarcis, *Science générale*, Volume 16, ff. 84r-88r. Selon lui, elles permettent de « cognoître le fond des choses, et en voir l'ordre et la subordination afin de pouvoir faire la preuve des questions et des propositions, resoudre et conclure, avec certitude et avec cognoissance de cause, ce qu'il faut faire ou éviter, fuir ou combattre ou résister » et « ce représenter fort aisement toutes les choses pour parler en public, et mesme pour résister à l'oubly afin d'aider la memoire et le jugement » ; grâce aux tables, « l'on représente en fort peu d'étendue ce qui est de plus fin et de plus essentiel dans ce grand discours qu'on est obligé de faire de telle sorte que par ce moyen l'on conçoit et l'on apprend facilement l'art ou la science, on en trouve le fond, on voit les choses avec un grand ordre sans confusion avec des divisions et des subdivisions fort justes, sans embarras, de telle sorte qu'on peut avoir plus de cognoissance d'un art ou d'une science en huit jours qu'on en pourroit apprendre en quatre mois par la metode vulgaire et par la lecture d'un grand nombre de volumes ».

¹⁴⁹ Parmi les exemples d'ouvrages exclusivement constitués de tables, on peut citer Theodor Zwinger, *Aristotelis Stagiritae De moribus ad Nicomachum libri decem : tabulis perpetuis, quae commentariorum loco esse queant, explicati & illustrati* (Basileae : Joannes Oporinus, Eusebius Episcopus, 1566) ; Petrus Ramus, *P. Rami Professio regia*, Johann Thomas Freigius (éd.) (Basilae : Sebastianus Henricpetri, 1576) ; Giacomo Zabarella, *Tabulae logicae* (Patavii : Paulus Meietus, 1580).

¹⁵⁰ On peut citer Christofle de Savigny, *Tableaux accomplis de tous les arts liberaux* (Paris : Jean et François de Gourmont, 1587), Barthélemy Cabrol, *Alphabet anatomic, auquel est contenue l'explication exacte des parties du corps humain et reduites en tables selon l'ordre de dissection ordinaire, avec l'oste-*

parmi lesquels il ne cite nommément que Christophe de Savigny, que « certaines personnes studieuses ont mis depuis [i. e. à la suite de Savigny] plusieurs sciences ou disciplines en tables, qu'on trouve en feuilles chez les marchands ; il seroit à souhaiter que celles qui ont esté dressées par M. de Montarsis, lesquelles sont si doctes & si ingenieuses, fussent rendues publiques, estant tout autre chose que ce qu'on a veu jusques icy. »¹⁵¹ Lesclache, Montarcis et leurs contemporains, comme le carme Léon de Saint-Jean (1600-1671), n'innovent donc pas particulièrement en recourant aux tables, mais plutôt dans leur façon de le faire. En effet, ils s'adressent à un public plus large et plus mondain que leurs devanciers, notamment aux dames,¹⁵² et proposent systématiquement des tables en français, parfois vendues en feuilles et donc autonomes. Les tables servent également à l'occasion de support pour des conférences.¹⁵³

Montarcis les utilise peut-être ainsi, car il explique comment « réduire » les tables en livres, en procédant ainsi à l'inverse des auteurs qui « réduisaient » Aristote en tables à l'usage des étudiants :

C'est pourquoy il faut sçavoir reduire les tables en livres ainsy que je l'ay fait, en laisant un demy feuille de blanc de chaque costé pour y mettre l'explication, ainsy que je l'ay observé en mes tables qui sont reduites en forme de livre, où je fais voir en la page qui est en blanc, l'explication des principes et des maximes qui y sont representées, avec les raisons sur quoy le dessein de la table a esté inventé et figuré.¹⁵⁴

logie, & plusieurs observations particulières (Tournon : Claude Michel et Guillaume Linocier, 1594) et Jean Crassot, *La science morale d'Aristote, reduite en abrégé, fort methodiquement expliquée*, Pierre Boulanger (éd.) (Paris : Remy Dallin, 1617).

¹⁵¹ Charles Sorel, *La bibliotheque françoise* (Paris : Compagnie des libraires du Palais, 1664), pp. 27-29.

¹⁵² Pierre Baudouin de Montarcis, *Traité de la raison*, p. 53, parlant de sa Science générale : « J'ay neantmoins rendu les choses si faciles & si aisées, que les dames qui voudront s'y appliquer, pourront en cinq ou six mois en acquerir l'intelligence, & en connoistre l'ordre et la methode avec beaucoup de facilité ». Léon de Saint-Jean, OCD, *Le portrait de la sagesse universele, avec l'idée generale des sciences ; et leur plan representé en cent tables* (Paris : Guillaume Benard et Antoine Pas-de-Loup, 1655). La deuxième partie de l'ouvrage, non cité par RD, est un abrégé de la « rhétorique » de Raymond Lulle, la troisième consiste exclusivement en tables. Dans l'avis « A celuy qui lit », sig. 12v, l'auteur indique qu'il s'adresse aussi aux dames dévotes « dont les unes dans le monde, les autres dans le cloître font leurs innocentes delices des belles connoissances de l'esprit ».

¹⁵³ François Colletet, *Le bureau académique des honnestes divertissemens de l'esprit* (Paris : l'auteur, 1677), dans sa livraison du 29 avril 1677, p. 36, annonce qu'un « galand homme » proposera comme tous les ans des « conférences de philosophie, tant ancienne que moderne, reduite en tables & en discours continus », qui auront lieu rue Saint-Benoît, à l'hôtel d'Anjou. Peut-il s'agir de Montarcis, qui demeure à proximité ? Rien n'autorise à l'affirmer, rien ne semble l'exclure non plus.

¹⁵⁴ Pierre Baudouin de Montarcis, *Science générale*, Volume 16, f. 113v

Témoignages sur Montarcis chez ses contemporains

En dehors de l'abbé Perroquet, de Charles Sorel et du biographe anonyme de Jean-Baptiste Morin, déjà cités, peu d'auteurs contemporains mentionnent Montarcis. Celui-ci a recensé lui-même certaines de ces références dans un chapitre intitulé « Les remarques qui ont été tiré des auteurs, et de ce qui a été dit et écrit touchant la persone du Sieur de Montarcis et de ses ouvrages et qui ont approuvé la science generale et universelle qu'il a inventée et composée ». ¹⁵⁵ En plus de Charles Sorel pour le passage cité plus haut, il ne parvient à y réunir que les quatre auteurs qui suivent. ¹⁵⁶ Pour une raison inconnue, il passe sous silence l'ouvrage de Perroquet, qu'il connaît pourtant. ¹⁵⁷

René Bary écrit dans sa *Physique* que « Monsieur de Montercy, qui est assez connu en France, dit souvent qu'il ne faut penser qu'à trois choses ; qu'il ne faut penser qu'au salut, qu'à la santé & à la fortune, ce vaste genie a raison de vouloir qu'on pense à la santé ». ¹⁵⁸ Cette trilogie rappelle que « par le moyen de cette science generale l'on peut » – selon son auteur – « devenir fort intelligent et fort sçavant, l'on peut travailler pour la gloire de Dieu, pour le salut et pour la santé et pour trouver la condition heureuse ; l'on peut ausy parvenir aux dignités, aux elevations et à la belle gloire, et mesme à la posesion des biens et des richesses. » ¹⁵⁹

Le grammairien Claude Irson mentionne Montarcis parmi ceux qui « ont le mieux réüssi dans les sujets particuliers » en raison du *Traité des fondements de la science générale et universelle* et ajoute en se référant au Père Mersenne qu'« il y a long-temps qu'il a fait voir la source & l'origine des arts & des sciences, & la preuve de l'immortalité de l'ame ». ¹⁶⁰

¹⁵⁵ Pierre Baudouin de Montarcis, *Science générale*, Volume 1, ff. 69r-80r.

¹⁵⁶ Ces références ne comprennent que le nom de l'auteur, le titre et éventuellement la page.

¹⁵⁷ Voir plus haut, p. 84 et n. 118.

¹⁵⁸ René Bary, *La physique, où selon les anciens et les modernes il est traité de tout ce qu'il y a de plus curieux dans la nature* (Paris : J. Couterot, 1671), préface, pp. [8-9] (sig. ē-ēv). Selon Montarcis, Bary le mentionnerait aussi dans *La rhétorique françoise où pour principale augmentation l'on trouve les secrets de notre langue* (Paris : Pierre Le Petit, 1665), p. 381, mais je n'y ai pas trouvé la moindre mention du philosophe dans les 470 pages de cet ouvrage.

¹⁵⁹ Pierre Baudouin de Montarcis, *Avis important touchant la science générale*, f. 17r.

¹⁶⁰ Claude Irson, *Nouvelle méthode pour apprendre facilement les principes et la pureté de la langue françoise* (Paris : Pierre Baudouin le fils, 1660), p. 324. Ce passage ne figure pas dans la première édition (Paris : l'auteur, 1656). Pierre Baudouin ou Baudouyn père et fils, reçus libraires respectivement les 3 février 1650 et 15 mai 1653 (Augustin-Martin Lottin, *Catalogue chronologique des libraires et des libraires-imprimeurs de Paris, depuis l'an 1470, époque de l'établissement de l'imprimerie dans cette capitale, jusqu'à présent* (Paris : Jean-Roch Lottin, 1789), 1re partie, pp. 113 et 116), n'ont aucun rapport avec

Philippe Andrenas, seigneur d'Aubigny et d'Armenò, est apparemment le seul de ses contemporains à associer les noms de Montarcis et de Raymond Lulle. Cet ancien conseiller et maître d'hôtel ordinaire du Roi écrit dans un curieux ouvrage où il s'offre à fabriquer devant notaires de l'or potable levain très parfait moyennant la somme de deux millions de livres :¹⁶¹

Vous verrez qu'il n'y a rien qu'un solide & parfait raisonnement ne puisse prouver & découvrir, comme l'a fort bien remarqué dans ses doctes écrits le sçavant de nos jours le sieur de Montarsis, & auparavant luy & d'une autre façon, mais toujours revenant à une mesme chose, Saint Raymond-Lulle, martyrisé & tué, *in odium fidei rationibus probata*, en haine de la Foy qu'il avoit prouvée aux Infideles par raison ; autheur blâmé avec doute & crainte par les uns, loué par les autres, admiré de plusieurs, & tres estimé de quelques-uns.

La mention de « Saint Raymond Lulle » suggère qu'Andrenas et Montarcis – lui-même alchimiste et auteur d'un *Traité de l'or potable*¹⁶² – se connaissaient personnellement : le second est en effet seul, avec l'abbé Jean d'Aubry, à désigner ainsi le Docteur illuminé.¹⁶³

Enfin, le nom de Montarcis serait mentionné dans une poésie latine de Jacques Pinon, abbé de Condé, intitulée *Ad Caium medicum* et que je n'ai pas retrouvée.¹⁶⁴

En dehors de ces quelques témoignages recensés par notre auteur lui-

Pierre Baudouin de Montarcis.

¹⁶¹ Philippe Andrenas, *Premier extrait d'un livre intitulé : Or potable levain, ou Discours de l'or potable levain, et l'offre faite au public d'en faire de tres parfait* (Paris : Jacques Bouillerot, 1674), pp. 87-88. Dans les lignes qui suivent, l'auteur, avoue avoir dû lire quarante et une fois *De articulis fidei* (Bo III.24) avant de le comprendre, mais exprime son admiration envers Raymond Lulle et précise que celui-ci est « bien expliqué dans le *Digestum sapientiae* du tres reverend Pere Yves capucin, & tres-bien entendu par un gentilhomme de Provence, le fils d'un conseiller du Parlement d'Aix, le sieur de Mauvans demeurant en ladite ville d'Aix ». Il affirme aussi avoir entendu le P. Hiérosme Montal, augustin, dire « qu'il falloit raisonner comme Raymond-Lulle, ou renoncer au raisonnement. Ce dire me sembla & me semble encore bien hardy, mais il m'en donna sur le champ quelques preuves assez belles & assez fortes dans l'espace d'une ordinaire & briefve visite & conversation ».

¹⁶² BSB, Cod. Gall. 500.

¹⁶³ Cf. *infra*, p. 109 et n. 206.

¹⁶⁴ Les poésies latines de Jacques Pinon ont été publiées dans de minces plaquettes, dont les suivantes ont été consultées car contenant plusieurs pièces de vers : *Ad reverendissimum & illustrissimum dominum D. Dominicum Seguierium antistitem Meldensem* (s. l., 1637), *Ad virum clarissimum Robertum Passartium*,... - *De Morte Petri Passartii*,... *fratris ejus unici... elegia* (s.l.n.d.), *Aliquot epigrammata, in id, quod Joanna Monlucia... ultima sua voluntate statuerit corpus suum deferendum in avita mausolea et ex mortuo corpore prius jussert cor extrahi* (s.l.n.d.), *Cantica nova Jacobi Pinonis*,... *in praecipua festa beatissimae Virginis* (s.l.n.d.), *In tria festa Virginis, tria adhuc cantica nova Jacobi Pinonis*,... (s.l.n.d.), *Miscellanea epigrammata ad viros illustres* (s.l.n.d.). Aucune d'entre elles ne contient le poème cité par Montarcis.

même vers la fin de sa vie, on doit peut-être le reconnaître dans ce Beaudouin, « homme d'esprit et de science, / De sagesse et de conscience, / Et pour tel, dans Paris, connu » que le gazetier Jean Loret présente comme son ami et qui, le samedi 9 février 1664, soutient dans une des grandes salles de la Sorbonne « Des questions théologiques, / Avec tant de solidité, / Avec tant de capacité, / Qu'il a, par son docte génie, / Fort satisfait la compagnie. »¹⁶⁵

Ces références élogieuses mais peu nombreuses suggèrent que Montarcis était connu d'un cercle restreint qui dépassait sans aucun doute celui des lullistes, dans la mesure où aucun des auteurs qu'il mentionne n'en fait partie.

Les dispositions testamentaires de Montarcis concernant ses œuvres et sa bibliothèque

Dans son testament du 21 mars 1681, Montarcis réglait avec soin le sort de ses œuvres restées manuscrites et de sa bibliothèque. Comme il ne revint sur le sujet dans aucun des deux codicilles ajoutés en 1684 et 1685, ces dispositions restaient donc valables à sa mort, à cette différence près qu'en raison du décès de Marie Pipereau, épouse du testateur, son fils Pierre III se trouvait désormais chargé de l'exécution du testament.

Montarcis chargeait sa femme et son fils de faire imprimer certains des volumes de la *Science générale*, en priorité les volumes 1 et 3 à 10,¹⁶⁶ ainsi que cinq ou six de ses grandes tables, et de ne pas se défaire de ses volumes de copies et de traductions de la *Quintessence* et des autres traités de Raymond Lulle, mais d'en laisser seulement faire des copies.

Aucun des traités ne fut publié. Leur auteur les laissait en effet inachevés et son héritier ne se sentit sans doute pas apte à leur donner une forme convenable pour la publication, ou ne voulut pas s'en donner la peine. Cela aurait en effet représenté un travail considérable, car à côté de passages restés à l'état de pages blanches ou de notes de travail parfois insérées après coup¹⁶⁷ et d'autres

¹⁶⁵ Jean Loret, *La Muze historique ou Recueil des lettres en vers contenant les nouvelles du temps. Tome IV, 1663-1665*, Charles-Louis Livet (éd.), (Paris : P. Daffis, 1878), livre VI, lettre XV, vv. 243-256, p. 163.

¹⁶⁶ Cf. Pierre Baudouin de Montarcis, *Science générale*, Volume 1, note au contreplat supérieur : « Il faudra faire imprimer les volumes de la science generale en [effacé : 13] volumes séparés et que chaque volume soit de la grandeur d'un grand livre in octavo comme mon traité de la Raison ou comme ce present manuscrit. Le caractere doit estre de lettres de St Augustin. Les pages doivent estre bien fournies et y laisser peu de marge. »

¹⁶⁷ Par exemple, dans le volume 5, « où il est traité de la definition et de la description des termes les plus importants dont il est parlé en cette science generale ou comment il en faudra faire l'expression, l'enonciation, ou l'explication, afin de pouvoir faire comprendre et entendre la signification des mots et des termes », cer-

raturés et corrigés, on trouve un certain nombre de redites entre volumes ou à l'intérieur d'un même volume.

Ivo Salzinger et l'acquisition des manuscrits de Montarcis

Les manuscrits restèrent probablement dans la maison de la rue Carpentier jusqu'à leur acquisition pour le compte de l'électeur palatin Johann Wilhelm par Ivo Salzinger, S. J., événement que J. N. Hillgarth situe entre 1710 et 1713.¹⁶⁸ Il paraît évident à présent que Salzinger les acheta à Pierre III Baudouin de Montorsy. L'important corpus manuscrit provenant de Montarcis à présent conservé à la Bayerische Staatsbibliothek, constitué tant de ses propres œuvres que de copies, traductions et commentaires d'œuvres attribuées à tort ou à raison à Raymond Lulle, suggère à première vue que son fils aura tenu à respecter sa volonté de ne pas disperser sa bibliothèque.¹⁶⁹

Cependant, on ne retrouve pas parmi les titres conservés tous ceux mentionnés dans le testament et les œuvres de Montarcis. D'autre part, deux volumes de la collection de copies, correspondant au contenu d'une édition de 1515, aujourd'hui conservés à la BnF, proviennent de la bibliothèque du chancelier Pierre Séguier (1588-1672), héritée par son petit-fils Henri Du Cambout, duc de Coislin et évêque de Metz (1664-1732), qui la légua en 1732 au monastère de Saint-Germain-des-Prés, dont la bibliothèque fut confisquée en 1790.¹⁷⁰ Cependant, ces deux volumes in-folio ne paraissent pas figurer dans le catalogue de la bibliothèque Séguier imprimé en 1686.¹⁷¹

tains mots reviennent plusieurs fois, parfois sur des papiers de formats différents, avec une écriture d'aspect différent tandis que quelques-uns, comme « cause » ou « obligation », n'ont pas de définition. De plus, l'ordre alphabétique n'est pas respecté. Il s'agit visiblement d'un recueil de notes pas prêt pour la publication.

¹⁶⁸ Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), pp. 347 et 359.

¹⁶⁹ Cf. *infra*, Annexe I.

¹⁷⁰ Sur la bibliothèque du chancelier Séguier, voir Léopold Delisle, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque nationale. Tome II* (Paris : Imprimerie nationale, 1874), pp. 78-99 et 46-52.

¹⁷¹ Le *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de défunt Monseigneur le chancelier Segulier* (Paris : François Le Cointe, 1686), qui reprend le procès-verbal de prise (BNF, MSS, Latin 11878) sans les estimations, mentionne en ce qui concerne Raymond Lulle et ses commentateurs les manuscrits suivants : section « Chimistes », p. 108, « *Epistola Raimundi Lulli, missa regi Roberto de accuratione lapidis*, 4° parchemin, un volume » (BNF, MSS, Français 19960) ; section « Philosophies », p. 114, « *La science de Raimond Lulle, avec la logique, & un abrégé de son art*, 4° parchemin & veau rouge, 8°, 4 volumes » (dont probablement BNF, MSS, Français 19965 et 19966) ; « *L'œuvre d'or de Valerius de Valerius sur la science de Raimond Lulle*, 4° parchemin, un volume » (BNF, MSS, Français 19972) ; « *Traité de la clef de l'art de Lulle, par Jean Henri*, 4° parchemin, un volume » (BNF, MSS, Français 19967) ; p. 115, « *Commentaire d'Agrippa, sur l'art de Raimond Lulle, & quelques remarques tirées de Sextus Empericus*, 4° parchemin, un volume » (BNF, MSS, Français 19971) ; « *Raimundi Lullii de scientia & sapientia sublimi, en l'an 1304*, fol. veau marbré, un

Parmi les manuscrits conservés à Munich, on reconnaît le contenu de la « cassette cottée A » dans les manuscrits à présent cotés Clm 10619 à Clm 10640, tous en français bien que classés parmi les « Codices latini ». ¹⁷² Les livres et manuscrits « qui sont en la casette des traités de saint Raymond Lulle, parce qu'ils sont conforme aux originaux de cet auteur, ce qui ne se trouve plus » correspondent aux actuelles cotes Clm 10573 à Clm 10585, qui sont effectivement « cottés par des renvois et par des chiffres, ce qui fait que les uns sont expliqués par les autres ». ¹⁷³ Montarcis, décrivant le contenu des quatre parties de sa *Science générale*, dit qu'elles se trouvaient « dans la casette cottée A A en seize petits volumes in octavo », ¹⁷⁴ les actuels Cod. Gall. 483 à 498 (tomes 1 à 16), auxquelles il faut ajouter le Cod. Gall. 499 (tome 10 bis) ainsi que l'*Avis important touchant la science générale* (Cod. Gall. 481) et le *Discours touchant le dessein de la Science générale* (Cod. Gall. 482). Le « 17 volume que l'on propose de faire » ne semble pas avoir vu le jour et le volume 18 devait contenir des traités de la cassette cotée A. ¹⁷⁵ La « table generale comme une espece de mape monde, qui a esté imprimée » se trouve bien entre les ff. 89 et 90 du volume 16 (Cod. Gall. 498) et le livre dans lequel elle a été réduite correspond au *Traité de l'explication de la table générale* (Cod. Gall. 501) publié probablement en 1655. ¹⁷⁶ On peut identifier « le traité que j'ay fait

volume » (non identifié) ; section « Memoire des livres manuscrits français qui ne sont point compris dans l'inventaire », 2e pagination, p. 46 : « *Traité philosophique de Raymond Lulle*, 8° bazane ». L'identification de Latin 12972 et 12973 comme manuscrits de Montarcis étant intervenue à la fin de la rédaction de cet article, les catalogues manuscrits de la bibliothèque Ségurier (BNF, MSS, Latin 11873-11882) n'ont pas été consultés.

¹⁷² D'après leurs titres, ces traductions et commentaires français de Montarcis semblent porter exclusivement sur des œuvres alchimiques apocryphes parmi lesquelles on peut identifier avec une quasi-certitude le *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia* MP I.39 (Clm 10622 à 10632) et de façon plus hypothétique *Magna clavis* MP I.53 (Clm 10619 à 10621), *Testamentum* MP I.61 (Clm 10636, 10637 et 10639), *Testamentum novissimum* MP I.62 (Clm 10638) et *Codicillus* MP I.10 (Clm 10639). Clm 10633 à 10635 portent sur des « œuvres de chymie et de médecine » qui restent à identifier.

¹⁷³ Sur ces manuscrits, cf. Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), pp. 346-347 et le présent article, pp. 79-84 et Annexe I. Les « cottes » correspondent à l'emplacement des traités dans l'*Electorium* original (BNF, MSS, Latin 15450). On en voit un exemple dans Clm 10576, bas du f. 66r, qui renvoie vers Clm 10579, f. 101r.

¹⁷⁴ Pierre Baudouin de Montarcis, *Avis important touchant la science générale*, f. 6r.

¹⁷⁵ Pierre Baudouin de Montarcis, *Discours touchant le dessein de la science générale*, ff. 20r (avec le détail du contenu prévu pour le volume 17) et 20v-21r : « On traite encoere au 18 vol. qui contiendra les traités qui sont en la casette cottée [*sic*] A de la preuve de la possibilité de la pierre philosophale, qu'on appelle l'oeuvre des philosophes [...]. L'on y trouvera la demonstration admirable et l'explication du *Livre des secrets de la nature* et de la *Quinte essence* de St Raymond Lulle [...] la demonstration de l'*Art general* et de tous les traités que R. Lulle a fait touchant la chymie, la medecine et l'astrologie par où l'on peut entendre tous ses ouvrages [...] » ; *Science générale*, Volume 1, ff. 180v-182r.

¹⁷⁶ Pierre Baudouin de Montarcis, *Avis important touchant la science générale*, ff. 6r et 9v. Sur la date de publication de l'*Explication de la table générale*, voir *supra*, pp. 84-85.

des fondements de l'astrologie qui est en une casete de bois » au Cod. Gall. 506 ;¹⁷⁷ il se peut que la même cassette ait contenu les actuels Cod. Gall. 500 à 516 et 518 à 525.

En revanche, d'autres œuvres manquent, comme « les trois manuscrits in 4 que j'ay composés pour combatre les calvinistes avec les tables qui regardent ce desein, qui sont en une layete en mon cabinet à costé du grenier » ou « les Autorités de la Sainte Ecriture qui sont en un caïer manuscrit que j'ay composé qui est in 4° cotté A C qui est en la casette cottée A A ». ¹⁷⁸ De même, les « quarantes [*sic*] traités où l'on fait des aplications selon cette metode aux arts, aux sciences, aux affaires et aux negotiations et mesme selon l'usage et selon la maniere qui est observé dans le Monde » n'ont visiblement pas tous été conservés et aucune des « cinq ou six cens tables » où ces arts et sciences étaient représentés et « où l'on en fait voir les deseins et où l'on marque ce qu'il y a de plus essentiel » ne semble être parvenue jusqu'à nous.¹⁷⁹

Salzinger insère dans les *Testimonia virorum insignium, partim discipulorum B. Raymundi Lulli, partim aliorum literatorum*, une notice sur Montarcis, qui donne l'impression d'une bonne connaissance de son œuvre :

Petrus Baudovinus Dominus de Montarsis.

Plurimorum voluminum tam in Artem generalem, quam in varias artes & scientias particulares ac specificas scriptorum author ac insignis Lullista, quorum tamen pauci (nempe inferius nominandi) typis prodierunt. Collegi Parisiis authore jam vitâ functo sequentia manuscripta (præter alia non pauca Lulliana antiquissima) ipsius Baudovini propria, sedecim tomulos in quarto solummodo de Arte generali agentes, opus eximium, si ad calcem fuisset perductum; sed singulæ ipsius partes rudi quâdam ichnographiâ in chartam sunt conjectæ, & per consequens imperfectæ relictæ, nullius proin utilitatis: asservantur etiamnum in bibliotheca Serenissimi Electoris Paladini Düsseldorfii.

Transtulit idem author totum Librum de quinta essentia Raymundi Lulli in linguam vernaculam, scilicet Gallicam, adjunctis expositionibus, restituendo deficientia quædam, & exhibendo figuras, tabulas literasque propriis suis ab ipso B. Raymundo præscriptis coloribus, magni pariter laboris, industriæ & perspicitiæ opus, aliquot tomis sat densis in quarto conclusum.

¹⁷⁷ Pierre Baudouin de Montarcis, *Science générale*, Volume 16, f. 197r.

¹⁷⁸ Pierre Baudouin de Montarcis, *Science générale*, Volume 2, f. 308v et Volume 9, f. viii. Cependant, le *Traité où il est prouvé qu'on doit honorer la Sainte Vierge* et le *Traité de la grâce* pourraient éventuellement faire partie des traités contre les calvinistes.

¹⁷⁹ Pierre Baudouin de Montarcis, *Discours touchant le dessein de la science générale*, ff. 20v-21r. Parmi les sujets abordés dans les traités conservés, on peut citer l'architecture, la fortification, la maçonnerie, la charpenterie, la menuiserie, l'escrime.

Eidem linguæ suæ maternæ commisit Testamentum novissimum B. Raymundi ; scripsit pariter Tractatus de Mathematica, Justitia, Medicina, Astrologia, Morali, de Commercio, de Immortalitate animæ rationalis, de Agente universali, de Materia prima dissolventis & modo illud præparandi, de Clave in libros medicos & chemicos B. Raymundi, quæ omnia MStâ vidimus, legimus, & principii Lullianis conformia reperimus.

Suivent un résumé et un commentaire élogieux du *Traité des fondements de la science générale et universelle* et du *Traité de la raison*.¹⁸⁰

Les œuvres manuscrites ont-elles bénéficié de la part de Salzinger de la même attention que les traités publiés ? Certes, sa description de la *Science générale* correspond parfaitement à la réalité, mais un examen relativement superficiel des volumes suffit pour se rendre compte de leur inachèvement et rien ne prouve donc qu'il les ait lus intégralement. Dans la dernière phrase, la liste des autres traités manuscrits, à une exception près, provient en fait directement du *Traité des fondements de la science générale et universelle* et comprend certaines œuvres apparemment perdues, alors que plusieurs de celles encore conservées à Munich n'y figurent pas.¹⁸¹ *La clef des ouvrages de chimie et de médecine du Bienheureux Raymond*, citée en dernier, fait également exception par le fait que le jésuite affirme clairement en avoir vu et lu les manuscrits.

¹⁸⁰ Ivo Salzinger, *Testimonia virorum insignium, partim discipulorum B. Raymundi Lulli, partim aliorum literatorum*, in *MOG* I, vii, 46-48 : 206-208) : « Pierre Baudouin sieur de Montarcis. Auteur d'un assez grand nombre de volumes d'écrits, tant sur la Science générale que sur divers arts et sciences particuliers et spécifiques, dont pourtant quelques-uns seulement (qui seront cités plus bas) ont été livrés à l'impression, et lulliste distingué. J'ai recueilli à Paris, alors que l'auteur était déjà décédé, les propres manuscrits de Baudouin qui suivent (en plus d'un certain nombre d'autres manuscrits lulliens très anciens), seize petits volumes in-quarto traitant exclusivement de la Science générale [Codd. Gall. 483-499], œuvre remarquable, si elle avait été menée à son terme ; mais ses différentes parties sont jetées sur le papier comme quelque esquisse non dégrossie, et par conséquent laissées inachevées, donc d'aucune utilité : ils sont conservés encore maintenant dans la bibliothèque du Sérénissime Électeur palatin à Dusseldorf. Le même auteur a traduit en langue vernaculaire, c'est-à-dire en français, tout le *Livre de la quinte essence* de Raymond Lulle, en ajoutant des explications, en restituant un passage manquant, et en présentant les figures, les tables et les lettres dans leurs couleurs appropriées, prescrites par le Bienheureux Raymond lui-même – ouvrage fruit d'un labeur, d'une application et d'une perspicacité également grands, contenu dans quelques volumes in-quarto assez épais [CIm. 10622-10632].

Il a mis dans sa langue maternelle le *Dernier testament* du Bienheureux Raymond [CIm 10638 ; voir aussi CIm 10636, 10637, 10639] : il a également écrit des traités de mathématique [Cod. Gall. 503 ?], de justice [Cod. Gall. 522], de médecine [Cod. Gall. 525], d'astrologie [Codd. Gall. 505 et 506, peut-être aussi 508], de morale [Cod. Gall. 523 ?], de finance, de l'immortalité de l'âme raisonnable, de l'agent universel, de la matière première du dissolvant et la manière dont on doit le préparer, de *La clef des ouvrages de chimie et de médecine du Bienheureux Raymond* [CIm 10634 et 10635], de laquelle nous avons vu et lu tous les manuscrits, que nous avons trouvés conformes aux principes lulliens. »

¹⁸¹ Pierre Baudouin de Montarcis, *Traité des fondements de la science générale et universelle*, p. 16.

Rien ne permet actuellement de savoir ce qu'est devenu le reste de la bibliothèque et des manuscrits de Montarcis, dont il ne restait rien, comme on l'a vu, à la mort de son fils Pierre III. Celui-ci s'est-il, contrairement au souhait de son père, défait progressivement de livres et manuscrits isolés, avant que Salzinger n'acquière en bloc les manuscrits restants ? Ou bien celui-ci a-t-il au contraire opéré un choix, à la suite de quoi l'héritier a dispersé le reste ? On ne peut non plus exclure la possibilité que certains des manuscrits acquis par Salzinger aient été perdus pour une raison ou une autre lors de leur transfert de Paris à Düsseldorf, puis de là à Mannheim (1761) et enfin à Munich (1803), ou encore soient restés en la possession de leur acquéreur, dont la bibliothèque personnelle a en grande partie disparu.¹⁸²

Il se peut Salzinger ait également acquis des livres imprimés de la bibliothèque de Montarcis, mais il aura nécessairement été sélectif, car le testament du philosophe évoque à propos de sa bibliothèque des ouvrages « communs et inutiles » et des livres de dévotion sans intérêt pour l'étude de Raymond Lulle. Salzinger peut en revanche avoir acheté certains ouvrages lullistes, notamment les traités de Montarcis lui-même. Un certain nombre d'exemplaires du *Traité de la raison* comportent à la page de titre une mention « par Mr de Montarcis » qui pourrait être de la main de l'auteur. Si son caractère autographe était confirmé, signifierait-elle que ces exemplaires proviennent de sa bibliothèque personnelle ?¹⁸³

Les manuscrits de Montarcis à Mannheim et à Munich

Après le transfert de la bibliothèque électorale à Mannheim, les manuscrits se trouvèrent quelque peu dispersés. La plupart furent cotés dans la série O, mais deux le furent dans la série I et une douzaine restèrent sans cote. Dans la série O, les cotes 226 à 265 correspondaient à une série ininterrompue d'œuvres de Montarcis (la *Science générale* et les traités divers) aujourd'hui

¹⁸² Cf. Adam Gottron, *L'edició maguntina de Ramon Lull* (Barcelona : Institut d'Estudis Catalans, 1915), p. 37. Le manuscrit 220f de Mayence, Martinus-Bibliothek, contient entre autres l'ouvrage alchimique *Quæstiones Paulinæ et Olympiadis* copié – peut-être par Salzinger lui-même – « ex Ms. Montarsis post 3 dist. 5 essent. », ce qui suppose que la bibliothèque de Montarcis contenait une copie du *Liber de secretis naturæ* (MP I.39) dont la troisième distinction était suivie de ce texte. Or, le catalogue des manuscrits de la BSB ne signale pas les *Quæstiones*, ni même une copie du *Liber de secretis naturæ* dans sa version latine. Ou Salzinger fait-il allusion à la traduction commentée de Montarcis (Clm 10623-10630) ?

¹⁸³ Pour la liste de ces exemplaires, voir le catalogue, appendice I de cet article. Parmi eux figure celui conservé à la BSB (Enc. 217) qui, au contraire du *Traité des fondements de la science générale et universelle* (Ph. sp. 57), ne porte ni ex-libris ni reliure aux armes de la bibliothèque de Mannheim.

cotées Cod. Gall., alors que les actuels Clm – les copies d’œuvres de Raymond Lulle et les commentaires en français de Montarcis sur des œuvres attribuées au Bienheureux – avaient rarement reçu des cotes consécutives. Entre 1829 et 1852, les manuscrits latins furent recotés par provenances par le bibliothécaire Johann Andreas Schmeller (1785-1852), qui les réunit ensuite dans une unique série Clm (*Codices latini monacenses*) en se basant sur les cotes par provenances. Les manuscrits lulliens provenant de Montarcis furent ainsi à nouveau réunis en deux groupes au sein des *Codices Palatini* en tant que Codd. Pal. 573 à 585 et 619 à 640 avant de devenir Clm 10573 à 10585 et 10619 à 10640.¹⁸⁴ Les manuscrits en diverses langues européennes reçurent leurs cotes actuelles à la même époque. À cette occasion, un manuscrit fut attribué indûment à la collection de Montarcis : Cod. Gall. 517 (à présent Cod. icon. 215), coté comme deuxième volume du *Traité de la fortification* de Montarcis, est en réalité un recueil de planches pour le *Traité des fortifications* de Joseph Sauveur (1653-1716), écrit en 1691 au plus tôt.¹⁸⁵

La différence de traitement entre les *Lulliana* et les autres manuscrits de Montarcis se manifeste également en ce qui concerne les reliures. Pour ceux des *Codices gallici* qui ne sont pas restés à l’état de liasse, on trouve selon les cas la reliure d’origine en parchemin ou un cartonnage du XIXe siècle. En revanche, les volumes à présent cotés Clm ont tous été reliés en cuir aux armes de l’électeur palatin Karl Theodor (1724-1742-1799) après leur transfert à Mannheim. Ils se présentaient probablement à l’origine sous forme de fascicules brochés ou en liasse et numérotés. Cela expliquerait certains illogismes dans la répartition des œuvres à travers les volumes. Ainsi, les œuvres copiées d’après l’*Electorium* sont dispersées à travers les différents recueils, alors qu’à l’intérieur de chaque volume de la collection Meliand elles se succèdent généralement dans le même ordre que dans le manuscrit parisien. De même, deux des œuvres copiées d’après un manuscrit appartenant au Père Esprit, *Lectura super figuras Artis demonstrativæ* (Bo II.B.9) et *Regulæ introductorïæ in practicam Artis demonstrativæ* (Bo II.B.10), forment à elles seules le troisième fascicule de Clm 10571,

¹⁸⁴ Bayerische Staatsbibliothek, *Ordnung der Handschriften* bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts <<https://www.bsb-muenchen.de/sammlungen/handschriften/ueber-die-sammlung/#c1100>> et *Konkordanz der Signaturen nach Schmeller und der heute gültigen Signaturen* <https://www.bsb-muenchen.de/fileadmin/pdf/handschriften/konkordanz_signaturen_schmeller_heute.pdf> (8 novembre 2016). Les manuscrits lulliens de toutes époques forment un sous-groupe à l’intérieur des 930 *Codices Palatini* (Codd. Pal. 493 à 658).

¹⁸⁵ Cf. Marianne Reuter, description de Cod. icon. 215 dans *BSB-CodIcon Online* <<http://codicon.digital-sammlungen.de/inventiconCod.icon.%20215.html>> (8 novembre 2016). Ce volume complète peut être une copie du traité de Sauveur cotée Cod. gall. 78.

de la collection Meliand. Or, dans la collection Montarcis, la première figure dans Clm 10584, à l'exception du colophon, qui se trouve en tête du f. 106r de Clm 10579, immédiatement suivi des *Regulæ introductoriae*.

Montarcis et les lullistes français de son temps¹⁸⁶

Notre auteur a l'ambition de s'inscrire par sa *Science générale* dans la lignée des « auteurs les plus sçavants et les plus fameux qui ont traité les choses par le raisonnement et par la demonstration », à savoir

Nostre Seigneur Jesus Christ [...], Saint Clement 3. pape [...] qui a fait un traité de la theologie naturelle [sans doute l'Épître aux Corinthiens du pape Clément 1er], saint Anselme [...] qui a fait un traité de la theologie naturelle en son ouvrage [*sic*] de *Monologion* et de *Proslogion*, Saint Jean Damascene qui a fait un traité de la theologie naturelle [*De orthodoxa fide*], Saint Thomas *Contre les Gentils*, Proclus en sa *Theologie de Platon*, Euclide, Viète, Richart de Saint Victor en son traité *De la Trinité*, Saint Raymond Lulle, le subtil docteur Scot, Raymond de Sebonde espagnol, le cardinal de Cusa, Saint Francois Xavier, Faber Stapulensis, Lavineta, Sanchez jesuite qui a fait des traités touchant l'art de Lulle.¹⁸⁷

Cette liste de dix-sept noms comprend deux mathématiciens, Euclide et François Viète, mais principalement des théologiens et philosophes, parmi lesquels les six derniers ont pu être regroupés en tant que lullistes.¹⁸⁸ Il y cite côte à côte les deux promoteurs du lullisme en France au début du XVIe siècle,

¹⁸⁶ Cette section doit beaucoup à Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), pp. 328-356.

¹⁸⁷ Pierre Baudouin de Montarcis, *Science générale*, Volume 1, ff. 1v-2r. Il y a ajouté par la suite « Monsieur Parisot maître des comptes a fait un traité en 1681 qui a pour titre *La foy dévoilée par la raison* » (voir *supra*, n. 128). Il considère par erreur Pedro Jerónimo Sánchez de Lizarazo (mort en 1614) comme jésuite, sans doute parce que son *Generalis et admirabilis methodus ad omnes scientias facilius et scitius addiscendas* (Tarazona : Carlos de Lavayen, 1613) avait été approuvé par Juan Artal, recteur du collège jésuite de Tarazona (Esperanza Velasco de la Peña, « Pedro Jerónimo Sánchez de Lizarazo y el origen de la imprenta en Tarazona », *Turiaso* 14 (1997-1998), p. 142). Il cite dans l'*Avis important concernant la science générale*, f. 13v, « les auteurs les plus fins, les plus doctes et les plus difficiles. C'est à sçavoir le *Fatum mundi* du R. Pere Ives capucin, les ouvrages de Proclus, de Richart de S. Victor, de Saint Anselme, de Tico Brahe, de Kepler, de Suichez, de Viète, d'Arnault de Vileneuve, de saint R. Lulle, de Rochetaille [Johannes de Rupescissa] et de plusieurs autres. » Suichez, désigné dans la *Science générale*, Volume 1, f. 46^{quatorze} comme « Suichez calculator qui a fait un traité de la quantité », est en fait le mathématicien anglais Richard Swineshead.

¹⁸⁸ Dans une brochure apparemment perdue publiée en 1666 citée par Jean-Pierre Nicéron, *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la République des lettres*, Tome XXII (Paris : P. Briasson, 1733), p. 269, sous le titre abrégé *La trompette de l'Évangile* (voir aussi p. 279), l'abbé Jean d'Aubry rapportait que Saint François Xavier aurait emporté le *Liber de articulis fidei* (Bo III.24b) et l'*Arbor philosophiae amoris* (Bo III.32) pour s'en servir dans ses missions.

Jacques Lefèvre d'Étaples et Bernardus de Lavinheta, qui privilégiaient chacun des aspects différents de l'œuvre et de la pensée du Docteur illuminé. Si Montarcis possédait des copies du *Liber contemplationis* (Bo I.2) et du *Liber proverbiorum* (Bo III.26) réalisées d'après des éditions données par le premier, attiré principalement par les œuvres mystiques et la vie ascétique du Bienheureux, son œuvre le range indubitablement parmi les héritiers de Lavinheta, qui voit en Lulle avant tout le logicien et en l'Art un outil permettant de prouver tant les vérités de la foi catholique que les principes des différents arts et sciences. Lavinheta intègre également au corpus lullien les apocryphes et pseudépigraphes alchimiques, dont il accepte l'authenticité. Pour autant qu'on puisse en juger par les sources conservées, la plupart des lullistes français du xviie siècle partagent les conceptions de Lavinheta et ne remettent donc pas en cause cette figure composite d'un Raymond Lulle tout à la fois philosophe et alchimiste.

J. N. Hillgarth a bien montré la vitalité du lullisme français du xviie siècle, dont témoignent une quantité assez importante de manuscrits contenant des copies ou des traductions d'œuvres du *corpus* lullien authentique ou non et un nombre plus restreint mais non négligeable de publications concernant la vie et l'œuvre du Bienheureux, plus que de ses œuvres elles-mêmes. Hors des cercles purement lullistes, l'Art de Raymond Lulle est également pris en compte comme une des méthodes possibles de la philosophie,¹⁸⁹ tandis que l'on trouve ses œuvres dans des bibliothèques généralistes.¹⁹⁰ Cependant, sans parler de ceux qui ne voyaient dans l'Art qu'une sorte de sophistique permettant de parler beaucoup et de tout,¹⁹¹ l'activité de la plupart des lullistes

¹⁸⁹ Ainsi, la première des conférences du Bureau d'adresse, consacrée à la méthode, contient une brève présentation de l'Art, tandis que la 204e conférence (27 juin 1639) est entièrement consacrée à une exposition « De l'Art de Raymond Lulle » : voir respectivement *Première centurie des questions traitées ez conférences du Bureau d'adresse, depuis le 22. jour d'aoust 1633 jusques au dernier juillet 1634* (Paris : au Bureau d'adresse, 1638), p. 4 et *Quatriesme centurie des questions traitées ez conférences du Bureau d'adresse, depuis le 24. janvier 1639 jusques au 10. juin 1641* (Paris : au Bureau d'adresse, 1641), pp. 77-80. Une collection manuscrite d'analyses et d'extraits d'œuvres de toutes époques sur divers sujets, datable de la seconde moitié du xviie siècle (BNF, MSS, Français 2513 à 2589), contient des résumés de différentes œuvres de Lulle, mais aussi d'autres philosophes.

¹⁹⁰ Voir par exemple les quelques titres possédés par le chancelier Séguier (*supra*, n. 171), ou l'inventaire après décès de Madeleine Talon, femme de Jean François Joly, sieur de Fleury-Mérogis, La Mousse, Briône et autres lieux, conseiller du Roi en sa cour de Parlement (ANF, MC/ET/LXXVI/84, 20 juin 1684), trouvé dans la même liasse que le testament de Marie Pipereau. *Raymundi Lullii opera*, sans doute in-12, y est mentionné comme dernier de 163 volumes contenus sur une petite tablette. Je n'ai cependant pas mené des recherches systématiques sur la présence des œuvres de Lulle dans les inventaires après décès du xviie siècle.

¹⁹¹ Tels ce Monsieur Fascaevol (ou plutôt Fascaeroul ?), cité par le Père Mersenne en 1636. Cf. Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), p. 341.

de l'époque peut entrer dans quatre catégories : constitution de collections de copies manuscrites,¹⁹² traductions,¹⁹³ production de biographies du Bienheureux – non exemptes d'éléments légendaires – et de catalogues,¹⁹⁴ enfin présentation de ses œuvres et de sa méthode, parfois en vue d'une utilisation à la chaire ou au prétoire.¹⁹⁵ Cela conduit l'abbé Perroquet à leur reprocher de n'avoir pas « découvert quelque secret de la nature, quelque vérité occulte, ou [...] expliqué quelque science par les principes de cette metode ».¹⁹⁶

Montarcis, comme le souligne Hillgarth, échappe à ce reproche par la variété des sujets traités dans une production qui est sans doute la plus considérable en nombre de titres et de pages du lullisme français de son temps.¹⁹⁷ Il présente d'ailleurs ainsi sa *Science générale* :¹⁹⁸

Cette science generale est divisee en quatre parties.

La premiere partie contient les reigles et les maximes qui sont necessaires pour bien trouver la verité, par l'art du raisonnement et de la demonstration, afin de parvenir à l'intelligence des premiers principes de cognoissance.

La seconde partie traite de la metode qu'il faut observer pour faire cognoitre les principes et la source et l'origine des choses, qui sont l'Estre et le Neant figurés en l'arithmetique de cette maniere : 1, 0, qu'on apele l'Unité et le Zero.

¹⁹² Outre Meliand et Montarcis lui-même, on peut citer Charles Sauvage et Jacques de Goubis, sieur de La Rivière, sur lesquels voir Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), pp. 352-353 ; sur le second, voir aussi le présent article, p. 109.

¹⁹³ En plus des traductions publiées du sieur de Vassy (RD 206 et 209) et de l'abbé Jean d'Aubry (RD 221) et d'une traduction anonyme du *Vademecum* apocryphe (MP I.30 ; RD 200), il existe différentes traductions manuscrites. Voir Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), p. 251.

¹⁹⁴ Des trois biographies publiées, celles de Guillaume Colletet, de l'abbé A. Perroquet et du P. Jean-Marie de Vernon (RD 226, 257 et 258-259), les deux dernières sont suivies d'un catalogue. Jean-Marie de Vernon (pp. 91-92) mentionne une traduction apparemment perdue par le sieur de Vassy de *Vida y hechos del admirable doctor y mártir Ramón Lull, vezino de Mallorca* de Juan Seguí.

¹⁹⁵ Telles les œuvres de Hugues Carbonel, Jean Belot, P. Jacob, Pierre de Sainte-Hélène, Nicolas de Hauteville (RD 189, 194, 227, 237, 256, et éventuelles rééditions), ainsi que la seconde partie de l'ouvrage de Perroquet et la seconde partie de *Le portrait de la sagesse universelle* de Léon de Saint-Jean (cité *supra*, n. 152 ; non cité par RD). On peut rattacher à ce groupe le *Digestum sapientiae* du P. Yves de Paris (non cité par RD).

¹⁹⁶ A. Perroquet, *La vie et le martyre...* (cité *supra*, n. 83), p. 79, déjà cité par Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), p. 349. Toutefois, Vassy destine sa traduction de l'*Ars generalis ultima* « à l'utilité de ceux qui voudroient parvenir à la possession de l'encyclopedie ou bien de l'universalité des sciences » (Raymond Lulle, *Le grand et dernier art*, cité *supra*, n. 88, sig. ã2v).

¹⁹⁷ L'inachèvement d'une partie de son œuvre tempère toutefois cette considération.

¹⁹⁸ Pierre Baudouin de Montarcis, *Avis important touchant la science générale*, ff. 5v-7v, 9v.

En la troiziesme partie il est traité de la metode par où l'on peut faire naitre des maximes immediates et mediates de quelque principe que l'on aura fait cognoitre et ce qu'il faut observer pour en faire la demonstration, et mesme comment il est posible d'en tirer des raisons pour faire la preuves des propositions ou des questions dont l'on demande la solution.

La quatriesme partie traite de plusieurs propositions de tous les arts et de toutes les sciences, et de celles qui sont les plus utiles et les plus necessaires, et ce par la voye du raisonnement et de la demonstration qu'on infere des principes et des maximes dont l'on a fait la preuve.

Cest [*sic*] quatre parties sont dans la cassette cotté A A en seize petits volumes in octavo où l'on en voit les exemples et les applications.

Il y a ausy une table generale comme une espece de mape monde, qui a esté imprimée, où l'on voit les principes et les origines de tous les arts et de toutes les sciences, et mesme des negotiations et des affaires et de tout les objets et de tous les sujets qui se peuvent trouver dans l'estendue de l'estre, selon leur ordre et leur subordination. [...]

Dans ceste table generale l'on y voit les divisions et les subdivisions avec les applications des principes aux arts et aux sciences.

L'on y trouve les trois arts dont l'on se sert pour la communication des de-seins et des pensées, qui sont la grammaire, la retorique et la logique fondée sur l'ordre de la raison naturelle et du bon sens, dont il y a eu une table imprimee où l'on marque ce qu'il y a de plus fin et de plus subtil touchant l'art du raisonnement.

L'on y fait ausy cognoitre les trois arts ou les sciences qui regardent particulièrement l'action et la pratique, qui sont la morale, la pratique et la physique resolutive apelée la chymie qui est fondée sur les loix de la nature et de la raison, par où l'on voit comment il faut trouver l'agent et le disolvant universel pour tirer la vertu et la propriété de l'or, de l'argent et des autres metaux et mesme de tous les mistes et ausy comment il faut tirer l'esprit et a quintessence du vin et des autres sujets de la nature [...].

En fin l'on y traite ausy à fond des trois sciences speculatives qui sont la physique, la mathematique et la methaphysique. [...]

Il est necessaire d'avoir la cognoissance de ces neuf arts et sciences pour bien traiter de la theologie, de la justice, de la medecine, et de la milice.

Il assigne à son ouvrage des fins parfois inattendues de la part d'un homme qui au moins à la fin de sa vie faisait partie du Tiers-Ordre franciscain :¹⁹⁹

Par le moyen de cette science generale l'on peut devenir fort intelligent et fort sçavant, l'on peut travailler pour la gloire de Dieu, pour le salut et pour la santé et pour trouver la condition heureuse ; l'on peut aussy parvenir aux dignités, aux elevations et à la belle gloire, et mesme à la possession des biens et des richesses.

Par ailleurs, il prend en compte le contexte intellectuel et spirituel de son époque. Hillgarth fait remarquer que l'importance accordée aux mathématiques par Montarcis évoque Descartes, qu'il connaît peut-être personnellement – nous avons vu que les deux hommes s'étaient peut-être rencontrés chez Mersenne – et avec qui il a en commun d'avoir suivi quelque temps une carrière militaire. Il connaît en tout cas sa pensée, puisqu'il insère dans le volume 6 de sa *Science générale* « quelques observations touchant la methode de M. Descartes ». ²⁰⁰ Cependant, faute des compétences nécessaires, je n'ai pu déterminer quelle part d'originalité présente la *Science générale* par rapport à l'Art lullien.

La plupart de ses contemporains semblent n'envisager l'utilisation missionnaire de l'Art qu'en vue de la conversion des non-chrétiens : c'est le cas de Vassy – qui s'adresse certes au vicaire général d'un ordre destiné à établir les fondements de la foi catholique « dans les nations les plus esloignées & les plus barbares mescreants »²⁰¹ – et de l'abbé Jean d'Aubry (mort vers 1667), qui dit n'avoir connu le succès dans ses missions qu'à partir du moment où il se servit des ouvrages de Lulle.²⁰² Montarcis élargit cet aspect missionnaire : il veut par sa *Science générale* donner les moyens de confondre « les impies,

¹⁹⁹ Pierre Baudouin de Montarcis, *Avis important touchant la science générale*, f. 17r. Selon le f. 4v du même ouvrage, « La condition heureuse se peut trouver en plusieurs maniere, c'est à sçavoir selon : 1. Dieu : c'est le meilleur party que l'on puise prendre et le plus asuré ; 3. Dieu et le Monde : c'est une affaire fort difficile et de la dernière importance que d'acorder le Monde avec Dieu ; 2. le Monde : c'est un party qui est fort incertain, et qui est sujet à de facheux accidents, et à beaucoup de chagrins, et mesme à bien des revers et particulièrement lors qu'on rencontre des gens qui sont ambitieux ou voluptueux, ou avarés, indiferens, parce que ce sont des objets qui font quelque fois mepriser la science, la verité, l'honneur et la vertu, ce qui est cause qu'on se met au hazard de tomber en de mechantes affaires. » Faut-il voir en cette dernière phrase une allusion à son rôle dans l'enlèvement de Christopher Wray ?

²⁰⁰ Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), p. 355. Cf. *supra*, n. 99, et catalogue des œuvres (Annexe I). Dans la troisième partie du *Traité des fondements de la science générale*, la plupart des démonstrations des maximes sont également exprimées sous forme d'opérations mathématiques dont les termes sont exclusivement 1 et 0.

²⁰¹ Raymond Lulle, *Le grand et dernier art* (cité *supra*, n. 88), sig. ã3v.

²⁰² Jean d'Aubry, *La trompette de l'Évangile* (cité *supra* n. 188), pp. 266-270.

les atées, les infideles, les juifs, les mahométans, les payens, les idolatres et les heretiques », exhorte le Roi à agir « pour l’extirpation des herezies [et] pour l’établissement universel de l’Eglise chrestienne » et écrit plusieurs traités pour « combatre les luteriens et les calvinistes et mesme plusieurs autres heretiques ». ²⁰³ L’ex-bénédictin Jacques de Goubis, sieur de La Rivière, partage les mêmes préoccupations lorsqu’il fait donation au grand couvent des Cordeliers de Paris d’une rente de 600 livres et des « tous ses livres tant en manuscrits qu’imprimez dudit bienheureux martir & docteur illuminé Remond Lulle, comme aussy qui servent à expliquer sa methode & doctrine, ensemble tous ceux qui ont pour tiltre *Sententia diffinitiva* » ²⁰⁴ afin d’établir au couvent « un cours de controverse de la methode la plus facille comme est celle du Bienheureux martir & docteur illuminé Remond Lulle », divisé en quatre « disputes » destinées à réfuter respectivement les athées, païens et libertins, les juifs, les musulmans et enfin les différentes dénominations protestantes ; mais contrairement à Montarcis, il ne laisse aucune œuvre écrite. ²⁰⁵

Autre singularité : Montarcis est à ma connaissance le seul, avec Jean d’Aubry, à qualifier constamment Raymond Lulle de saint, alors que les autres lullistes français, tout en reconnaissant la sainteté de sa vie, ne le désignent que par son titre habituel de bienheureux et éventuellement comme martyr. ²⁰⁶ Je n’ai pu découvrir l’origine de cette appellation, ni si ces deux auteurs l’avaient reçue d’une source commune ou si l’un d’eux avait influencé l’autre. ²⁰⁷

En revanche, l’intérêt marqué de Montarcis pour l’alchimie ne constitue

²⁰³ Pierre Baudouin de Montarcis, *Science générale*, Volume 2, titre ; *Traité des fondements de la science générale*, sig. ãr ; *Science générale*, Volume 1, f. 46^{div}v.

²⁰⁴ Il s’agit apparemment de *Sententia diffinitiva in favorem lullianae doctrinae* (Palma de Mallorca : Gabriel Guasp, 1604), RD 153. Il est à remarquer que les exemplaires de cet ouvrage conservés en France – BNF, RES Z-1006 (1) ; BNF, Bibliothèque de l’Arsenal, 4-H-6188 (1) ; Besançon, Bibliothèque municipale, 248143 – sont tous reliés avec Nicolas de Mellinas, *Canción a la milagrosa conversión, vida y muerte del egregio doctor Ramón Llull* (Palma de Mallorca : Gabriel Guasp, 1605), RD 155 (l’exemplaire de la Bibliothèque de l’Arsenal comporte en plus, en troisième position, l’*Officium gloriosissimi et beatissimi martyris magistri Raymundi Lulli* dans une édition non identifiée) : peut-être en allait-il de même pour les volumes donnés par Goubis. Montarcis possédait un exemplaire du poème de Mellinas, qui servit de modèle à la copie de la collection Meliand (cf. *supra*, n. 104).

²⁰⁵ ANF, Y//233, ff. 186v-187r. Seule l’insinuation de cet acte passé devant le notaire Jean Nera le 14 juillet 1677 est conservée.

²⁰⁶ Pour Montarcis, voir notamment plusieurs titres au catalogue de ses œuvres, *infra*, Annexe I. Pour Aubry, voir par exemple les titres de *Mirabilia mirabilium maxime admirandorum doctoris archangelici sancti Raymundi-Lulli martyris* (Paris, 1645), RD 222 et d’*Abregé de l’ordre admirable des connoissances et des beaux secrets de saint Raymond Lulle, martyr* (s.l.n.d.), RD 242.

²⁰⁷ Je n’ai trouvé chez Jean d’Aubry aucune mention de Montarcis et aucune référence au premier dans les ouvrages du second que j’ai consultés.

nullement une exception parmi les lullistes français de son temps.²⁰⁸ Cependant, elle occupe chez lui une place particulièrement éminente : non seulement il lui a consacré plus de quinze traités, considère la *Quintessence* comme « l'ouvrage le plus important » de Raymond Lulle et défend avec passion l'authenticité des traités alchimiques, mais ce sont justement des traités alchimiques qui devaient constituer le volume 18 et dernier de la *Science générale*, comme s'ils en étaient l'aboutissement et le couronnement.²⁰⁹

Conclusion

Nous arrivons ainsi au terme de cette évocation de la vie de Pierre Baudouin de Montarcis, qui aura permis au lecteur de découvrir les multiples facettes de sa vie active – militaire, plaideur, philosophe, théologien, alchimiste, musicien – ainsi que quelques événements importants de sa vie familiale. Même si les documents d'archives ne montrent pas forcément les hommes et femmes du passé sous leur jour le plus favorable, plusieurs de ceux que nous possédons sur Montarcis et ses proches ont du moins l'avantage de nous faire entendre sa voix et de nous restituer certaines scènes d'une façon étonnamment vivante. Il me reste à souhaiter que ce travail facilite la tâche des chercheurs qui voudraient à présent se pencher sur l'œuvre de celui que J. N. Hillgarth considérait comme « un penseur aux multiples facettes qui mérite beaucoup plus de considération qu'il n'en a reçu » et qui fut « certainement de loin le plus original des lullistes français du XVIIe siècle. »²¹⁰

²⁰⁸ Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), p. 355.

²⁰⁹ Voir Pierre Baudouin de Montarcis, *Avis important touchant la science générale*, f. 14v, à propos de la *Quintessence* « qui est l'ouvrage le plus important » ; *Traité de la raison*, p. 52, pour la défense de l'authenticité des traités alchimiques attribués à Lulle (les chapitres X et XI de ce traité sont consacrés à Lulle alchimiste).

²¹⁰ Hillgarth, *Ramon Llull* (cité *supra*, n. 4), p. 356 : « Montarcis era sens dubte un pensador polifacètic que mereix molta més consideració de la que ha rebut. És, de lluny, el més original de tots els lul·listes francesos del segle XVII ».

SIGLES

ANF	= Paris, Archives nationales de France
BNF, MSS	= Paris, Bibliothèque nationale de France, département des Manuscrits
BNF, MUS	= Paris, Bibliothèque nationale de France, département de la Musique
BSB	= Munich, Bayerische Staatsbibliothek
RAN	= Nimègue, Regionaal Archief Nijmegen

REMERCIEMENTS

Rahel Bacher (Bayerische Staatsbibliothek, Abteilung Handschriften und alte Drucke), Daniel Bornemann (Bibliothèque nationale et universitaire de Strasbourg, service Réserves), Haude de Chalendar (Archives communales de Suresnes), Alexandre Cojannot (Archives nationales de France, Minutier central), Sophie Defrance (Cambridge University Library, Rare books department), Paul van der Flier (Regionaal archief Nijmegen), Laurent Guillo, Michel Le Guern, Roger Musnik (Bibliothèque nationale de France, département Littérature et art), Ève Netchine (Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque de l’Arsenal), Yannick Nexon (Bibliothèque Sainte-Geneviève, Paris), Rudolf Nink (Universitätsbibliothek Mannheim), Amandine Postec (Bibliothèque nationale de France, département des Manuscrits), Marguerite Sablonnière (Bibliothèque nationale de France, Réserve des livres rares et précieux), Rémi Verron (Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque de l’Arsenal) ont contribué, par les documents qu’ils ont mis à ma disposition ou vérifiés pour moi ou encore par leurs avis et commentaires, à la rédaction de cet article : qu’ils trouvent ici l’expression de ma gratitude. Je remercie également les rédacteurs et relecteurs de *Studia Lulliana* pour avoir accueilli le non-spécialiste que je suis dans leurs colonnes, et particulièrement Anthony Bonner pour son soutien constant et bienveillant. Enfin, ma reconnaissance va tout spécialement à Marianne Reuter (Bayerische Staatsbibliothek, Abteilung Handschriften und alte Drucke), qui a généreusement examiné les manuscrits de Montarcis que je n’avais pu consulter moi-même.

Annexe I

Œuvres de Pierre Baudouin de Montarcis et manuscrits lui ayant appartenu : un catalogue provisoire

Dans son état présent, ce catalogue – que j’espère pouvoir améliorer dans les années à venir – ne prétend être que provisoire dans la mesure où je n’ai pas examiné toutes les sources (cf. *supra*, note 7) : un certain nombre de questions restent donc ouvertes, notamment quant à l’identité de certaines œuvres aux titres proches ou à l’attribution de quelques-unes. Pour cette raison, les œuvres de Montarcis n’ont pas été numérotées et sont disposées par ordre alphabétique des titres à l’intérieur des trois premières sections du catalogue. Les titres des œuvres conservées sont donnés en italique, ceux des œuvres non retrouvées en romain. Dans les deux cas, l’orthographe a été normalisée selon l’usage actuel.

En revanche, les copies figurant dans les manuscrits de la collection Montarcis sont classées par auteur et numéro de catalogue (cf. Lull DB). Elles sont pour la plupart de la main d’un copiste non identifié, avec une quantité plus ou moins importante d’annotations de la main de Montarcis (cf. *supra*, pp. 83-84), dont j’ai renoncé à donner le détail pour ne pas surcharger ce catalogue. Seules quelques annotations sortant de l’ordinaire sont signalées ci-dessous. Les copies n’ont été confrontées aux originaux potentiels que lorsqu’il y avait doute sur leur source.

I. Philosophie, théologie

A. Œuvres conservées

Annotations sur la Physique de Raymond Lulle

Manuscrit non autographe, signé : BSB, Clm 10585 (anciennes cotes : O. 189.1 ; Pal 585), ff. 60-94. Remarque : titres de la main de Montarcis.

Application aux principes absolus et relatifs de l’Art général de Raymond Lulle

Manuscrit non autographe, non signé (?) : BSB, Clm 10585 (*anciennes cotes* : O. 189.1 ; Pal 585), ff. 1-9. *Remarque* : titres de la main de Montarcis.

Avis important touchant la science générale

Manuscrit autographe, signé : BSB, Cod. gall. 481 (*ancienne cote* : O. 226), marqué « original ». *Manuscrit autographe, non signé (?)* : BSB, Cod. gall. 525 b, marqué « original au net ».

Continuation du petit art de Saint Raymond Lulle

Manuscrit autographe, signé : BSB, Cod. gall. 524.

Discours sur les propositions des articles de la foi de Raymond Lulle

Manuscrit non autographe, non signé : BSB, Cod. gall. 527 a. *Remarque* : seule la page de titre est de la main de Montarcis.

Discours touchant le dessein de la Science générale

Date : après 1672. *Manuscrit autographe, signé* : BSB, Cod. gall. 482 (*ancienne cote* : O.227)

Explication de la table générale

Date : entre 1651 et 1655 ?. *Manuscrit autographe, signé* : BSB, Cod. Gall. 501. *Privilège* : 15 décembre 1654. Édition : *Explication de la table generale* ([Paris] : [F. Le Cointe ?], [1655 ?]), 24 pp.-1 dépliant, in-8. Mentionné sous RD 231.²¹¹

La métaphysique de Raymond Lulle traduite

Manuscrit non autographe, non signé (?) : Clm 10585 (*anciennes cotes* : O. 189.1 ; Pal 585), ff. 9r-28r. *Remarque* : titres de la main de Montarcis.

²¹¹ Exemplaires : BNF, R-11381 ; BNF, Z-11290 (1), inséré après l'avertissement au lecteur du *Traité des fondements de la science générale* ; Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, 87 B 76351 ; Harvard University, Houghton Library, *FC6 B3256 651ta ; Mannheim, Universitätsbibliothek, Sch 104/463. Fragment d'un exemplaire inséré dans BSB, Cod. Gall. 498.

L'oraison sans fin dédiée à l'Infini par le fidèle et véritable Chrétien selon l'alphabet de Raymond Lulle

Manuscrit autographe, non signé (?) : BSB, Clm 10585 (anciennes cotes : O. 189.1 ; Pal 585), ff. 29-59.

Science générale

Date : vers 1674-vers 1682 (inachevée). Manuscrit autographe, signé : BSB, Cod. gall. 483-499 (ancienne cote : O.228). Remarque : reliures originales en parchemin.

Volume 1 (Cod. gall. 483) : 1re partie, où l'on voit le dessein de la science générale, quels en sont les fins et les objets, et en combien de parties elle est divisée, avec les sections de chaque partie et les subdivisions

Volume 2 (Cod. gall. 484) : 1re partie, 2e section, qui sert d'avertissement, où l'on voit plusieurs observations et plusieurs avis qui sont fort nécessaires pour bien entendre la science générale et pour combattre les ennemis de la vérité, et même pour bien faire les applications de cette science générale afin de combattre les impiés, les athées, les infidèles, les juifs, les mahométans, les païens, les idolâtres et les hérétiques

Volume 3 (Cod. gall. 485) : 1re partie, 3e section, où l'on voit un avant-propos en forme d'avertissement au lecteur, les principes de la science générale comme aussi les conditions, les règles et les maximes pour faire la recherche de la vérité et l'on y voit encore les définitions et les descriptions des termes les plus importants et des sujets les plus considérables dont il est traité en cette science générale qui sont aux volumes 4 et 5

Volume 4 (Cod. gall. 486) : 1re partie, 4e section, où il est traité de la définition et de la description et aussi des énonciations, des expressions et des explications que l'on doit faire des mots et des termes pour marquer ce qu'ils signifient et pour bien faire le portrait des choses qu'ils représentent, lesquels sont les originaux

Volume 5 (Cod. gall. 487) : 1re partie, 4e section (suite), où il est traité de la définition et de la description des termes les plus importants dont il est parlé en cette science générale, ou comment il

en faudra faire l'expression, l'énonciation ou l'explication, afin de pouvoir faire comprendre et entendre la signification des mots et des termes

Volume 6 (Cod. gall. 488) : 2e partie, où l'on voit comment il faut faire connaître les principes des arts et des sciences et même des négociations et des affaires, avec l'explication de l'Art général de Saint Raymond Lulle et quelques observations touchant la méthode de M. Descartes, comme aussi où l'on voit la preuve et la démonstration des premiers principes de cette science générale, qui sont l'être et l'unité (1), et ce que l'on doit concevoir et entendre par leurs opposés négatifs qui sont le néant et le rien (0), afin de faire voir s'il y a quelque chose ou s'il n'y a rien

Volume 7 (Cod. gall. 489) : 3e partie, 1re et 2e sections, où l'on voit comment il faut tirer des maximes simples des principes et comment il s'en peut aussi tirer des maximes composées. Cette 3e partie est la troisième opération de l'entendement, laquelle se rapporte à la 3e partie de ma Logique

Volume 8 (Cod. gall. 490) : 3e partie, 3e-7e sections, où l'on voit la méthode de tirer des maximes de plusieurs choses et de plusieurs mots ou termes opposés ou différents, et où l'on voit encore la manière de réduire les maximes imparfaites, équivoques, douteuses et ambiguës en des maximes justes et convertibles, comme aussi de quelle manière l'on peut trouver les objets, les sujets et les individus qui sont dans l'étendue de l'être, et même comment il faut trouver les maximes de tous les arts et de toutes les sciences sur lesquelles on les doit avoir fondées

Volume 9 (Cod. gall. 491) : 4e partie, 1re section, où l'on voit l'application de cette méthode aux matières les plus importantes et l'ordre qu'il faut observer pour la démonstration des propositions et pour trouver les théorèmes, et de quelle manière on en peut tirer des inductions et des conséquences pour servir de preuve aux arts et aux sciences particulières et aux autres propositions que l'on peut faire, que je soumets comme tous mes autres traités à la censure et correction de la sainte Église catholique, apostolique et romaine

Volume 10 (Cod. gall. 499) : 4e partie, 2e section, où l'on voit

les principes et les fondements de la physique naturelle et de la physique résolutive appelée la chymie

Volume 10 bis (Cod. gall. 492) : 4e partie, 2e section (suite), *Traité de l'indivisible, où l'on voit des questions fines et subtiles touchant cette matière et comment il est possible qu'un indivisible passe d'un terme à un autre qui en est éloigné, sans qu'il demeure aucun temps dans le milieu qui marque la distance des points ou des termes*

Volume 11 (Cod. gall. 493) : 4e partie, 3e section, *où il est traité de la preuve des intelligences, de la preuve de l'homme, de la preuve de l'âme raisonnable de l'homme touchant son immortalité, de la preuve des substances moyennes appelées spirituelles, de l'être artificiel ou inventé*

Volume 12 (Cod. gall. 494) : 4e partie, 4e section, *où il est traité du péché que les premiers parents ont péché, de la punition du péché, de la réparation du péché, des dix commandements*

Volume 13 (Cod. gall. 495) : 4e partie, 4e section (suite), *des sept articles de la foi selon l'humanité, de l'Immaculée Conception de la Sainte Vierge*

Volume 14 (Cod. gall. 496) : 4e partie, 4e section (suite), *où il est démontré et prouvé touchant ce qui regarde les sacrements*

Volume 15 (Cod. gall. 497) : 4e partie, 7e section, *Traité où l'on fait voir que la foi chrétienne peut être soutenue par la raison*

Volume 16 (Cod. gall. 498) : 4e partie, 7e section (suite), *où il est traité de plusieurs questions et propositions : que l'intelligence que l'homme peut avoir de Dieu par l'entendre n'est pas une connaissance à l'âme qui détruit le mérite de la foi ; de la manière de combattre les impies et les athées ; de l'utilité des tables pour réduire les tables en livres ; la manière de multiplier les pensées et de trouver des raisons ; l'explication de la table générale ; un traité des fondements de l'astrologie*

Volume 17 : cf. *Discours touchant le dessein de la science générale*, f. 20r, pour le contenu prévu pour ce volume

Volume 18 : devait contenir les traités *De la preuve de la possi-*

bilité de la pierre philosophale, qu'on appelle l'œuvre des philosophes [Cod. Gall. 525 c ?], La démonstration admirable et l'explication du Livre des secrets de la nature et de la quintessence de Saint Raymond Lulle [Clm 10623–10632 ?], La démonstration de l'art général et de tous les traités que Raymond Lulle a faits touchant la chimie, la médecine et l'astrologie par où l'on peut entendre tous ses ouvrages [Clm 10640 ?]

Traité de la grâce

Date : 29 mars – 1er mai 1679. *Manuscrit autographe, signé* : BSB, Cod. gall. 521 (*ancienne cote* : O. 224).

Traité de la raison

Date : entre 1664 et 1668. *Privilège* : 15 décembre 1654. *Édition* : *Traité de la raison, ou l'on voit son origine, ce qu'elle est en Dieu, en l'art, & en la nature ; & comment par son moyen l'on peut trouver la verité, passer aux applications, & faire le retour aux principes de cognoissance selon l'ordre de la nature, & selon la metode de la science generale, et où l'on voit encore quelques observations touchant les fondemens & les applications de cette science generale ; & quelle est l'utilité qu'on peut esperer du Traité de la clef des secrets de la nature. Composé par le bien-heureux martyr Raymond Lulle, où il prouve par des raisonnemens & des demonstrations, qu'il est possible de trouver des remedes pour conserver la vigueur & la santé & pour guerir les malades ; comme aussi de convertir les metaux imparfaits en argent ou en or. Et le mercure vulgaire en argent ; & mesme de composer des pierres precieuses aussi parfaites que les naturelles* (Paris : François Le Cointe, 1668), [4]-76-[6] p., in-4.²¹² RD 261.

²¹² Exemplaires avec ajout peut-être autographe du nom de l'auteur à la page de titre : BNF, R-11380 ; BSB, Enc. 217 ; Cambridge, Cambridge University Library, Hhh.626 ; Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, 87 B 76351 ; Mannheim, Universitätsbibliothek, Sch 104/463 an 1 ; Paris, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 8 Z 1063 INV 3204 RES (P.1). Exemplaires sans ajout du nom de l'auteur à la page de titre : BNF, R-54998 ; BNF, Z-19013 ; BNF, Bibliothèque de l'Arsenal, 8-S-12665 et 8-S-12666 ; København, Det kongelige bibliotek, Filos., 579 oktav 64678 ; Strasbourg, Bibliothèque nationale et universitaire, RF.100.296 RESERVE. Fragment d'un autre exemplaire inséré dans BSB, Cod. Gall. 498. Non vérifié : St. Louis, University of Missouri-St. Louis, Mercantile Library, Hitchcock 228.

Traité de la source et de l'origine de la science de l'action, avec la méthode d'en faire l'application à la rhétorique et à l'art de la danse

Date : 1653 ?. *Manuscrit en partie autographe, non signé (?)* : BSB, Cod. gall. 525 a.

Traité de la vérité et de la raison

Manuscrit autographe, signé : BSB, Cod. gall. 502 (ancienne cote : O. 251).

Traité des fondements de la science générale et universelle

Date : commencé avant 1647. *Privilège* : 18 juin 1647. Édition : *Traité des fondemens de la science generale et universelle. Ou l'on voit la maniere de trouver des maximes, immediates, & mediates : & la methode d'en tirer des theoremes, des inducti- ons, & des consequences, à la faveur desquelles on peut faire la recherche, des plus hautes, & des plus importantes veritez. Avec l'application de cette methode pour la preuve de quatre propo- sitions tres-fameuses. Propositions. Que Dieu est un en essence. Que Dieu produit, & opere infiniment en soy. Que le monde a esté crée par l'estre tout-puissant. Que l'intelligence apprehensive que l'homme peut avoir de Dieu pour l'entendre ; n'est pas une connoissance à l'ame qui detruise le merite de la foy* (Paris : F. Le Cointe et F. Clouzier, 1651), [24]-221-[3] p., in-8. RD 231.²¹³ *Cité dans* : BNF, MSS, Français 2576, f. 519r (129r) : transcription de la page de titre intérieure (sig. ï3v).

Traité des maximes de la convenance

Manuscrit autographe, signé : BSB, Cod. gall. 523.

Traité des principes et des fondements de la justice

Date : 1638. *Manuscrit autographe, non signé* : BSB, Cod. gall. 522 (ancienne cote : O. 252). *Remarque* : écrit pour Pierre de Mar-

²¹³ Exemplaires : BNF, R-11379 ; BNF, Z-11290 (1) ; BSB, Ph.sp. 57 ; Harvard University, Hough- ton Library, *FC6 B3256 651ta ; Mannheim, Universitätsbibliothek, Sch 104/463 ; Paris, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 8-R-289 (2) inv. 1804 FA et 8-R-333 inv. 1884 FA ; København, Det Kongelige Bi- bliotek, Filos., 2685 oktav 74314 (ajouts manuscrits).

ca en 1638 (*Discours touchant le dessein de la science générale*, f. 26r). Il s'agit probablement du *Traité de justice* cité(s) dans le *Traité des fondements de la science générale*, p. 16. Peut-être identique au *Traité des fondements de la justice* FD II.126 (voir section V du présent catalogue). Reliure originale en parchemin.

Traité où il est prouvé qu'on doit honorer la Sainte Vierge

Date : commencé le 31 octobre 1669. *Manuscrit autographe, signé* : BSB, Cod. gall. 520 (*ancienne cote* : O. 223).

Traité où l'on voit comment se forment les passions, avec un traité des maximes de la convenance, de l'indifférence, &c.

Manuscrit non autographe, non signé : BSB, Cod. gall. 523. *Remarque* : les titres des chapitres sont de la main de Montarcis.

B. Œuvres citées par Montarcis et non retrouvées

Autorités de la Sainte Écriture

Remarque : mentionné dans la *Science générale*, volume 9, f. VIIv : un cahier manuscrit in-4 coté A C, conservé dans la cassette A A.

Démonstration de l'immortalité de l'âme raisonnable

Date : avant 1651. *Remarque* : cité(s) dans le *Traité des fondements de la science générale*, p. 16 ; probablement repris dans la *Science générale*, volume 11.

Logique

Remarque : mentionné dans la *Science générale*, titre du volume 7, et volume 16, f. 104v.

Traité de morale

Date : avant 1651. *Remarque* : cité(s) dans le *Traité des fondements de la science générale*, p. 16.

Traités contre les calvinistes

Remarque : trois volumes in-4 conservés dans le cabinet à côté du grenier,

cités dans la *Science générale*, volume 2, f. 308v ; identiques aux traités « pour combattre les luteriens et les calvinistes et mesme plusieurs autres heretiques » cités dans la *Science générale*, volume 1, f. 46^{dix}v.

II. Alchimie

A. Œuvres conservées

La clef des ouvrages de chimie et de médecine de Raymond Lulle

Manuscrit non autographe, signé : BSB, Clm 10634-10635.

Clm 10634 (*anciennes cotes* : O. 237 ; Pal 634) : A-G

Clm 10635 (*anciennes cotes* : O. 240 ; Pal 635) : H-Z

La Clef ou la Quinte essence de Raymond Lulle, traduite et expliquée

Date : avant 1668 ; Clm 10626 commencé le 11 novembre 1663 ou 1665. *Manuscrit en partie autographe, signé* : BSB, Clm 10623-10630. *Remarques* : seule la 2e distinction est autographe. Cité dans le *Traité de la raison*, p. 47.

Clm 10623 (*anciennes cotes* : O. 236 ; Pal 623) : 1re distinction

Clm 10624 (*anciennes cotes* : O. 242 ; Pal 624) : 2e distinction

Clm 10625 (*anciennes cotes* : O. 243 ; Pal 625) : 3e distinction, 1re partie

Clm 10626 (*anciennes cotes* : O. 244 ; Pal 626) : 3e distinction, 1re partie (suite)

Clm 10627 (*anciennes cotes* : O. 245 ; Pal 627) : 3^e distinction, 2^e partie

Clm 10628 (*anciennes cotes* : O. 246 ; Pal 628) : 3e distinction, 2e partie (suite)

Clm 10629 (*anciennes cotes* : O. 247 ; Pal 629) : 3e distinction, 3e partie

Clm 10630 (*anciennes cotes* : O. 248 ; Pal 630) : 4e distinction

Le Dernier testament de Saint Raymond Lulle

Date : 3 mars 1680. *Manuscrit non autographe, signé* : BSB, Clm 10638 (*anciennes cotes* : O. 231 ; Pal 638).

L'élucidation du Testament de Raymond Lulle

Manuscrit autographe, non signé (?) : BSB, Clm 10639 (*anciennes cotes* : O. 234 ; Pal 639).

Explication des alphabets, des figures et des lettres de la Quinte essence de Raymond Lulle

Manuscrit autographe, non signé (?) : BSB, Clm 10631 (*anciennes cotes* : O. 239 ; Pal 631).

Explication des alphabets, etc. des œuvres de chimie et de médecine de Raymond Lulle

Date 1663 ou 1665. *Manuscrit autographe, non signé (?)* : BSB, Clm 10633 (*anciennes cotes* : O. 241 ; Pal 633).

Explication des figures qui sont dans l'Apertoire en français de Raymond Lulle

Manuscrit autographe, non signé : BSB, Clm 10619 (*anciennes cotes* : O. 249 ; Pal 619).

Explication des quatorze premiers chapitres du Grand apertoire de Saint Raymond Lulle

Manuscrit autographe, non signé : BSB, Clm 10620 (*anciennes cotes* : O. 250 ; Pal 620).

La Grande clef de Saint Raymond Lulle, interprétée et expliquée

Date : 10 mai – 4 juillet 1671. *Manuscrit autographe, non signé (?)* : BSB, Clm 10621 (*anciennes cotes* : O. 235 ; Pal 621).

La pratique de l'Ancien testament de Saint Raymond Lulle

Manuscrit non autographe, signé : BSB, Clm 10637 (*anciennes cotes* : O. 230 ; Pal 637).

Quelle est la matière des philosophes : traité qui sert pour entendre l'Art général de Raymond Lulle

Manuscrit non autographe, signé : BSB, Clm 10640 (anciennes cotes : O. 232 ; Pal 640).

Remarques sur la Quinte essence de Raymond Lulle

Manuscrit autographe, non signé (?) : BSB, Clm 10632 (anciennes cotes : O. 233 ; Pal 632). Manuscrit non autographe, signé : BSB, Clm 10622 (anciennes cotes : O. 238 ; Pal 622).

La théorie de l'Ancien testament de Saint Raymond Lulle

Manuscrit non autographe, signé : BSB, Clm 10636 (anciennes cotes : O. 229 ; Pal 636).

Traité de l'œuvre des philosophes (tiré des livres de la Quintessence de Raymond Lulle)

Manuscrit autographe, non signé (?) : BSB, Cod. Gall. 525 c.

Traité de l'or potable

Manuscrit non autographe, signé : BSB, Cod. Gall. 500.

Traité où l'on voit la manière de bien préparer la poudre cornachine, le foie d'antimoine pour raffiner le salpêtre

Manuscrit autographe, non signé (?) : BSB, Cod. Gall. 525 f.

B. Œuvres citées par Montarcis et non retrouvées

Traité de l'agent universel

*Date : avant 1651. Remarque : cité dans le *Traité des fondements de la science générale*, p. 16.*

Traité de la première matière du dissolvant et de la manière dont on le doit préparer

*Date : avant 1651. Remarque : cité dans le *Traité des fondements de la science générale*, p. 16.*

III. Autres sciences et arts

A. Œuvres conservées

Discours touchant la médecine

Date : 1664. *Manuscrit autographe, non signé* (?) : BSB, Cod. gall. 525 d.

Les notes et les remarques sur les ouvrages d'architecture du Sieur Savot

Date : 1673. *Manuscrit autographe, non signé* : BSB, Cod. gall. 509 (ancienne cote : O. 255). *Remarque* : se réfère à Louis Savot (1570-1640), *L'architecture françoise des bastimens particuliers*, François Blondel (éd.) (Paris : François Clouzier l'aîné et Pierre Aubouïn, 1673).

Observations sur la coutume de Paris touchant le titre des servitudes et ce qui concerne les bâtiments

Date : 1673 au plus tard. *Manuscrit autographe, non signé* : Cod. Gall. 514. *Remarque* : peut-être s'agit-il de la même œuvre que le *Memoire pour servir d'esclaircissement a certains articles de la coutume de Paris, au titre des servitude*, in Louis Savot, *L'architecture françoise des bastimens particuliers*, p. 355-373 ; si c'est le cas, il n'apparaît pas clairement si Montarcis a recopié à partir de l'imprimé un texte d'un autre auteur ou s'il fait partie de ces « personnes très intelligentes » qui ont fourni à François Blondel les mémoires qu'il fait imprimer à la suite de son édition du traité de Savot.²¹⁴

Traité de l'architecture

Manuscrit autographe, signé : BSB, Cod. gall. 509 (ancienne cote : O. 255).

Traité de l'astrologie judiciaire

Date : avant 1651 ?. *Manuscrit autographe, non signé* : BSB,

²¹⁴ Blondel écrit dans l'avant-propos, sig. ã7v, qu'il a « fait mettre à la fin du livre quelques memoires curieux qui m'ont esté communiquez en partie par Monsieur Bornat, architecte, & en partie par d'autres personnes tres intelligentes qui ont eu la mesme intention que moy de contribuer à l'utilité publique, & je les aurois nommez si leur modestie me l'avoit permis. »

Cod. gall. 505 (*ancienne cote* : O. 261). *Remarque* : il s'agit peut-être du traité d'astrologie cité dans le *Traité des fondements de la science générale*, p. 16.

Traité de l'escrime ou de la science des armes

Date : commencé le 17 août 1661. *Manuscrit autographe, non signé* : BSB, Cod. gall. 515 (*ancienne cote* : O. 265). *Remarque* : on a joint un *Petit abrégé de la science des armes* de Pierre III Baudouin de Montorsy, daté du 1er janvier 1664.

Traité de l'œnomance

Manuscrit autographe, non signé : BSB, Cod. gall. 508 (*ancienne cote* : O. 264).

Traité de la fortification

Date : 30 octobre 1661 – 21 avril 1662 (1re partie). *Remarque* : dans la 4e partie, les titres des chapitres sont de la main de Montarcis.

1re partie : *Manuscrit autographe, signé* : BSB, Cod. gall. 516 (*ancienne cote* : O. 256).

2e partie : manque.

3e partie : *Manuscrit autographe, signé* : BSB, Cod. gall. 518 (*ancienne cote* : I.125.2 ; Cod. Gall. 78²¹⁵).

4e partie : *Manuscrit en partie autographe, non signé* : BSB, Cod. gall. 519 (*ancienne cote* : I.125.2 ; Cod. Gall. 78).

Traité de la géomance

Date : 15 juin – 24 juillet 1677. *Manuscrit autographe, non signé* : BSB, Cod. gall. 507 (*ancienne cote* : O. 263).

Traité de la maçonnerie

Manuscrit autographe, signé : BSB, Cod. gall. 510 (*ancienne cote* : O. 257).

²¹⁵ L'actuel Cod. Gall. 78 est une copie anonyme du *Traité de fortification* de Sauveur, et Cod. Gall. 518 (Cod. Icon. 125) un volume de planches relatives au même traité de Sauveur.

Traité de la médecine

Date: avant 1651 ?. *Manuscrit autographe, non signé* (?) : BSB, Cod. gall. 525 e. *Remarque* : il s'agit probablement du traité de médecine cité dans le *Traité des fondements de la science générale*, p. 16.

Traité de la proportion arithmétique, géométrique et harmonique

Manuscrit autographe, non signé : BSB, Cod. gall. 503 (*ancienne cote* : O. 253).

Traité des fondements de l'astrologie

Date : achevé en 1655 au plus tôt ; édité entre 1655 et 1660. *Manuscrit autographe, signé* : BSB, Cod. Gall. 506 (*ancienne cote* : O. 262), daté 21 janvier 1672 (version augmentée ?). *Privilège* : 15 décembre 1654. *Édition* : *Traité des fondements de l'astrologie* ([Paris] : [François Le Cointe ?], [1656 ?]), 26-[1] p., in-8.²¹⁶ Mentionné sous RD 231.

Traité du calcul et du toise et mesurage des ouvrages de maçonnerie

Manuscrit autographe, signé : BSB, Cod. gall. 511 (*ancienne cote* : O. 258).

Traité du calendrier

Manuscrit autographe, signé : BSB, Cod. gall. 504 (*ancienne cote* : O. 254).

Traité du toise de la charpenterie

Manuscrit autographe, non signé : BSB, Cod. gall. 512 (*ancienne cote* : O. 259).

Traité du toise de la menuiserie

Manuscrit autographe, signé : BSB, Cod. gall. 513 (*ancienne cote* : O. 260).

²¹⁶ Exemplaires : BNF, R-11382 et Z-11290 (2) ; BSB ; Cambridge, Cambridge University Library, Hhh.626 ; Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, 87 B 76351 ; Paris, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 8V 609 INV 2651 FA ; Mannheim, Universitätsbibliothek, Sch 104/463. Un fragment d'un aexemplaire inséré dans BSB, Cod. Gall. 498.

B. Œuvres citées par Montarcis et non retrouvées

Traité de l'ambassade

Remarque : mentionné dans l'*Avis important touchant la science générale*, f. 10v.²¹⁷

Traité de l'art de conduire la voix

Remarque : mentionné dans l'*Avis important touchant la science générale*, f. 10v.

Traité de l'art du cavaleric

Remarque : mentionné dans l'*Avis important touchant la science générale*, f. 10v. Le terme « cavaleric » est emprunté à Salomon de La Broue.²¹⁸

Traité de l'astrologie

Date : avant 1651. *Remarque* : cité dans le *Traité des fondements de la science générale*, p. 16. Peut-être identique au *Traité de l'astrologie judiciaire*.

Traité de la chancellerie

Remarque : mentionné dans l'*Avis important touchant la science générale*, f. 10v.

Traité de la danse

Remarque : mentionné dans l'*Avis important touchant la science générale*, f. 10v.

²¹⁷ La plupart des traités qui suivent sont mentionnés ainsi par Pierre Baudouin de Montarcis, *Avis important touchant la science générale*, f. 10v-11v : « L'on a encore fait l'application de cette science generale, à l'ambasade, à la chancellerie, aux finances, aux procedures de la justice, à la musique, à la danse, à l'architecture, au comerce, à l'art de conduire la voix, à l'art du cavaleric et à plusieurs autres arts et sciences dont l'on a donné les definitions et les descriptions des principes et des termes les plus importants afin d'en pouvoir acquerir plus facilement la cognoissance et l'intelligence. Touts ces ouvrages sont achevés et reduits en plusieurs volumes et en plusieurs tables dont l'on peut composer une bibliotheque fort sçavante, fort curieuse et fort utile. »

²¹⁸ Salomon de La Broue, *Preceptes principaux que les bons cavalericesses doivent exactement observer en leurs escoles* (La Rochelle : H. Haultin, 1593). L'orthographe « cavaleric » se rencontre à partir de la deuxième édition, *Le cavaleric françois* (Paris : A. L'Angelier, 1602).

Traité de la géométrie

Remarque : mentionné dans la *Science générale*, titre du volume 10 bis.

Traité de finance

Date : avant 1651. *Remarque* : cité dans le *Traité des fondements de la science générale*, p. 16 et dans l'*Avis important touchant la science générale*, f. 10v.

Traité de la manière de toucher le luth

Remarque : mentionné dans la *Science générale*, volume 1, f. 76v et volume 3, f. 37v.

Traité de la musique

Remarque : mentionné dans l'*Avis important touchant la science générale*, f. 10v.

Traité des mécaniques

Remarque : mentionné dans la *Science générale*, titre du volume 10 bis.

Traité des procédures de la justice

Remarque : mentionné dans l'*Avis important touchant la science générale*, f. 10v.

Traité du commerce

Remarque : mentionné dans l'*Avis important touchant la science générale*, f. 10v.

IV. Tables

Environ 500 ou 600 tables sur les sujets abordés dans les traités, perdues.²¹⁹ Entre autres :

²¹⁹ Pierre Baudouin de Montarcis, *Avis important touchant la science générale*, f. 21r : « Touts ces arts et touts [*sic*] ces sciences sont representés en cinq ou six cens tables où l'on en fait voir les deseins et où l'on marque ce qu'il y a de plus essentiel, et touts ces traités et toutes ces tables forment et composent une

Tables de la grammaire

Remarque : mentionnées dans la *Science générale*, volume 3, f. 37v.

Tables de la justice

Remarque : mentionnées dans la *Science générale*, volume 3, f. 37v.

Tables de la logique

Remarque : mentionnées dans la *Science générale*, volume 3, f. 37v.

Tables de la morale

Remarque : mentionnées dans la *Science générale*, volume 3, f. 37v.

Tables de la musique

Remarque : mentionnées dans la *Science générale*, volume 3, f. 37v.

Tables du luth

Remarque : mentionnées dans le *Discours touchant le dessein de la science générale*, f. 76v et Denis Gaultier, *Livre de tablature* (cité *supra*, n. 2), Avertissement, p. 5. Il se peut qu'elles ne fassent qu'un avec les tables sur la musique.

Tables pour combattre les calvinistes

Remarque : mentionnées dans la *Science générale*, volume 2, f. 308v.

V. Bibliothèque

Raymond Lulle, *Liber contemplationis* (Bo I.2)

Livres I-II. *Copie dans* : BSB, Clm 10577 (*anciennes cotes* : O. 102 ; Pal 577), ff. 1r-133v. *Source copiée* : *Primum volumen Contemplationum Remundi duos libros continens. Libellus Blaquerne de amico et amato*, éd. Jacques Lefèvre d'Étaples (Paris : Jehan Petit, 1505), RD 35.

Raymond Lulle, *Liber contra Antichristum* (Bo II.A.8)

Copie dans : BSB, Clm 10578 (*anciennes cotes* : O. 97 ; Pal 578), ff. 155r-180v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 534v-541v.

Raymond Lulle, *Liber de gentili et tribus sapientibus* (Bo II.A.9)

Copie dans : BSB, Clm 10575 (*anciennes cotes* : O. 140 ; Pal 575), II, ff. 32r-165r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 457v-495r. *Remarque* : adresses f. 55^{bis}v, de la main de Montarcis : « Le Picart ajusteur qui travaille en la Monnoye chez Monsieur [Jean] Varin ; Mademoiselle Richart femme de Monsieur de Ronfleur, demeure en la rue du Mail au Coq hardy de la souche » ; de la main du copiste : « Monsieur Du Jour chirurgien loge au Plat d'estain paroisse Sainte Oportune ».

Raymond Lulle, *Ars demonstrativa* (Bo II.B.1)

Extraits. *Copie dans* : BSB, Clm 10579 (*anciennes cotes* : O. 146 ; Pal 579), ff. 192r-195v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 173r-174r.

Raymond Lulle, *Liber propositionum secundum Artem demonstrativam compilatus* (Bo II.B.4)

Copie dans : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 130r-146r. *Source copiée* : Paris, Bibliothèque Mazarine, Ms. 3500, ff. 120r-134v.

Raymond Lulle, *Lectura super figuras Artis demonstrativæ* (Bo II.B.9)

Copie dans : BSB, Clm 10584 (*anciennes cotes* : O. 177 ; Pal 584), ff. 1r-70v. *Source copiée* : manuscrit appartenant au Père Esprit, également source de Clm 10571, III, ff. 1r-105v. *Remarque* : le colophon se trouve en haut du f. 106r de Clm 10579.

Raymond Lulle, *Regulæ introductoriæ in practicam Artis demonstrativæ* (Bo II.B.10)

Copie dans : BSB, Clm 10579 (*anciennes cotes* : O. 146 ; Pal 579), ff. 106r-107r. *Source copiée* : manuscrit appartenant au Père

Esprit, également source de Clm 10571, III, ff. 105v-107v. *Remarque* : devait suivre Clm 10584, ff. 1r-70v, dont le colophon se trouve en haut de Clm 10579, f. 106r.

Raymond Lulle, *De sacramentis Ecclesiae* (Bo II.B.13a)

Copie dans : BSB, Clm 10576 (*anciennes cotes* : O. 133 ; Pal 576), ff. 66r-69v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 495v-497r.

Raymond Lulle, *De prædestinatione et libero arbitrio* (Bo II.B.13b)

Copie dans : BSB, Clm 10580 (*anciennes cotes* : O. 197 ; Pal 580), ff. 12r-19r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 421r-422v.

Copie dans : BSB, Clm 10584 (*anciennes cotes* : O. 177 ; Pal 584), ff. 124r-127r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 421r-422r.

Raymond Lulle, *Ars inventiva veritatis* (Bo III.1)

Copie dans : BNF, MSS, Latin 12973 (*ancienne cote de l'abbaye de Saint-Germain* : N.618.2), ff. 1r-193v. *Source copiée* : *Divi Raymundi Lulli Doctoris Illuminatissimi Ars inventiva veritatis. Tabula generalis. Comentum in easdem ipsius Raymundi*, éd. Alfonso de Proaza et Nicolau de Pacs (Valencia : Diego de Gumiel, 1515), ff. 3r-72v.

Extraits. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 52r-62v et ff. 67v-76r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 151r-152v et 154r-155r.

Raymond Lulle, *Ars amativa boni* (Bo III.2)

Extraits. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 67r-67v et 78v-82v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 153v et 156r-156v.

Raymond Lulle, *Quæstiones quas quæsiuit quidam frater minor* (Bo III.6)

Copie dans : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 97r-128v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 410v-416r.

Raymond Lulle, *Tabula generalis* (Bo III.11)

Copie dans : BNF, MSS, Latin 12973 (*ancienne cote de l'abbaye de Saint-Germain* : N.618.2), ff. 197v-297v. *Source copiée* : *Divi Raymundi Lulli Doctoris Illuminatissimi Ars inventiva veritatis. Tabula generalis. Comentum in easdem ipsius Raymundi*, éd. Alfonso de Proaza et Nicolau de Pacs (Valencia : Diego de Gumiel, 1515), ff. 73r-99v.

Extraits. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 83r, 83v-84r, 85r-85v, 86v, 88r, 88v-89r, 89v-90r, 91r-91v, 92v-93r, 94r-95v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 168r, 168v, 169v, 170r, 170v, 171r, 171r-171v, 171v-172r, 172r-172v, 172v-173r. *Remarque* : dans une compilation d'extraits de différentes œuvres intitulée ici *De decem regulis*.

Raymond Lulle, *Ars ad faciendum et solvendum quæstiones* (Bo III.19)

Copie dans : BNF, MSS, Latin 12972 (*ancienne cote de l'abbaye de Saint-Germain* : N.619), ff. 1r-272v. *Source copiée* : *Divi Raymundi Lulli Doctoris Illuminatissimi Ars inventiva veritatis. Tabula generalis. Comentum in easdem ipsius Raymundi*, éd. Alfonso de Proaza et Nicolau de Pacs (Valencia : Diego de Gumiel, 1515), ff. 100v-220r.

Raymond Lulle, *Lectura compendiosa tabulae generalis* (Bo III.20)

Copie dans : BSB, Clm 10576 (*anciennes cotes* : O. 133 ; Pal 576), ff. 1r-21r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, f.f 245v-250r.

Raymond Lulle, *Petitio Raymundi pro conversione infidelium ad Bonifacium VIII papam* (Bo III.21)

Copie dans : BSB, Clm 10576 (*anciennes cotes* : O. 133 ; Pal 576), ff. 111r-113r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 543r-543v.

Raymond Lulle, *Liber novus de anima rationali* (Bo III.25)

Copie dans : BSB, Clm 10573 (*anciennes cotes* : O. 221 ; Pal 573), ff. 17r-89r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 427v-443r. *Remarque* : la note finale en latin avec datation de Rome, 1294, provient de *Illuminati doctoris & martyris Raymundi Lulli. Opusculum. De anima rationali. Et vita ejusdem doctoris*, Nicolas de Paz (éd.) (Alcalá : Arnaldus Guillelmus Brocar, 1519), RD 73, sig. D6v. Elle figure également dans la copie de la collection Meliand Clm 10563, IX, f. 36v.

Raymond Lulle, *Liber proverbiorum* (Bo III.26)

Copie dans : BSB, Clm 10573 (*anciennes cotes* : O. 221 ; Pal 573), ff. 90r-192r. *Source copiée* : *Proverbia Raemundi. Philosophia amoris ejusdem*, Jacques Lefèvre d'Étaples (éd.) (Paris : Josse Bade, 1516), RD 62.

Raymond Lulle, *Investigatio generalium mixtionum secundum Artem generalem* (Bo III.30 bis)

Copie dans : BSB, Clm 10576 (*anciennes cotes* : O. 133 ; Pal 576), ff. 43r-65r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 319r-322v.

Raymond Lulle, *Disputatio eremitæ et Raimundi super aliquibus dubiis quæstionibus Sententiarum Magistri Petri Lombardi* (Bo III.31)

Copie dans : BSB, Clm 10579 (*anciennes cotes* : O. 146 ; Pal 579), ff. 108r-191v. *Source copiée* : *Questiones dubitabiles super quattuor libris sententiarum cum Questionibus solutivis Magistri Thome Attrabatensis* (Lyon, 1491), RD 18, sig. a2r-o6r.

Raymond Lulle, *Ars compendiosa* (Bo III.36)

Extraits. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 37r-51r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 242v-245v.

Extrait. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), f. 86r. *Source copiée* : BNF, MSS, latin 15450, f. 169v. *Remarque* : dans une compilation d'extraits de différentes œuvres intitulée ici *De decem regulis*.

Raymond Lulle, *Quæstiones Attrebatenses* (Bo III.40)

Copie dans : BSB, Clm 10578 (*anciennes cotes* : O. 97 ; Pal 578), ff. 103r-130v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 406r-410v.

Raymond Lulle, *Principia philosophiæ* (Bo III.43)

Copie dans : BSB, Clm 10575 (*anciennes cotes* : O. 140 ; Pal 575), 1, ff. 1r-52r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 304r-318v.

Extrait. *Copie dans* : BSB, Clm 10579 (*anciennes cotes* : O. 146 ; Pal 579), ff. 25r-99r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 391v-402r.

Raymond Lulle, *Liber de Deo* (Bo III.48)

1re partie. *Copie dans* : BSB, Clm 10581 (*anciennes cotes* : O. 159 ; Pal 581), ff. 230r-231v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 443r-447v.

Raymond Lulle, *Logica nova* (Bo III.56)

Copie dans : BSB, Clm 10581 (*anciennes cotes* : O. 159 ; Pal 581), ff. 34r-44v. *Source copiée* : manuscrit appartenant au Père Esprit ; collationné à ce manuscrit et à des copies appartenant à Meliand et Du Vignau.

Raymond Lulle, *Liber de intellectu* (Bo III.62)

Extrait. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 84v-85r. *Source copiée* : BNF, MSS, latin 15450, f. 169r. *Remarque* : dans une compilation d'extraits de différentes œuvres intitulée ici *De decem regulis*.

Raymond Lulle, *Lectura Artis quæ intitulatur Brevis practica Tabulae generalis* (Bo III.64 bis)

Copie dans : BSB, Clm 10576 (*anciennes cotes* : O. 133 ; Pal 576), ff. 114r-148r. *Source copiée* : Paris, Bibliothèque Mazarine, Ms. 3500, ff. 1r-38r.

Raymond Lulle, *Liber de consilio* (Bo III.66)

Copie dans : BSB, Clm 10581 (*anciennes cotes* : O. 159 ; Pal 581), ff. 197r-229r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 14713, ff. 147r-166v.

Raymond Lulle, *Liber de prædestinatione et libero arbitrio* (Bo III.68)

Copie dans : BSB, Clm 10580 (*anciennes cotes* : O. 197 ; Pal 580), ff. 19v-33v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 422v-425v.

Raymond Lulle, *Ars brevis* (Bo III.77)

Extrait : *De novem subjectis et primo de conditione eorum*.
Copie dans : BSB, Clm 10573 (*anciennes cotes* : O. 221 ; Pal 573), ff. 208r-218r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 182r-184r. *Remarque* : remarque de la main de Montarcis f. 208r : « Ce traité est fort utile pour la chymie ».

Raymond Lulle, *Ars brevis de inventione juris* (Bo III.78)

Copie dans : BSB, Clm 10576 (*anciennes cotes* : O. 133 ; Pal 576), ff. 22r-41r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 14713, ff. 72r-95r.

Copie dans : BSB, Clm 10583 (*anciennes cotes* : O. 131 ; Pal 583), ff. 1r-65r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 14713, ff. 72r-95r.
Remarque : ff. Iv-IIr, index de la main de Montarcis.

Extrait. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), f. 87v. *Source copiée* : BNF, MSS, latin 15450, ff. 170r-170v. *Remarque* : dans une compilation d'extraits de différentes œuvres intitulée ici *De decem regulis*.

Raymond Lulle, *Liber de venatione substantiæ, accidentis et compositi* (Bo III.79)

Copie dans : BSB, Clm 10581 (*anciennes cotes* : O. 159 ; Pal 581), ff. 56r-125v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 285r-304r (ff. 56r-112r, incertain) et 387v-391v (ff. 113r-125v).

Distinction X. *Copie dans* : BSB, Clm 10578 (*anciennes cotes* : O. 97 ; Pal 578), ff. 137r-154v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 14713, ff. 133r-146v.

Extraits. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 66v-67r, 76r-77r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 153v, 155v.

Extraits. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 83v, 84r, 86r, 87v, 88r, 89r, 90v, 92r, 93v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 168v, 169v, 170v, 171r, 171v, 172r, 172v. *Remarque* : dans une compilation d'extraits de différentes œuvres intitulée ici *De decem regulis*.

Raymond Lulle, *Ars generalis ultima* (Bo III.80)

Extraits. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 77v-78r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 155v-156r.

Renvois à des extraits. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 84r, 85v, 86v, 87v, 88v, 89r, 90v, 92r, 93v, 96r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 168v, 169v, 170r, 170v, 171r, 171v, 172r, 172v, 173r. *Remarque* : dans une compilation d'extraits de différentes œuvres intitulée ici *De decem regulis*. Pour chaque règle, seul l'incipit du passage est noté, suivi d'un espace blanc plus ou moins important laissé disponible, comme si les extraits complets devaient être copiés plus tard. Dans Clm 10562 (collection Meliand), les extraits correspondants sont copiés intégralement.

Raymond Lulle, *Disputatio Raimundi christiani et Homeri saraceni* (Bo III.81)

Copie dans : BSB, Clm 10581 (*anciennes cotes* : O. 159 ; Pal 581), ff. 164r-196r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 236v-242r.

Raymond Lulle, *Ars compendiosa Dei* (Bo III.84)

Copie dans : BSB, Clm 10578 (*anciennes cotes* : O. 97 ; Pal 578), ff. 1r-102r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 14713, ff. 1v-62r.

Raymond Lulle, *Liber de centum signis Dei* (Bo III.82)

Copie dans : BSB, Clm 10584 (*anciennes cotes* : O. 177 ; Pal

584), ff. 112r-119v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 14713, ff. 113r-118r.

Raymond Lulle, *Liber de experientia realitatis Artis ipsius generalis* (Bo IV.4)

Copie dans : BSB, Clm 10581 (*anciennes cotes* : O. 159 ; Pal 581), ff. 157r-151v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 236v-242r.

Extraits. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 62r-64r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 152v-153r.

Raymond Lulle, *Liber de propriis et communibus actibus divinarum rationum* (Bo IV.14)

Copie dans : BSB, Clm 10584 (*anciennes cotes* : O. 177 ; Pal 584), ff. 85r-90v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 550r-552r.

Raymond Lulle, *Liber de perversione entis removenda* (Bo IV.20)

Copie dans : BSB, Clm 10584 (*anciennes cotes* : O. 177 ; Pal 584), ff. 91r-102v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 14713, ff. 119r-124r.

Raymond Lulle, *Metaphysica nova* (Bo IV.21)

Traduction française (*La métaphysique*). *Copie dans* : BSB, Clm 10585 (*anciennes cotes* : O. 189.1 ; Pal 585), ff. 9r-28r. *Source copiée* : non identifiée.

Raymond Lulle, *Liber novus physicorum et compendiosus* (Bo IV.22)

Copie dans : BSB, Clm 10580 (*anciennes cotes* : O. 197 ; Pal 580), ff. 53r-61v. *Source copiée* : *Liber novus phisicorum compendiosus. Magister Raimundi Lullii* (Barcelona : Carlos Amoros, 1512), RD 46, sig. a2r-b4r. *Remarques* : f. 61v, notes de Montarcis en français avec références à Martianus Capella et Hippocrate.

Traduction française (*Le livre abrégé des choses physiques*). *Copie dans* : BSB, Clm 10580 (*anciennes cotes* : O. 197 ; Pal 580),

ff. 45r-52v. *Source copiée* : non identifiée. *Remarque* : traduction différente de celle de BNF, MSS, Latin 13961, ff. 1r-25v.

Raymond Lulle, *Liber correlativum innatorum* (Bo IV.24)

Distinction III. *Copie dans* : BSB, Clm 10584 (*anciennes cotes* : O. 177 ; Pal 584), ff. 103r-111r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 555v-558r.

Extraits. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 64r-66v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 153r-153v.

Raymond Lulle, *Liber de prædestinatione et præscientia* (Bo IV.25)

Copie dans : BSB, Clm 10580 (*anciennes cotes* : O. 197 ; Pal 580), ff. 34r-44v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 425v-427v.

Raymond Lulle, *Supplicatio Raymundi venerabilibus et sublimis sacratissimæ theologiæ professoribus ac baccalariis studii Parisiensis* (Bo IV.27)

Copie dans : BSB, Clm 10581 (*anciennes cotes* : O. 159 ; Pal 581), ff. 235r-241v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 499r-501r.

Raymond Lulle, *Liber reprobationis aliquorum errorum Averrois* (Bo IV.29)

Copie dans : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), ff. 5r-36r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 416r-421r.

Raymond Lulle, *De fallaciis quas non credunt facere aliqui, qui credunt esse philosophantes* (Bo IV.32)

Copie dans : BSB, Clm 10576 (*anciennes cotes* : O. 133 ; Pal 576), ff. 70r-73r. *Source copiée* : Paris, Bibliothèque Mazarine, Ms. 3500, ff. 142r-147r.

Raymond Lulle, *Liber facilis scientiæ* (Bo IV.41)

Copie dans : BSB, Clm 10573 (*anciennes cotes* : O. 221 ; Pal

573), ff. 193r-201r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 558r-560r.

Raymond Lulle, *Quæstiones supra librum facilis scientiæ* (Bo IV.41a)

Copie dans : BSB, Clm 10573 (*anciennes cotes* : O. 221 ; Pal 573), ff. 201ar-207r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 558r-561v.

Raymond Lulle, *Petitio Raymundi in Concilio generali ad acquirendam Terram Sanctam* (Bo IV.46a)

Copie dans : BSB, Clm 10580 (*anciennes cotes* : O. 197 ; Pal 580), ff. 76r-79r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 543v-544v. *Remarque* : f. 80r, « axioma » en latin de la main de Montarcis, sans rapport avec ce qui précède.

Raymond Lulle, *Vita coætanea* (Bo IV.47)

Copie dans : BSB, Clm 10573 (*anciennes cotes* : O. 221 ; Pal 573), ff. 1r-16r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 86r-90r.

Raymond Lulle, *Liber de ente reali et rationis* (Bo IV.50)

Distinction VI. *Copie dans* : BSB, Clm 10579 (*anciennes cotes* : O. 146 ; Pal 579), ff. 1r-23r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 383r-388v.

Extrait. *Copie dans* : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 178 ; Pal 582), f. 85r. *Source copiée* : BNF, MSS, latin 15450, f. 169r. *Remarque* : dans une compilation d'extraits de différentes œuvres intitulée ici *De decem regulis*.

Raymond Lulle, *Liber de novo modo demonstrandi* (Bo IV.57)

Copie dans : BSB, Clm 10576 (*anciennes cotes* : O. 133 ; Pal 576), ff. 76r-88v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 504v-508v.

Raymond Lulle, *Liber per quem poterit cognosci quæ lex sit magis bona, magis magna et etiam magis vera* (Bo IV.68)

Copie dans : BSB, Clm 10579 (*anciennes cotes* : O. 146 ; Pal

579), ff. 101r-105v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 541v-543r.

Raymond Lulle, *Liber de actu majori* (Bo IV.77)

Copie dans : BSB, Clm 10579 (*anciennes cotes* : O. 146 ; Pal 579), ff. 196r-199r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 503v-504v.

Raymond Lulle, *Liber de minori loco ad majorem* (Bo IV.83)

Copie dans : BSB, Clm 10582 (*anciennes cotes* : O. 159 ; Pal 581), ff. 1r-4r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 501r-502r.

Raymond Lulle, *Liber de quinque prædicabilibus et decem prædicamentis* (Bo IV.89)

Copie dans : BSB, Clm 10578 (*anciennes cotes* : O. 97 ; Pal 578), ff. 131r-136v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 548v-550r.

Raymond Lulle, *Liber de concordantia et contrarietate* (Bo IV.93)

Copie dans : BSB, Clm 10576 (*anciennes cotes* : O. 133 ; Pal 576), ff. 91r-94r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 502r-503r.

Raymond Lulle, *Liber de divina voluntate infinita et ordinata* (Bo IV.96)

Copie dans : BSB, Clm 10580 (*anciennes cotes* : O. 197 ; Pal 580), f. 62r-75r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 552r-555v ; f. 75r, notes de la main de Montarcis.

Copie dans : BSB, Clm 10584 (*anciennes cotes* : O. 177 ; Pal 584), ff. 120r-122v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 552r-555v.

Pseudo-Raymond Lulle, *Liber de secretis naturae sive de quinta essentia* (MP I.39)

Extrait (?). *Copie dans* : BSB, Clm 10573 (*anciennes cotes* : O. 221 ; Pal 573), f. 219. *Remarque* : d'après Llull DB ; non vérifié.

Pseudo-Raymond Lulle, *Tractatus septem rotarum quarum sex sunt volubiles* (MP I.39b)

Copie dans : BSB, Clm 10576 (*anciennes cotes* : O. 133 ; Pal 576), ff. 95r-109r. *Source copiée* : non identifiée, cf. remarque au départ : « quarta pars notata in principio Quintæ essentiæ anglîæ a Raymundo Lullo qua intitulatur Secretorum naturæ ». *Remarque* : entièrement copié par Montarcis ; les annotations marginales sont postérieures à la copie.

Pseudo-Raymond Lulle, *Liber de modo applicandi novam logicam ad scientiam juris et medicinæ* (FD I.15)

Copie dans : BSB, Clm 10581 (*anciennes cotes* : O. 159 ; Pal 581), ff. 154r-160v. *Source copiée* : manuscrit « Angliæ » appartenant à Sir Kenelm Digby (même source que BSB, Clm 10569, VI, ff. 1r-5v) ; il ne s'agit pas de Oxford, Bodleian Library, Digby 25.

Pseudo-Raymond Lulle, *Traité des fondements de la justice* (FD II.126)

Copie dans : BSB, Clm 10584 (*anciennes cotes* : O. 177 ; Pal 584), ff. 74r-84r. *Source copiée* : non identifiée. *Remarque* : non vérifié ; il s'agit peut-être de la même œuvre que le *Traité des principes et des fondements de la justice* de Montarcis.

Pseudo-Raymond Lulle, *De jurium differentia et perfecta consideratione* (FD II.130)

Copie dans : BSB, Clm 10584 (*anciennes cotes* : O. 177 ; Pal 584), ff. 71r-73v. *Source copiée* : non identifiée. *Remarque* : non vérifié.

Anonyme, *De geometria* (Anónim.9)

Copie dans : BSB, Clm 10580 (*anciennes cotes* : O. 197 ; Pal 580), ff. 1r-11r. *Source copiée* : non identifiée.

Anonyme, *Questiones Paulinæ et Olympiadis*

Remarque : copie, peut-être de la main d'Ivo Salzinger, dans Mayence, Martinus-Bibliothek, 220f, II, avec la remarque « ex Ms. Montarsis post 3 dist. 5 essent. » : ce manuscrit semble avoir

disparu, à moins qu'il ne s'agisse de Clm 10623-10630 (non vérifié).

Thomas Le Myésier, *De quæstione quæ claruit palam Saracenis in Bugia* (Myésier.2)

Copie dans : BSB, Clm 10575 (*anciennes cotes* : O. 140 ; Pal 575), II, ff. 1r-2v. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, f. 452r.

Thomas Le Myésier, *Introductio in artem Raimundi* (Myésier.3)

Copie dans : BSB, Clm 10574 (*anciennes cotes* : O. 144 ; Pal 574). *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 91r-121r.

Thomas Le Myésier, *Parabola iuvans ad disponendum Christicolæ* (Myésier.5)

Copie dans : BSB, Clm 10575 (*anciennes cotes* : O. 140 ; Pal 575), II, ff. 2v-32r. *Source copiée* : BNF, MSS, Latin 15450, ff. 452r-453v, 456v-457v.

Annexe II

Testament de Pierre Baudouin de Montarcis

Au nom du Pere, du Fils et du Saint Esprit. Amen.

Dieu avec ta bonté, ta grace et ta misericorde.

Icy commence mon testament, et acte de derniere volonté.

Puis que tous les homes sont sujets à la mort à cause du peché et que l'heure en est fort incertaine, et ainsy qu'on peut estre surpris sans avoir fait aucun acte ny aucune disposition de ses dernieres volontés, Je Pierre Baudouin escuyer sieur de Montarcis [*en marge* : secretaire des comendements de Madame la Princesse Caterine de Lorraine petite-fille de France] veus donner ordre de ce qui peut estre necessaire pour le salut de mon ame, et mesme au regard de la disposition des biens qu'il a plû à Dieu me donner, c'est pourquoy je veux et entends pendant que je suis en bonne santé, dire et declarer ce qui est de mon intention et de ma volonté par ce present testament qui est mon acte et ordonnance de ma derniere volonté, que je fais et redige par écrit de ma main ainsy qu'il sera marqué et déclaré cy après, ce que j'ay ausy signé et parafé de ma main.

Premierement je recognois que je suis un miserable pecheur. C'est pourquoy je demande tres humblement pardon à Dieu de toutes mes fautes, ce que je luy supplie de me vouloir acorder par sa bonté, et par sa misericorde et par le merite de la mort et passion de nostre Seigneur Jesus Christ, et mesme par l'intercession que je demande tres humblement à la tres Sainte Vierge mere de nostre Seigneur Jesus Christ, à qui j'ay tousjours eu une devotion particuliere et une tres grande confiance, et mesme par l'intercession de tous les saints de Paradis que je supplie tres humblement de vouloir prier Dieu pour moy à l'heure de ma mort, et de m'asister afin que Dieu me fasse la grace de me donner une parfaite disposition pour me faire avoir la contrition necessaire de l'avoir ofencé de telle sorte qu'il ayt pitié de moy, et qu'il reçoive mon ame en son Paradis ausi tost qu'elle sera separée de mon corps afin d'estre colouquée au Royaume des bienheureux.

[*En marge* : Sepulture aux Capucins du Faubourg Saint Jacques] Ausi tost que cette separation arivera je veux et entens que ma sepulture soit faite en

l'église de[s] Reverends Peres Capucins au Faubourg Saint Jacques à Paris attendu que je suis du Tiers Ordre de saint François. Et si cela ne se peut je prie ma fame qu'elle donne ordre que ma sepulture soit faite ailleurs ainsy qu'il luy plaira et qu'il soit fait une epitafe qui sera mise au desus de ma sepulture.

Je veux que mon corps soit mis dans un carosse et mené en l'église pour y estre déposé sans aucune ceremonie ny aucun convoy et quelque temps après ma fame fasse dire pour moy un service en telle eglise que bon luy semblera, et que pendant un an entier l'on fasse dire deux petites messes chaque semaine en telle eglise qu'il plaira à ma fame de choisir.

Je veux et entens que le jour de mon enterement il soit distribué en aumosnes la somme de vingt livres seulement.

Je veux et ordonne qu'il soit fait une fondation de cent solz de rente par chacun an au profit des R. Peres Capucins sy j'y suis enteré, ou si c'est en quelque autre eglise où l'on me fera enterer, je veux que ladite rente de cent sols soit faite et constituée au profit de la communauté de ladite eglise, à condition qu'ils feront dire à perpetuité et à tousjours huit petites messes par chacun an pour moy et pour Dame Marie Pipereau ma chere epouse et pour mes enfans, et ce aux quatre bonnes festes de l'année qui sont les jours de Pasque, de l'Ascension, de la Toussaints, et de Noel, et en outre je veux que en chacune desdites quatre festes il soit distribué vingt solz en argent au pauvres honteux, ce qui revient en tout à quatre livres par chacun an, et que ladite distribution soit faite par ma fame, et lorsque son deceds arivera, par mon fils ou par ses successeurs, dont ils tireront un certificat des pauvres à qui l'argent sera donné, et je prie ma chere epouse de faire et passer le contract de constitution de ladite rente de cent solz, et elle fera une delegation ou un assignat pour payer lesdites quatre livres pour les pauvres honteux sur tels de mes biens qu'elle avisera bon estre.

Je veux et ordonne à ma chere epouse et à mon fils Pierre Baudouin de faire imprimer quelques petits tomes de la Science generale que j'ay inventée et composée pour servir de fondement à tous les arts et à toutes les sciences et pour combatre les impies et les atées, et mesme pour soutenir la doctrine de Nostre Seigneur Jesus Christ et de la sainte Eglise catolique apostolique et romaine à laquelle je sousmets tous les traités et les ouvrages que je puis avoir faits et composés. Les plus important [*sic*] petits tomes ou volumes de ladite Science generale sont les premiers, trois, quatre, cinq, six, sept, huit, neuf et dix, dont ils

feront imprimer tel nombre qu'ils le jugeront à propos afin d'éviter la dependance, le tout à leur volonté.²²⁰

Comme ausy j'ordonne qu'ils fassent imprimer cinq ou six des grandes tables que j'ay composées et inventées telles qu'ils voudront choisir, le tout à leur volonté afin d'éviter la dependance.

Et pour ce qui est de la *Quinte essence de S. R. Lulle*, c'est à dire de saint Raymond Lulle que j'ay tourné et traduit en François, et des autres traités et manuscrits de cet auteur qui sont corrigés, lesquels sont fort importants et fort rares touchant la chymie et la medecine, ils en feront et en disposeront ainsy qu'ils aviseront bon estre pour en donner des copies seulement, parce que ce sont des livres et des manuscrits dont il ne faut point se defaire ny de tous ceux qui sont en la cassette des traités de saint Raymond Lulle, parce qu'ils sont conforme [*sic*] aux originaux de cet auteur, ce qui ne se trouve plus. Ladite cassette est cottée A.

Je veux et entens que ma fame prenne sur les biens de ma succession avant aucun de mes enfans (c'est à dire avant mon fils parce que j'exherede ma fille Louise Baudouin) son douaire de trois cent livres de rente avec son preciput montant à la somme de mil livres, et la moytié des meubles et conquets et acquets que ma chere epouse et moy avons fait ensemble, c'est à sçavoir la moitié d'une rente constituée sur l'Hotel de ville de Paris de la somme de trois cent cinq livres quatre solz par chacun an assignée sur le sel à prendre sur les trois millions de livres, comme ausy que ma chere epouse prene la moytié d'une maison que nous avons aquisée ensemble, laquelle est située à Paris en la rue au Maire, comme ausy la moytié des autres meubles, acquets et conquets, comme ausy que ma chere epouse prenne la moytié d'une maison que nous avons aquisée, laquelle est située en la rue Courtauvilain aupres des petites Carmelites de la rue Chapon.

Et en outre je veux et entens que ma chere epouse prene encoere la moitié de deux corps de logis que nous avons fait batir il y a cinq ans tout à neuf, l'un situé en la rue de la Tanerie et l'autre sur le nouveau qué alant à la Greve, desquels deux corps de logis il m'en appartient la moitié par indivis avec un autre

²²⁰ Cf. Pierre Baudouin de Montarcis, *Science générale, Volume 1* (BSB, Cod. Gall. 483), note au contreplat supérieur : « Il faudra faire imprimer les volumes de la science generale en [effacé : 13] volumes separés et que chaque volume soit de la grandeur d'un grand livre in octavo comme mon *Traité de la raison* ou comme ce present manuscrit. Le caractere doit estre de lettres de St Augustin. Les pages doivent estre bien fournies et y laisser peu de marge. »

propriétaire à qui il en appartient l'autre moitié, et comme ma fame et moy avions fait donation entre vifs à damoiselle Louise Baudouin ma fille de la vielle [*sic*] maison qui estoit en la rue de la Tanerie, c'est à sçavoir de la moitié qui m'en peut appartenir, et de la maison située en la rue Courtauvilain à Paris, j'ay revoque il y a longtemps ladite donation, attendu que madite fille Louise Baudouin s'en est rendue indigne, dont les causes sont marquées dans ladite revocation du dix huitiesme mars mil six cens soixante douze insinuée le vingt neufiesme mars ensuivant au greffé des insinuation du Chatelet et signifiée à ladite Louise Baudouin le quatriesme jour d'avril de ladite année, laquelle Louise Baudouin auroit accepté ladite revocation et renoncé à ladite donation et s'en est desistée, attendu qu'elle a du desein de se retirer en un monastere ou cloture où il n'entre point de seculiers et ce le reste de ses jours, moyenant une pension que ma chere epouse et moy lui avons assurée sa vie durant par acte passé par devant Monsieur de Launay Le Secq nottaire et le sieur Mounier le huitiesme fevrier mil six cens soixante et seize à Paris, ladite pension de trois cents cinquante livres par chacun an, moyenant quoy ladite Louise Baudouin ma fille auroit par ledit acte renoncé par expres de ne former, demander ny tenter aucune action contre ses pere et mere pour quelque cause et pretexte que ce soit ou puisse estre sinon que pour ladite pension de trois cent cinquante livres, aux clauses et conditions portées par ledit acte.

Et parce que ladite donation du cinquiesme juillet mil six cent soixante dix passé par devant ledit sieur Le Secq de Launay j'ay donné deux maisons à mon fils Pierre Baudouin avec la reserve de l'usufruit, j'ay en temps que besoin est ou seroit agréé, ratifié et aprouvé en la partie et porcion [?] qui regarde mon fils seulement, et consents qu'à son égard ladite donation soit executée, mais au regard de ladite Louise Baudouin ma fille, je veux et entens qu'elle demeure comme nulle et non avenue ainsy que dit est.

Item, j'exherede, desherite et prive de ma succession et de tous mes biens ma fille Louise Baudouin, attendu qu'elle a fait des entreprises et des atentats contre l'honneur et la reputation de ma chere epouse, sa mere, et de moy par des parolles injurieuses et difamatoires, et attendu mesme qu'elle s'est mal comportée au regard de sa persone avec un certain quidam pour faire perir ma fame et moy, pour raison de quoy j'aurois fait informer contre ladite Louise Baudouin ma fille et contre ledit quidan, lequel par sentence du lieutenant criminel a esté condamné à mort, où ladite Louise ma fille est denomée. Mais comme ladite Louison ma fille m'auroit²²¹ fait prier de ne la pas poursuivre

²²¹ Dans l'original : « m'auuoit ».

davantage et qu'elle vouloit se retirer en une religion et cloture le reste de ses jours, je luy aurois asuré une pension de trois cent cinquante livres par chacun an ainsy que dit est sa vie durant pour la faire subsister après le decedz de ma fame et de moy, mais pendant la vie de l'un ou de l'autre, il luy sera fourny de quoy subsister aux clauses et conditions portées par ledit acte qui a esté cy devant alegué, lequel a esté passé par devant le sieur de Launay Le Secq nottaire à Paris, et je declare en outre que j'ay esté obligé de traiter ainsy ladite Louison ma fille, et pour autres bonnes et justes considerations que je n'ay pas voulu icy exprimer, dont les causes sont marquées et mentionées en la revocation que j'ay faite de la donation faite en sa faveur et en la requeste que j'ay présentée contre elle pour faire informer et pour raison de quoy il y a une information qui a esté faite devant le sieur commissaire Hemond, tous lesquels actes cy devant mentionés faits au regard de ma fille Louise Baudouin pour ladite exheredation et revocation de la donation faite en sa faveur et pour ladite pension, et ladite requeste présentée contre elle, je les confirme et aprouve en tout le contenu d'iceux, et veux et entents qu'ils soient executés selon leur forme et teneur.

Item, je donne et legue à Pierre Baudouin mon fils et en ce je l'institue mon legataire universel tous et un chacun mes biens meubles et immeubles acquets et conquets qui me peuvent appartenir et qui m'apartiendront cy après à l'heure de ma mort sans en rien excepter ny reserver ny retenir, le tout aux conditions et aux charges cy devant mentionées, et en outre ausy à la charge et condition que ma chere epouse prendra auparavant tout ce qui luy appartient, mesme son douaire, son preciput, et tout ce qui est porté par ses conventions matrimoniales et les sommes que j'ay touché de son bien et de ses effets, ainsy qu'il paroît par les quittances qui sont à la marge ou à la fin de nostre contract de mariage, et dans les inventaires faits en consequence, comme ausy à la charge et condition qu'il aura le soin de faire payer la somme qu'il faudra pour l'entretien et pour la subsistance de ma fille Louise Baudouin sa seur, et qu'après le decez de ma fame il luy paye ausy par avance de quartier en quartier comme dit est la somme de quatre vingt sept livres dix solz, qui revienent pour les quatre quartiers de l'année à la somme de trois cent cinquante livres, le tout aux clauses et conditions portées par l'acte passé par devant Monsieur de Launay Le Secq nottaire à Paris et le sieur Mounier nottaire qui a siné [*sic*] en second en datte du huitiesme fevrier mil six cens soixante et seize, et encore à la charge et condition ausy que mondit fils aquitera et payera les biens faits et autres sommes que je pourrais donner et disposer en faveur et au profit de ceux que j'aviseraï bien estre, selon qu'il sera escrit et siné de moy.

Item, je donne et lègue à mon fils Pierre Baudouin ma biblioteque, c'est à

sçavoir tous mes livres imprimés, tous mes manuscrits et traités et toutes les tables et deseins que j'ay faits et composés touchant tous les arts et toutes les sciences sans en rien excepter ny reserver, à la charge et condition toutefois que ma chere epouse prendra et pourra choisir en ma biblioteque trente livres de morale, de la Sainte Ecriture, et autre [*sic*] livres de devotion, ou autres qu'elle voudra choisir. Je recomende à mon fils de ne point separer ny diviser les livres, les manuscrits ny les tables ny les deseins qui se trouveront en ma biblioteque, ny les manuscrits de saint Raymond Lulle, parce qu'ils sont tous cottés par des renvois et par des chiffres, ce qui fait que les uns sont expliqués par les autres. Ainsy pour bien faire l'on ne peut pas les vendre qu'on ne les vende tous ensemble sans les diviser, si ce n'est quelque livre commun et inutile, attendu que les livres et manuscrits de ma biblioteque ne comprennent qu'un seul ouvrage qui est la Science generale et universelle, qui est le fondement de toutes les autres.

Je donne et legue ausy à mon fils mon bon luth de Boulogne cotté Leonard Sturm Aux Maler, comme ausy mon emeraude et un jonc de diamant tel que ma fame voudra.

Je recommande et veux que mon fils et ma fille obeissent à leur mere et qu'il luy rendent l'honneur et le respect qu'ils luy doivent, comme ausy qu'ils luy soient soumis.

Je veux et entens que Madame Marie Pipereau ma chere epouse ayt le soin et la direction et l'administration de la persone de ma fille Louise Baudouin, et qu'elle fasse le choix des monasteres ou des lieux de cloture où ma fame trouvera bon de la mettre, et que sa pension soit payée et ce qu'il faudra pour son entretien et subsistance, et après le decedz de ma fame je veux et entens que madite fille touche ladite pension de trois cent cinquante livres sa vie durant par ses mains et sous ses quittances de quartier en quartier et par avance, ainsy que dit est.

Pour l'execution de mon present testament, je veux et entens et nome Madame Marie Pipereau ma chere epouse, laquelle je veux et desire qu'elle soit mon executrise testamentaire et qu'en ce faisant qu'à l'heure de mon decedz elle soit et demeure saisye et qu'elle ayt la jouissance de tous mes biens meubles et immeubles acquets et conquets au regard des revenus seulement et ce pendant l'année de ladite execution testamentaire et generalement de tout ce qui se trouvera sans en rien excepter ni reserver, de la jouissance de tous lesquels biens meubles et immeubles, rentes et revenus, pendant ladite année de ladite execution testamentaire je ne veux point qu'elle en rende aucun compte

à mes enfans, à la charge qu'elle les entretiendra et nourrira pendant ladite année, et ausy qu'elle payera les arrerages de la rente qui pourra estre due à la seur ou heritiers du feu sieur Baro pendant ladite année.²²²

Item, je veux et entens que ma fame prene et retiene par ses mains la somme de cinq cent livres pour les frais et peines de ladite execution testamentaire. Je prie ausy ma fame de ne faire aucun present ny fondation à des gens d'Eglise ny à des communautés, ce qu'elle observera s'il luy plait, afin de conserver le bien de son fils, et en outre je supplie ma fame d'avoir soing que le tout le contenu en ce present testament soit executé et inviolablement gardé et observé selon sa forme et teneur et qu'il soit suivy de point en point comme estant ma plaine, entiere et derniere volonté, renonçant par ce present testament à tous les autres testaments, codiciles, donations à cause de mort que je pourois avoir faits et sinés par surprise ou autrement, mesme les donations que je pourois avoir siné par surprise en des contracts de mariage où j'ay seulement signé comme parent ou amy, tous lesquels codiciles ou testaments que je pourois avoir faits cy devant, je les revoque, casse et anulle et veux qu'ils demeurent nuls comme ayant esté faits contre mon intention et contre ma volonté, veux et entens que l'on s'aresté à ce mien present testament seulement, lequel je veux et entens comme dit est qu'il soit executé et suivy en tous ses points, circonstances et dependances sans en rien excepter ny reserver. Fait à Paris le vingt et uniesme jour de mars mil six cent quatre vingt un en ma maison size en la rue Carpentier à Saint Germain des Prés paroisse Saint Sulpice en foy de quoy j'ai signé

Baudoin Montarcis

²²² Cf. ANF, MC/ET/LIV/349, 10 avril 1669 (constitution de rente par Élizabeth Dumaistre, Pierre Baudouin et autres à Madeleine de Rivière, indemnité d'Élizabeth Dumaistre à Pierre Baudouin et sa femme, déclaration de Madeleine de Rivière à Louis Barreau ; actes non consultés) et MC/ET/LXXVI/84, 23 mai 1684 (quittance de Catherine Barreau, héritière de son frère Louis Barreau, apothicaire de la Reine, à Pierre Baudouin de Montarcis pour les arrérages de la rente constituée par Élizabeth Dumaistre, Montarcis et sa femme à Madeleine de Rivière par devant Quarré et Baudry le 10 avril 1669).

Codicile

Fait par moy Pierre Baudouin escuyer sieur de Montarcis.

Au nom du Pere, du Fils et du Saint Esprit, parce que j'ay donné ordre à mes affaires et que j'ay expliqué ma dernière volonté par mon testament que j'ay fait, écrit et signé de ma main en date du vingt uniesme mars mil six cens quatre vingt un, reconnu par devant nottaire le vingt sixiesme mars audit an mil six cens quatre vingt un, c'est à sçavoir par devant Monsieur Le Secq de Launay et Nerat nottaires au Chastelet, il est à present question de faire executer après mon decedz ce qui est porté par mondit testament, par lequel j'avois nommé et instituée pour l'excutrice dudit testament Dame Marie Pipereau mon epouse qui seroit decedée depuis, c'est pourquoy j'ay nommé, institué et choisy en son lieu et place pour l'executeur de mondit testament cy dessus datté et à cet effet, Pierre Baudouin escuyer sieur de Montarcis mon fils, afin qu'il fase executer mondit testament en tous ses points, clauses, circonstances et conditions et dependances en quelque maniere que ce puisse estre sans aucune chose excepter ny reserver, afin que mes dernières volontés puissent estre exactement et parfaitement acomplies selon leur plain et entier effet. En tesmoing de ce que desus est, qu'on ayt foy à ce present codicile, je l'ay écrit et signé de ma main en plaine santé. Fait à Paris ce cinquiesme jour de may mil six cens quatre vingt quatre.

Baudouin Montarcis

Et depuis mon codicile fait le 12. jour de janvier mil vic quatre vingt cinq, je prie mon fils donner à Maturin la somme de trente livres outre tous les gaiges dont je luy ay fait un billet et qu'il soit donné à Marie Le Prince quinze livres et six livres à La France, et qu'il ne soit pris pour mon enterement douze prestres, pour dix ecus de luminaire, un poielle de cent sol et de l'argenterie et du dein [?] pour cent solz chacun, et qu'on prenne du luminaire pour dix ecus, et après mon corps mis en un carosse pour estre mené aux Capucins du Faubourg Saint Jacques, où l'on prendra encoere encoere 3 livres tournois pour le luminaire et où l'on fera dire bien des messes et où l'on fera des aumones.

Baudouin Montarcis

Au nom du Pere du Fils
Et du Saint Esprit
Amen.

Dieu avec la bonté la grace et la misericorde.
Jey commence, mon Testament, et acte de dernière
Volonté

Plus que tous les homes sont Sujets a la mort accusé du Peché.
Et que l'heure en est fort Incertaine, et ainsi qu'on peut Estre surpris
Sans avoir fait aucun acte ny aucune disposition de ses dernières
Volontés; Je Pierre Baudouin Esuyer Sr de Montarcis vous donne
ordre de ce qui peut Estre necessaire po^r le salut de mon ame et mesme
au regard de la disposition des biens que l'a pl^us à Dieu me donat. C'est
Pourquoy Je veux Et Entends pendant que Je suis en bonne sante, dire
Et declarer ce qui est de mon Intention Et de ma Volonté par ce present
testament qui est mon acte, Et ordonnance de de ma dernière Volonté que
Je fais Et réage par Tent de ma main ainsi qu'il sera marqué Et déclaré
cy apres ce que J'ay ainsi Signé Et paraphé de ma main

*Le Secretaire
Lui en ordon
le Chedame
La Prince de
catherine de
Comaune petite
Fille de France
1685*

de moy.
Item Je donne Et legue a mon fils Pierre Baudouin
Bibliothèque, cest a sçavoir tous mes Livres Imprimés
tous mes manuscrits et traités et toutes Les Tables et
desseins que J'ay fait Et composés touchant tous Les arts
Et toutes Les sciences sans En Rien Excepter ny réserver
a la charge Et condition toutefois que ma chere Epouse
prendra Et pourra choisir En ma Bibliothèque trente Livres
de morale, de la sainte Ecriture, Et autre Livres de devo
tion, ou autres quelle voudra choisir, Je Recommande
mon fils de ne point separer ny diviser, Les Livres, Les
manuscrits ny Les Tables ny Les desseins qui se trouvent
En ma Bibliothèque ny Les manuscrits de St Raymond
Lulle, parce qu'ils sont tous cotés par des Versus Et par
des chiffres ce qui fait que les uns sont expliqués par
Les autres ainsi po^r bien faire. On ne peut pas Les vendre
qu'on ne Les vende tous Ensemble sans Les diviser

Annexe III

Deux autres Pierre Baudouin de Montarcis

Au début du XVIIe siècle vivent à Paris deux autres Pierre Baudouin de Montarcis, dont je n'ai pas pu déterminer les liens exacts de parenté – s'ils en ont – avec ceux dont il a été question dans cet article.

Le premier et le plus ancien appartient à une branche établie à Paris d'une famille protestante originaire de La Rochelle. « Licencié ès loys » et avocat au Parlement de Paris, il se réfugie après le massacre de la Saint-Barthélemy (23-24 août 1572) dans la principauté de Sedan, où il occupe de 1576 à 1595 la fonction de bailli de la Souveraineté de Sedan.²²³ Dans son contrat de mariage avec Catherine Le Jay, fille mineure de François Le Jay, conseiller du Roi au siège présidial de Senlis, signé en cette ville le 6 février 1582, il est qualifié d'avocat en la Cour de Parlement, conseiller et maître des requêtes ordinaire de Monseigneur, frère du Roi [François, duc d'Alençon], bailli des seigneuries souveraines de Sedan et de Raucourt, mais pas de sieur de Montarcis.²²⁴ Il porte en revanche ce titre dans un acte du 13 novembre 1584.²²⁵

Il vivait encore à Paris en 1604, quand sa fille Abigaïl épouse Gédéon de Serres, fils de l'agronome Olivier de Serres, et meurt avant 1623, année où sa veuve et leur fils Jean demeurent rue Vieille-du-Temple, paroisse Saint-Paul.²²⁶

Son fils Jean Baudouin est qualifié de « sieur de Montarsis, avocat au Conseil privé du Roy, fils de feu Messire Pierre Baudouin, vivant sieur de Montarsis, baillef de Sedan et avocat au Parlement de Paris » à l'occasion de son mariage au Temple de Metz, le 13 août 1623, avec Suzanne Louis, fille de feu François Louis, conseiller et médecin ordinaire du Roi.²²⁷ Mais il semble que

²²³ J. Villette, « L'enlèvement des filles du seigneur de Contreuve », *Revue d'Ardenne et d'Argonne* 7 (1899-1900), p. 95. L'auteur indique par erreur 1595 comme date de décès de Pierre Baudouin.

²²⁴ ANF, Y//123, ff. 370v-372r. Catherine Le Jay avait été baptisée en l'église Saint-Aignan de Senlis le 30 janvier 1562 (1563 n.s.) (Senlis, Archives municipales, GG 69, f. 44r). Son futur époux faisait alors construire une maison dans le faubourg Saint-Germain.

²²⁵ J. Villette, « L'enlèvement des filles du seigneur de Contreuve » (cité *supra*, n. 223), p. 95.

²²⁶ ANF, MC/ET/XLIX/257, 11 avril 1604 (cité d'après Henry Vaschalde, *Olivier de Serres, seigneur du Pradel : sa vie et ses travaux, documents inédits* (Paris : E. Plon, Nourrit et Cie, 1886), p. 183 et ANF, MC/ET/LXVI/47, 20 juin 1623 (cité d'après l'insinuation du même acte, Y//164, f. 26r).

²²⁷ Metz, Archives municipales, GG 243 (numérisé à l'adresse <<https://archives.metz.fr/4DCGI/>

la qualité sieur de Montarcis lui ait été attribuée ici par confusion avec son père, car il n'est nulle part ailleurs désigné ainsi. Lorsque sa mère Catherine Le Jay, « veuve de noble homme Pierre Baudouyn, vivant sieur de Montarcy, avocat en la Cour de Parlement », lui fait une donation le 20 juin 1623, il est simplement nommé Jean Baudouin.²²⁸ De même, lorsque son fils François est baptisé au même Temple de Metz, le 22 septembre 1627, l'acte précise que le père de l'enfant, « le sieur [] Baudouin », demeure à Paris.²²⁹ Dans un arrêt du Parlement de Paris du 30 juillet 1642, qui lui interdit l'exercice public du culte protestant dans sa maison de Champrosay (actuelle commune de Draveil), il est également simplement nommé Jean Baudouin et toujours qualifié d'avocat au Conseil demeurant à Paris, dont il est bourgeois.²³⁰ Un acte du 24 octobre 1646 mentionne les « assassinat [...] excédez et voyes de faict outrageusement commis » le 23 août précédent sur Daniel Haby, sergent à verge au Châtelet, à l'inspiration de Jean Baudouin, sieur de Champrozé, par son fils Pierre Baudouin « dict Champrozé », son valet de chambre François Foucault et son laquais Champagne.²³¹ Jean Baudouin mourut l'année suivante, laissant outre Pierre Baudouin de Champrosay, qui vivait encore en 1669, deux enfants mineurs, François (né en 1627) et Suzanne.²³² Sa veuve lui survécut au moins vingt ans.²³³ Suzanne Baudouin épousa en 1656 Charles de La Taille, sieur de Fresnay (mort en 1677) et quitta la France après la révocation de l'Édit de Nantes, tandis que son fils Charles abjurait.²³⁴

Web_RegistreArtGG243/ILUMP27749>, 8 novembre 2016), mariages 1623, no 610 (vue 269 du document numérique). Suzanne Louis avait été baptisée au temple de Metz le 24 février 1602 : Metz, Archives municipales, GG 241 (numérisé à l'adresse <https://archives.metz.fr/4DCGI/Web_RegistreArtGG241/ILUMP27749>, 8 novembre 2016), Baptêmes 1602, acte n° 52, (vue 297 du document numérique).

²²⁸ ANF, MC/ET/LXVI/47, 20 juin 1623 (cité d'après l'insinuation du même acte, Y//164, f. 26r).

²²⁹ Metz, Archives municipales, GG 244 (numérisé à l'adresse <https://archives.metz.fr/4DCGI/Web_RegistreArtGG244/ILUMP27749>, 8 novembre 2016), baptêmes 1627, n° 220 (vue 91 du document numérique).

²³⁰ Louis Odespunc de La Meschinière, *Actes, tiltres et mémoires, concernant les affaires du clergé de France, recueillis, mis en ordre et imprimés par commandement de l'assemblée générale, tenue à Paris ès années 1645 et 1646* (Paris : A. Vitry, 1646), vol. 2, p. 335-338. Eugène et Émile Haag, *La France protestante*, 2e éd. sous la dir. de Henri Bordier (Paris : Librairie Sandoz et Fischbacher, 1877), vol. 1, col. 1010-1011, et O. Douen, *La révocation de l'Édit de Nantes à Paris d'après des documents inédits* (Paris : Fischbacher, 1894), vol. 1, p. 182, écrivent par erreur que cet arrêt visait Pierre Baudouin de Champrosay.

²³¹ ANF, Y//3918, 24 octobre 1646. Foucault fut condamné à mort le 17 octobre.

²³² Haag, *La France protestante*, vol. 1, col. 1011 ; ANF, Y//3919/B, 18 mai 1647 et Y//3964/A, 10 juillet 1669.

²³³ Elle vivait encore le 29 janvier 1667 (ANF, Y//3959/A, 29 janvier 1667).

²³⁴ Eugène et Émile Haag, *La France protestante* (Paris : J. Cherbuliez, 1846-1859), vol. 6, p. 377.

Un autre homonyme ne m'est connu que par deux documents posthumes. Dans le plus ancien, il est cité comme le deuxième des trois maris de Jeanne Le Roux, qui se déclare veuve successivement de François de Rocheblave, secrétaire du prince de Condé, de Pierre Baudouin de Montarcis et de René Vanelle.²³⁵ Or, François de Rocheblave, qui épouse Jeanne Le Roux en 1608, meurt au plus tard en 1616 et sa veuve est déjà désignée comme épouse séparée de biens de René Vanelle en 1631 : sa seconde union doit donc se situer à la fin des années 1610 et au début de la décennie suivante, ce qui implique qu'il ne peut s'agir d'aucun des Pierre Baudouin déjà cités.²³⁶

Mots-clés

Pierre Baudouin de Montarcis (1600 ?-1685), lullisme, France, 17e siècle, manuscrits, Munich, Bayerische Staatsbibliothek

Key words

Pierre Baudouin de Montarcis (1600?-1685), lullianism, France, 17th century, manuscripts, Munich, Bayerische Staatsbibliothek

Résumé

Étude biographique sur le lulliste français Pierre Baudouin de Montarcis (Nimègue, 1600 ? – Paris, 1685), basée principalement sur des documents d'archives inédits, avec un catalogue de ses œuvres et de ce qui reste de sa bibliothèque lullienne. Des identifications sont proposées pour d'autres lullistes impliqués dans les manuscrits provenant de Meliand et Montarcis et actuellement conservés à la Bayerische Staatsbibliothek de Munich.

Abstract

A biographical study about the French lullist Pierre Baudouin de Montarcis (Nijmegen, 1600? – Paris, 1685), chiefly based on hitherto unpublished archival material, with a catalogue of his works and of what remains of his Lullian library. Identifications are provided for other lullists involved in the manuscripts from the Meliand and Montarcis collections, now in the Bayerische Staatsbibliothek in Munich.

²³⁵ ANF, Y//187, f. 461v.

²³⁶ ANF, Y//156, f. 155r (contrat de mariage daté du 7 septembre 1608) ; Y//3884, 2 mai 1616 ; MC/ET/XXIV/331, 1er mars 1631.

BIBLIOGRAFIA LUL·LÍSTICA

I. EDICIONS, ANTOLOGIES I TRADUCCIONS D'OBRES LUL·LIANES

1) Arnau de Vilanova, *Arnaldi de Villanova. Opera Medica Omnia. XIV. Expositio super aphorismo Hippocratis In morbis minus, Repetitio super aphorismo Hippocratis Vita brevis*, ed. Michael R. McVaugh i Fernando Sal-món, (Barcelona, 2014), 378 pp.

Conté edicions de:

–*Expositio super isto amphorismo Ypocratis «in morbis minus»* (Vilanova.6) [llatí], pp. 55-81.

–*Repetitio super «Vita brevis»* (Vilanova.7) [llatí], pp. 195-261.

Ressenyat a continuació.

2) Barenstein, Julián, «Fe y razón según Ramón Llull: el *Liber de convenientia fidei et intellectus in obiecto* (1314)», *Circe de clásicos y modernos* 18/1 (2014).

Conté una traducció castellana del *De convenientia fidei et intellectus in obiecto* (IV.10).

Ressenyat a continuació.

3) Llull, Ramon, *Arte breve de la invención del derecho*, trad. P. Ramis Serra i R. Ramis Barceló; intr. R. Ramis Barceló, *Historia del derecho* 37 (Madrid: Carlos III, 2015), 233 pp.

Conté una traducció castellana de l'*Ars brevis de inventione juris* (III.78).

Ressenyat a continuació.

4) Llull, Ramon, «Llibre de Evast e Blaquerna», *Revue d'Études d'Oc*, ed. Cyril P. Hershon, 160-bis (Rennes, 2015), pp. 159-427.

Conté una edició de la versió occitana medieval del *Romanç d'Evast e Blaquerna* (II.A.19).

Ressenyat a continuació.

5) Llull, Ramon, *Llibre de les bèsties*, ed. Laura Borràs; il·l. Pilarín Bayés, (Barcelona: Santillana, 2015), 150 pp.

És una adaptació al català modern com a text escolar del *Llibre de les bèsties* (II.B.15a).

6) Llull, Ramon, *Llibre de les bèsties*, ed. Roc Casagran; il·l. Aitana Carasco, (Carcaixent: Sembra Llibres, 2015), 112 pp.

Adaptació escolar del *Llibre de les bèsties* (II.B.15a) acompanyada d'una proposta didàctica.

7) Llull, Ramon, *Llibre de meravelles. Volum II: llibres VIII-X*, eds. Lola Badia, Xavier Bonillo, Eugènia Gisbert, Anna Fernández Clot i Montserrat Lluch, Nova Edició de les Obres de Ramon Llull XIII (Palma: Patronat Ramon Llull, 2014), 341 pp.

És el tom segon i final de l'edició crítica del *Llibre de meravelles* (II.B.15).

Ressenyat a continuació.

8) Llull, Ramon, *Vida del Maestro Ramón Llull*, ed. Anthony Bonner; trad. José María Micó, Pre-Textos (Barcelona: Editorial Barcino, 2015), 95 pp.

Traducció castellana de la *Vida de mestre Ramon*, (Barcelona: Barcino, 2013), «Biblioteca Barcino» 8, amb text bilingüe de la *Vida coetània* (IV.47).

9) Lúlio, Raimundo, *A Nova Lógica*, trad. Guilherme Wyllie, (São Paulo: Instituto Brasileiro de Filosofia e Ciência «Raimundo Lúlio», 2014), 363 pp.

Conté una edició llatina amb la traducció portuguesa acarada de la *Logica nova* (III.56).

Ressenyat a continuació.

10) Lulle, Raymond, *Livre d'homme*, ed. Constantin Teleanu, Magister 2 (París: Schola Lulliana, 2015), 312 pp.

Traducció francesa del *Llibre d'home* (III.47).

11) Lullus, Raimundus, *Ars brevis*, trad. Jana Balacciu Matei; intr. Josep Enric Rubio Albarracín, Biblioteca Medievala (Bucarest: Editura Polirom, 2015), 240 pp.

Versió romanesa de caràcter divulgatiu de l'*Ars brevis* (III.77).

12) Myésier, Thomas Le, *La Parabola gentilis*, ed. Óscar de la Cruz Palma; trad. Giuliana Musotto, Machina Philosophorum 38 (Palerm: Officina di Studi Medievali, 2014), 196 pp.

Conté edicions llatines de la *Parabola juvenis ad disponendum Christicolis* i del *De quaestione quae claruit palam Saracenis in Bugia*, tots dos de Le Myésier, i del *Tractus de probatione fidei* de Jean Quidort de París, amb l'afegit d'una traducció italiana de la primera obra.

Ressenyat a continuació.

13) Nijs, Bob de, «Ramon Llull, Dierenepos: vertaald en ingeleid», *Tiecelijn* 27 (2014), pp. 295-342.

Breu presentació sobre Ramon Llull (pp. 295-302), seguida d'una traducció holandesa (pp. 302-342) del *Llibre de les bèsties* (II.B.15a).

14) Ripoll Perelló, Maribel, *Ramon Llull. El viatger de la paraula* (Palma: Illa Edicions, 2015), 105 pp.

Conté catorze fragments d'obres de Llull.

Ressenyat a continuació.

15) Villalba i Varneda, Pere, *Ramon Llull. Vida i Obres* Volum I. Anys 1232-1287/1288. Obres 1-37 (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans – Elsa Peretti Foundation, 2015), 1007 pp.

Conté edicions amb traducció catalana de la *Lectura compendiosa super Artem inveniendi veritatem* (II.A.2), pp. 336-341, i l'*Ars notatoria* (II.A.3), pp. 924-938, amb l'afegit d'una traducció catalana del *De definitionibus principiorum* (FD I.12, probablement espuri), pp. 342-344.

Ressenyat a continuació.

II. ESTUDIS LUL·LÍSTICS

16) Austin, Amy M., «Love of Language as the Language of Love: Image, Reading and *Translatio Studii et Imperii* in Ramon Llull's (1232-1316) *Arbre de filosofia d'amor* (1298)», *eHumanista/IVITRA. A. Monogràfic I. Arts of Finding Truth: Approaching Ramon Llull, 700 Years Later*, ed. Henry Berlin, 8 (2015), pp. 86-97.

Este artículo examina las maneras en que el *Arbre de filosofia d'amor* de Ramon Llull (1232-1316) refleja e informa los protocolos más amplios de lectura y escritura en los siglos trece y catorce. Basándose en las teorías de la *translatio studii et imperii*, este artículo revela las maneras en que Llull promueve la formación de la sabiduría y expande los límites del contacto religioso, lingüístico, cultural y geográfico.

17) Badia, Lola, Joan Santanach i Albert Soler, «Ramon Llull com a escriptor vernacle», *Serra d'Or* 661 (2015, gener), pp. 16-23.

Presentació dels trets que caracteritzen l'obra de Ramon Llull des del punt de vista de la seva condició de laic que s'autofinança i produeix una obra al marge de les institucions acadèmiques, polítiques i religioses del moment.

18) Balacciu Matei, Jana, «L'arquer amb una sola fletxa», *Visat. La revista digital de literatura i traducció del PEN català* 20 (2015, octubre).

Crònica i justificació de l'estat actual de les traduccions de textos literaris catalans al romanès a càrrec de l'editora de la col·lecció «Biblioteca de Cultura Catalana» i traductora de l'*Art breu*. S'explica el sentit de la metàfora del títol, manllevada d'unes reflexions d'Alexander Baumgarten, el filòsof romanès que coordina la col·lecció «Biblioteca Medieval» de l'editorial Polirom. Cal remarcar que la tria d'originals catalans en versió romanesa fins ara ha inclòs quatre textos lul·lians: el *Gentil*, el *Blaquerna*, una antologia del *Llibre de contemplació* i l'*Art breu*.

19) Berlin, Henry, «Introduction: Llull among the Disciplines», *eHumanista/IVITRA. A. Monogràfic I. Arts of Finding Truth: Approaching Ramon Llull, 700 Years Later*, ed. Henry Berlin, 8 (2015), pp. 1-4.

Ressenyat a continuació.

20) Bonillo Hoyos, Xavier, «Catálogo de ejemplos lulianos», *Magnificat Cultura i Literatura Medievals* 2 (2015), pp. 55-127.

Ressenyat a continuació.

21) Brugha, Cathal MacSwiney, «Decision Support: Foundation of Nomology», *European Journal of Operational Research* 240 (2015), pp. 737-747.

Estudi molt general dels fonaments de la nomologia, és a dir, de la ciència de les estructures cognitives («the science of the processes of the mind»), però en aquest cas dirigit a sistemes empresarials o administratius. En una secció històrica, Charles Peirce serveix com a introducció a l'Art del seu predecessor, Ramon Llull, les estructures combinatòries del qual són analitzades en una pàgina.

22) Butinyà, Júlia, «Llull y la filosofía laica medieval», *eHumanista/IVITRA. A. Monogràfic I. Arts of Finding Truth: Approaching Ramon Llull, 700 Years Later*, ed. Henry Berlin, 8 (2015), pp. 44-67.

Ressenyat a continuació.

23) Cambi, Matteo, «Bindo Guascappa copista per la Corona siculo-aragonesa: l'apporto pisano al mito di Federico III», *eHumanista/IVITRA* 7 (2015), pp. 3-20.

Ressenyat a continuació.

24) Casas, Sònia, «Per què va ser important Ramon Llull?», *Sàpiens* 159 (2015, setembre), pp. 24-32.

Presentació divulgativa.

25) Cassanyes Roig, Albert i Rafael Ramis Barceló, «Fray Junípero Serra y la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca», *Archivum Franciscanum Historicum* 107, 3/4 (2014), pp. 427-455.

Ressenyat a continuació.

26) Cassanyes Roig, Albert i Rafael Ramis Barceló, «Los grados de artes y filosofía en la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca», *Analecta Sacra Tarraconensia* 87 (2014), pp. 271-294.

Ressenyat a continuació.

27) Cassanyes Roig, Albert i Rafael Ramis Barceló, «Los grados en Teología escotista en la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca (1692-1823)», *Archivo Ibero-Americano* 74, núms. 277-278 (2014), pp. 7-51.

Ressenyat a continuació.

28) Chimento, Francesca, «Traduzioni nella tradizione: il caso del *Fèlix* e le lingue romanze», *Schede Medievali* 52 (2014), pp. 189-201.

Raccolta di alcuni esempi testuali che mettono a confronto la tradizione catalana del *Llibre de meravelles* con la sua traduzione occitana, castigliana, francese e italiana. L'articolo è didatticamente molto utile sia per un filologo romanzo che per uno storico della traduzione ma è un po' carente di spiegazioni sugli stralci citati, che necessitano di un corredo esplicativo più ampio e dettagliato di un semplice affiancamento.

29) Cortijo Ocaña, Antonio, «Leriano y Llull: de amantes y caballeros», *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna* 5 (2015), pp. 1-20.

L'autor analitza el final de la *Cárcel de Amor* i posa en relació el discurs sobre l'amor de Leriano amb alguns passatges del *Llibre de l'orde de cavalleria* de Ramon Llull. En apèndix, presenta, en primer lloc, una síntesi en anglès dels capítols del tractat lul·lià i, en segon lloc, el text del discurs de Leriano de la *Cárcel de Amor*.

30) Costa, Ricardo da, «*La Retórica Nueva* (1301) de Ramón Llull: la Belleza a servicio de la conversión», *eHumanista/IVITRA. A. Monogràfic I. Arts of Finding Truth: Approaching Ramon Llull, 700 Years Later*, ed. Henry Berlin, 8 (2015), pp. 28-43.

Ese trabajo presenta el concepto de Belleza en la *Retòrica Nova* (1301) y en el *Llibre de contemplació* (1271-1274) de Ramón Llull, idea central retórica para convertir el mundo al cristianismo, y mostrar sus respectivos temas, ejemplos y proverbios.

31) Courcelles, Dominique de, «De Ramon Llull à Josep Maria Subirachs: comment donner à voir l'invisible. L'*Escala de l'enteniment* de Ramon Llull et le *Monument a Ramon Llull* de Josep M. Subirachs», *eHumanista/IVITRA*.

A. Monogràfic I. *Arts of Finding Truth: Approaching Ramon Llull, 700 Years Later*, ed. Henry Berlin, 8 (2015), pp. 21-27.

En la obra luliana l'Escala de l'enteniment constitueix un motiu major, molt ben representat en el *Breviculum* manuscrit de l'any 1320 o en l'edició valenciana de 1512 del *De nova Logica*. En la Montserrat de terra, pedra i cel, el *Monument a Ramon Llull* del escultor Subirachs del segle XX reflecteix precisament, tant per la repartició dels blocs de pedra com per la verticalitat, el vol de l'enteniment suggerit per Ramon Llull segles abans fins a la ciutat invisible, celestial i divina. Així es conjuguen el material i l'immaterial per ensenyar el llindar de la visibilitat de l'invisible intel·ligible a partir de la matèria sensible.

32) Demontis, Luca, «*Quomodo Terra Sancta recuperari potest. Fidenzio da Padova, Raimondo Lullo e il "superamento" della crociata*», *Antonianum* 90/3 (2015), pp. 545-561.

Ressenyat a continuació.

33) Díaz Marcilla, Francisco José, «La influencia de Ramon Llull en el entorno del *Cancionero* de Juan Alfonso Baena», *Antonianum* 90/3 (2015), pp. 623-654.

Ressenyat a continuació.

34) Eco, Umberto, «L'*Ars Magna* di Raimondo Lullo», *Storia della Filosofia*, eds. Umberto Eco i Riccardo Fedriga, I «Dalla Antichità al Medioevo» (Roma: Editori Laterza e Encyclopedia Publishers, 2014), pp. 525-528.

Ressenyat a continuació.

35) Ensenyat, Gabriel, «Ramon Llull i les arts mecàniques», *eHumanista/IVITRA. A. Monogràfic I. Arts of Finding Truth: Approaching Ramon Llull, 700 Years Later*, ed. Henry Berlin, 8 (2015), pp. 109-125.

Ramon Llull atorga a les arts mecàniques un rol més rellevant que el que concedien al treball manual els autors del seu temps, que el consideraven degradant. Per contra, per al beat es tracta d'una activitat digna. Per això li concedeix una entitat pròpia dins dels esquemes socials

del seu temps. Aquesta concepció lul·liana innovadora és la que, amb el pas del temps, acabarà per imposar-se.

36) Escobar, Ángel, «Hacia una caracterización de la transmisión aristotélica en la Cataluña medieval», *Anuario de Estudios Medievales* 45/1 (2015).

Aquest treball ofereix una anàlisi de les principals vies de recepció de l'aristotelisme a Catalunya durant l'Edat Mitjana (ss. XI-XV). L'autor parteix de diverses dades de transmissió textual i les valora en relació amb el context peninsular. Hi ha un apartat dedicat a Ramon Llull i a Arnau de Vilanova (pp. 306-311).

37) Forteza Oliver, Miquela i Miquela Sacarès Taberner, «Las Xilografías antiguas del Bto. Ramon Lull. Repertorio luliano de la Imprenta Guasp», *Gutenberg-Jahrbuch* 90 (2015), pp. 142-161.

Ressenyat a continuació.

38) Forthomme, Bernard, «La folie comme force réformatrice. Approche dialectique et romanesque selon Raymond Lulle», *Antonianum* 90/3 (2015), pp. 495-519.

Ressenyat a continuació.

39) Friedlein, Roger, «Figuracions del jo en Jaume I d'Aragó i en Ramon Llull», *eHumanista/IVITRA. A. Monogràfic I. Arts of Finding Truth: Approaching Ramon Llull, 700 Years Later*, ed. Henry Berlin, 8 (2015), pp. 98-108.

Jaume I d'Aragó el Conqueridor (1208-1276) i Ramon Llull (1234-1316) contribuïren a l'escassa literatura autobiogràfica de l'Edat Mitjana amb textos excepcionals. El *Llibre dels fets* del rei d'Aragó és la primera autobiografia europea en llengua vulgar. Ramon Llull, a més de la *Vita coetanea*, desenvolupa tota una literatura del jo al voltant del personatge de Ramon/Raimundus. Tot i ser coetanis, els principis estètics dels dos autors divergeixen en el punt fonamental del tractament de la contingència.

40) García Pérez, Francisco José i Rafael Ramis Barceló, «Un conflicto universitario y los orígenes de la represión antiluliana del obispo Juan Díaz de

la Guerra en el seminari de Mallorca», *Studia Historica. Historia Moderna* 37 (2015), pp. 323-350.

Ressenyat a continuació entre el grup dels nùms. 59 i ss.

41) García Pérez, Francisco José, «La persecución del lulismo en la catedral de Mallorca durante el episcopado de Juan Díaz de la Guerra (1772-1777)», *Hispania Sacra* 66, Extra II (2014), pp. 397-419.

Ressenyat a continuació entre el grup dels nùms. 59 i ss.

42) García Pérez, Francisco José, «La represión antiluliana del obispo Díaz de la Guerra en Andratx», *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics* 24 (2014), pp. 89-105.

Ressenyat a continuació entre el grup dels nùms. 59 i ss.

43) Gayà Estelrich, Jordi, «Una teologia de la història, com a premissa del diàleg intercultural proposat per Ramon Llull», *Comunicació* 130 (2014), pp. 223-260.

Ressenyat a continuació.

44) Giuberti, Fabricia dos Santos, «A proposta de uma *Ciência Universal* na *Arte Breve* (1308) de Ramon Llull», *Mirabilia* 19 (2014), pp. 284-294.

El treball comença explicant en quin sentit es parlarà de «ciència universal» en relació amb l'*Art breu*, per passar a fer una breu descripció d'aquesta formulació del sistema lul·lià. S'hi destaca la figura A, amb els seus nou atributs divins, i, més particularment, la *Sapientia* o «Sabedoria», que es posa en relació amb el *logos*. Cap al·lusió als procediments de funcionament del sistema artístic.

45) Gómez, Francesc J., «El frau de l'alquimista a l'infern dantesco de Joan Pasqual i en la tradició medieval», *Magnificat Cultura i Literatura Medievals* 2 (2015), pp. 159-196.

L'article presenta una edició i un estudi del capítol XLVI del *Tractat de les penes particulars d'infern* del franciscà català Joan Pasqual, escrit poc després de 1436. L'autor analitza els testimonis medievals de

la llegenda alquímica de Ramon Llull i del rei Eduard d'Anglaterra i dos motius narratius d'origen oriental que es troben en un exemple del capítol «Del cercle de l'alquímia»: el del fals alquímista i el rei i el del llibre dels folls.

46) Higuera Rubio, José, «La pluralidad de sentidos del término *ars*: *scientia-philosophia-sapientia*», *Anales del Seminario de Historia de la Filosofía* 31/2 (2014), pp. 323-245.

El término *ars* adquire diversos sentidos en el contexto de la enseñanza universitaria medieval. La extensión semántica de este término alcanza significados como *scientia*, *sapientia* y *philosophia*. El objetivo de este artículo es hallar esta multiplicidad de sentidos en el Arte luliano, así como introducir la tradición de las artes liberales y mecánicas en el estudio de la evolución del pensamiento luliano.

47) Higuera Rubio, José, «Las artes del Arte: las artes liberales en la evolución del Arte luliano», *Medievalia* 16 (2013), pp. 89-97.

Ressenyat a continuació.

48) Higuera Rubio, José, «Saint Louis and Llull's "Plan" for the Crusade in the Western Mediterranean: *modo bellandi et modo convertendi*», *Life and Religion in the Middle Ages*, ed. Flocel Sabaté, (Cambridge Scholars Publishing, 2015), pp. 163-183.

Ressenyat a continuació.

49) Imbach, Ruedi i Catherine König-Pralong, *Le défi laïque. Existe-t-il une philosophie de laïcs au Moyen Âge?* (París: Vrin, 2013), 226 pp.; Llull pp. 14-19, 81-86 i 123-146.

Una recopilació en versions revisades de set articles publicats anteriorment, tres dels quals tracten de Ramon Llull:

1. Catherine König-Pralong, «Les laïcs dans l'histoire de la philosophie médiévale», *Doctor Virtualis* 9 (2009).
2. Ruedi Imbach, *Laien in der Philosophie des Mittelalters. Hinweise und Anregungen zu einem vernachlässigten Thema* «Bochumer Studien zur Philosophie» 14 (Amsterdam: B.R. Grüner, 1989), cap. 1.

3. Ruedi Imbach, «Die Arbor humanalis und die anthropologische Relevanz der “artes mechanicae”», *Arbor Scientiae: der Baum des Wissens von Ramon Lull. Akten des Internationalen Kongresses aus Anlass des 40-jährigen Jubiläums des Raimundus-Lullus-Instituts der Universität Freiburg i. Br.*», (Turnhout: Brepols, 2002), pp. 135-157.

50) Jordà ‘de Catalunya’, *Meravelles descrites*, ed. Jordi Joan Baños, (Barcelona: Angle Editorial, 2014), p. 124.

Ressenyat a continuació.

51) Marini, Massimo, «“Sanctissimus mandavit responderi, ut tandem quiescat”. Sulle tracce di alcuni manoscritti lulliani conservati a Roma», *ATCA* 30 (2011-2013), pp. 483-525.

Ressenyat a continuació.

52) Maulu, Marco, «Parler et se taire: le dialogue entre les animaux et les hommes dans le *Llibre de les bèsties* de Ramon Lull», *Reinardus: Yearbook of the International Reynard Society* 26 (2014), pp. 127-138.

Relectura del *Llibre de les bèsties* a partir de l’anàlisi de l’episodi de l’ambaixada dels animals a la cort del rei dels homes. Malgrat la seva capacitat de dialogar amb ells, el rei evita adreçar la paraula als animals de forma sistemàtica.

53) Muzzi, Sara, «Raimondo Lullo e il dialogo interreligioso nello “spirito di Assisi”», *Analecta TOR* (2014), pp. 411-413.

La nota glossa un paràgraf del *Llibre del gentil* en què Lull sosté que si no hi hagués diferències de fe la pau entre els home estaria assegurada. L’origen mallorquí de Lull explica la seva posició irènica per la convivència entre cristians, musulmans i jueus. La funció del diàleg entre religions és fer emergir racionalment la superioritat del cristianisme. Al darrer paràgraf s’esmenten les evolucions/involucions d’aquest plantejament inicial lul·lià.

54) Muzzi, Sara, «Raimondo Lullo e la base reale del confronto interreligioso: il *Libre de contemplació en Déu* e il *Llibre del gentil e dels tres savis*»,

Dialogus. Il dialogo filosofico fra le religioni nel pensiero tardo-antico, medievale e umanistico, eds. M. Coppola, G. Fericola i L. Pappalardo, Institutiones 4 (Roma: Città Nova, 2014), pp. 395-413.

Ressenyat a continuació.

55) Ortega Villoslada, Antonio, «Ramon Llull y el universo marítimo», *eHumanista/IVITRA. A. Monogràfic I. Arts of Finding Truth: Approaching Ramon Llull, 700 Years Later*, ed. Henry Berlin, 8 (2015), pp. 126-141.

Autor más que polifacético, Ramón Llull es todavía el gran desconocido. Una de sus facetas más peculiares es la relativa a su relación con el mar. Sus múltiples viajes y su nacimiento en la isla de Mallorca le llevaron a conocer en profundidad el mundo del mar y a aplicarlo en su afán misionero.

56) Pereira, Michela, «Raimondo Lullo e l'alchimia: un mito tra storia e filologia», *Frate Francesco. Rivista di cultura francescana* 80 (2014), pp. 517-523.

Ressenyat a continuació.

57) Planas, Rosa, «Lluites antil·lulistes a Mallorca de la segona meitat del segle XVIII», *Analecta Sacra Tarraconensia* 87 (2014), pp. 295-329.

Resum d'alguns textos polèmics de la segona meitat del segle XVIII, especialment de *La verdad sin rebozo*, de Fra Sebastià Rubí, O.P., amb esment de les principals idees d'aquest autor i de les rèpliques que li varen seguir. El resum, molt esquemàtic, pot ajudar els lectors interessats a conèixer una mica millor l'ambient de les controvèrsies lullianes de la segona meitat del segle XVIII, que han estat objecte d'estudi arxivístic per part de Pérez Martínez, Riera Palmero, Ferrer Flórez, García Pérez i altres.

58) Pujol, Clàudia, «Ramon Llull, el primer català universal», *Sàpiens* 159 (2015, setembre), p. 82.

Presentació divulgativa.

59) Ramis Barceló, Rafael, «El Pontificio Colegio de la Sapiencia de Mallorca durante el siglo XVII: Constituciones y colegiales», *Historia de la Educación* 33 (2014), pp. 167-192.

Ressenyat a continuació entre el grup del núms. 59 i ss.

60) Ramis Barceló, Rafael, «Entorn al lul·lisme del cardenal Despuig», *Randa. Miscel·lània Josep Miquel Vidal Hernández* 74 (2015), pp. 5-18.

Ressenyat a continuació entre el grup dels núms. 59 i ss.

61) Ramis Barceló, Rafael, «Las cátedras lulianas de la Universidad de Mallorca (1692-1824)», *BSAL* 70 (2014), pp. 185-205.

Ressenyat a continuació entre el grup dels núms. 59 i ss.

62) Ramis Barceló, Rafael, «Las cátedras suaristas de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca (1692-1767)», *Archivum Historicum Societatis Iesu* 164/2 (2014), pp. 399-425.

Ressenyat a continuació entre el grup dels núms. 59 i ss.

63) Ramis Barceló, Rafael, «Los colegiales del Pontificio Colegio de la Sapiencia de Mallorca durante el siglo XVIII», *Obradoiro de Historia Moderna* 23 (2014), pp. 238-257.

Este artículo examina el perfil de los colegiales del Pontificio Colegio de la Sapiencia de Mallorca durante el siglo XVIII. Después de explicar algunos rasgos de la vida colegial, se estudia con especial atención la supresión del Colegio (1773-1777) por el obispo Juan Díaz de la Guerra.

64) Ramis Barceló, Rafael, «Nuevas perspectivas para la historia del lulismo: referencias lulianas desconocidas en textos impresos del siglo XVI», *Antonianum* 90/3 (2015), pp. 583-606.

Ressenyat a continuació.

65) Ramis Barceló, Rafael, «Las cátedras escotistas de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca (1692-1824)», *Archivum Franciscanum Historicum* 108 (2015), pp. 301-317.

Ressenyat a continuació entre el grup dels núms. 59 i ss.

66) Ramis Barceló, Rafael, «Las cátedras tomistas de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca (1692-1824)», *Archivum Fratrum Praedicatorum* 83 (2013), pp. 345-368.

Article sòlidament documentat en què es descriu l'origen de les càtedres tomistes de la Universitat Lul·liana de Mallorca als segles del XVII al XIX i se'n perfilen els titulars i els ensenyaments (lectura i orientació doctrinal). L'autor conclou que «La Universidad Luliana y Literaria de Mallorca integró a los dominicos y a la opinión tomista como una de las vías de estudio de la filosofía y de la teología. [...] Hubo pluralidad de vías para el estudio de la filosofía y la teología, de suerte que los alumnos podían escoger entre el suarismo, el lulismo, el escotismo y el tomismo».

67) Ripoll Perelló, Maribel, «Les edicions catalanes del *Llibre d'intenció*. Antecedents, història i caracterització», *eHumanista/IVITRA. A. Monogràfic I. Arts of Finding Truth: Approaching Ramon Llull, 700 Years Later*, ed. Henry Berlin, 8 (2015), pp. 142-159.

Ressenyat a continuació.

68) Robinson, Cynthia, *Imagining the Passion in a Multicultural Castile. The Virgin, Christ, Devotions, and Images in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2013), pp. 466; Llull, 10-12, 21-22, 38-39, 113-115, 129, 180-181, 212, 292-294, 306.

Ressenyat a continuació.

69) Rubio Albarracín, Josep Enric, «Alguns apunts sobre Salzinger com a traductor de Llull», *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval studies in honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Symposia Philologica 25 (Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2015), pp. 333-339.

Aquest treball identifica diversos mètodes utilitzats pel lul·lista alemany Iu Salzinger en la traducció al llatí d'obres de Ramon Llull. L'estudi es basa, fonamentalment, en casos extrets de la traducció llatina del *Llibre de contemplació en Déu* i en les notes de Salzinger que es conserven en dos manuscrits catalans usats per fer la traducció.

70) Rubio, Josep E., «*Ut sub brevibus multa possit capere*: la notació alfabètica en el Ars de Ramon Llull», *Historia Religionum* 6 (2014), pp. 97-110.

Ressenyat a continuació.

71) Rubio, Josep E., «L'accés a l'obra llatina de Llull», *Serra d'Or* 661 (2015, gener), pp. 24-27.

Presentació divulgativa de les edicions de l'obra llatina de Ramon Llull.

72) Rubio, Josep E., «Les morts de Ramon Llull», *eHumanista/IVITRA. A. Monogràfic I. Arts of Finding Truth: Approaching Ramon Llull, 700 Years Later*, ed. Henry Berlin, 8 (2015), pp. 5-20.

Ressenyat a continuació.

73) Ruiz Simon, Josep Maria, «Les “metàfores morals” de l'ermità Blaquerna. A propòsit de la manera i la matèria del *Llibre d'amic e amat*», *eHumanista/IVITRA. A. Monogràfic I. Arts of Finding Truth: Approaching Ramon Llull, 700 Years Later*, ed. Henry Berlin, 8 (2015), pp. 68-85.

Ressenyat a continuació.

74) Salonijs, Pippa i Andrea Worm, «Introduction», *The tree: Symbol, Allegory, and Mnemonic Device in Medieval Art and Thought*, International Medieval Research 20 (Turnhout: Brepols, 2014), pp. 1-12; Llull, 1-3.

Ressenyat a continuació.

75) Santanach i Suñol, Joan, «Ramon Llull i l'obscuritat que il·lumina. Apunts sobre l'origen i rendibilitat literària d'un recurs exegetic», *Anuario de Estudios Medievales* 45/1 (2015), pp. 331-354.

Ressenyat a continuació.

76) Santanach i Suñol, Joan, «L'automatització de la literatura a l'*Arbre exemplifical*», *Sonograma Magazine* 28 (2015, 29 octubre).

Nota molt documentada i clara sobre la transmutació de la ciència en

literatura que Llull proposa a l'«Arbre exemplifical» i valoració de l'originalitat lul·liana en relació amb el principi d'autoritat vigent als seus dies. Llull «no sols escriu ell mateix els seus propis exemples, prescindint dels materials que la tradició havia posat a la seva disposició, sinó que fins i tot ofereix al lector claus i recursos perquè compongui, també ell, exemples de nova creació».

77) Sedda, Filippo, «La predicazione agli infedeli tra Francesco d'Assisi e Ramon Llull», *Antonianum* 90/3 (2015), pp. 607-622.

Ressenyat a continuació.

78) Soler, Albert, *Ramon Llull*, il·l. Sebastià Serra, (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015).

Per a un públic infantil, s'imagina la vida del beat com a contada pel seu copista favorit, Guillem Pagès.

79) Teleanu, Constantin, «La contribution de l'Art de Raymond Lulle à l'élargissement du système médiéval des vertus théologiques», *La teoría filosófica de las pasiones y de las virtudes. De la Filosofía Antigua al Humanismo Escolástico Ibérico, II Seminario Internacional de Investigación «Scholastica Salmanticensis – De las pasiones y de las virtudes en el despliegue del pensamiento filosófico. Estudio histórico-filosófico de las teorías de las pasiones y de las virtudes»*, ed. José Luis Fuertes Herreros *et al.*, *Textos e Estudos de Filosofia Medieval* 6 (Ribeirão – V. N. Famalicão, Edições Húmus, 2013), pp. 101-122.

Ressenyat a continuació.

80) Teleanu, Constantin, «La quête du *bonum publicum* au cours des étapes de l'Art de Raymond Lulle», *La Filosofía Práctica, IX Jornadas de Diálogo Filosófico*, «*La Filosofía Práctica*», *Organizadas por la revista Diálogo Filosófico – Instituto de Pensamiento Iberoamericano – Facultad de Filosofía, Universidad Pontificia de Salamanca, Salamanca, del 18 al 20 de abril de 2013*, ed. I. Murillo, *Jornadas IX* (Madrid: Ediciones Diálogo Filosófico – Publicaciones Claretianas, 2014), pp. 623-639.

La idea de «bé públic» és central en la filosofia ètica i política medie-

val. L'article repassa la importància del concepte en el pensament de Llull a partir de l'evolució de l'obra del mallorquí, amb especial atenció al fonament ètic de l'Art, considerada com l'instrument que permet a Llull l'acompliment del bé públic, motor de la seua implicació en la vida activa. La conversió dels infidels, la fundació de col·legis de llengües, els projectes de recuperació de Terra Santa, etc., són manifestacions concretes de la recerca del bé comú que s'ha d'aconseguir amb l'Art. Enfront d'aquest bé comú s'alça el bé privat dels prelats, prínceps i papes: l'enfrontament entre tots dos béns apareix clarament dibuixat en la *Disputa del clergue Pere i de Ramon el fantàstic*. Sols la renúncia als béns privats, expressada per Llull en el *Desconhort*, porta el bé públic a primer terme.

81) Teleanu, Constantin, «La redéfinition du sujet humain de l'Art de Raymond Lulle entre 1290 et 1300», *L'Humain et l'animal dans la France médiévale (XIIe-XVe s.)*, *Actes du IXème Symposium Annuel de la Société Internationale des Médiévistes « La distinction humain/animal dans la France médiévale »*, *Société Internationale des Médiévistes, Laboratoire de médiévistique de l'Université Paris I Panthéon-Sorbonne, Centre Mahler, Paris, 28 et 30 juin 2012*, eds. I. Fabry-Tehranchi i A. Russakoff, Faux Titre 397 (Amsterdam – Nova York: Éditions Rodopi, 2014), pp. 117-128.

Ressenyat a continuació.

82) Tessari, Alessandro i Patrizio Rigobon, *Ramon Llull. Un home del nostre temps*, video en CD-rom (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans – Elsa Peretti Foundation, 2015).

Ressenyat a continuació.

83) Tessari, Alessandro, «Ramon Llull, vida i obres», *Antonianum* 90/3 (2015), pp. 655-660.

Presentació del llibre de Pere Villalba, *Ramon Llull. Vida i Obres* (Barcelona, 2015).

84) Tous, Francesc i Albert Soler, «Ramon Llull: viatge, missió i escriptura», *Viatjar a l'edat mitjana / Travel in the Middle Ages* (Barcelona – Vic:

Institut Europeu de la Mediterrània – Museu Episcopal de Vic, 2015), pp. 83-93 (versió anglesa: pp. 275-281).

Breu introducció a la vida i l'obra de Llull des de l'òptica dels seus viatges. Els autors descriuen el seu itinerari vital, analitzen els viatges dels personatges de les obres de ficció, com *Blaquerna* i *Fèlix*, i posen de relleu el caràcter itinerant de l'*scriptorium* lul·lià. El volum en què s'integra el treball és el catàleg d'una exposició que es va poder veure al Museu Episcopal de Vic del 24 d'octubre de 2015 al 14 de febrer de 2016.

85) Viana, Amadeu, «Ramon Llull's Sixth Sense», *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 24 (2014), pp. 173-200.

Ressenyat a continuació.

86) Vicens, Francesc, «Ramon Llull i la música. L'aportació del doctor il·luminat a la literatura musical medieval», *Mot so razo* 14 (2015), pp. 73-82.

Ressenyat a continuació.

87) Villalba i Varneda, Pere, *Ramon Llull essencial. Retrat d'un pare d'Europa* (Barcelona: La Vanguardia Ediciones, 2016), 176 pp.

Ressenyat a continuació.

88) Villalba i Varneda, Pere, *Ramon Llull. Escriptor i filòsof de la diferència. Palma de Mallorca, 1232-1316* (Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2015), 596 pp.

Ressenyat a continuació.

III. TESIS I TESINES

89) Forgetta, Emanuela, *Quaestio escolàstica i Quaestio lul·liana, analogies i diferències* (Tesina [TFM]. Universitat Autònoma de Barcelona – Universitat de Barcelona. Màster d'Estudis Avançats de Llengua i Literatura Catalanes, 2015), 48 pp.

El treball compara el valor de la *quaestio* escolàstica i el de la *quaestio* lul·liana. Primer s'analitza la funció d'aquesta tècnica en l'àmbit universitari en què es desenvolupa i, a continuació, se n'estudia l'aplicació lul·liana i se'n remarquen les principals diferències respecte de la tècnica escolàstica.

90) Tous Prieto, Francesc, *Les col·leccions de proverbis de Ramon Llull: estudi de conjunt i edició dels Mil proverbis i dels Proverbis d'ensenyament* (Tesi doctoral. Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona, 2015), 627 pp.

Conté edicions dels *Mil proverbis* (III.53), pp. 383-495, i dels *Proverbis d'ensenyament* (IV.7), pp. 505-530.

Aquesta tesi doctoral ofereix una anàlisi de conjunt de la producció proverbial de Ramon Llull, constituïda per cinc textos: l'*Arbre exemplifical* (1295-1296), que conté narracions i proverbis; els *Proverbis de Ramon* (1296); la *Retòrica nova* (1301), que inclou una petita valoració teòrica de la forma proverbi i dues sèries de cinquanta i deu proverbis, respectivament; els *Mil proverbis* (1302), i els *Proverbis d'ensenyament* (1299-1301? 1309?). Per menar a bon port l'estudi, abans d'analitzar els textos un a un, es contextualitza el conjunt del corpus, d'una banda, en el marc de la literatura gnòmica i sapiencial medieval, i, de l'altra, en el de l'evolució del pensament lul·lià i de les estratègies i gèneres que Llull utilitzà per difondre la seva obra. La tesi també inclou edicions crítiques dels *Mil proverbis* i dels *Proverbis d'ensenyament*, en les quals s'ha tingut en compte tota la tradició textual conservada.

91) Vives Piñas, Arnau, «*Per qu'eu asir la nit desiran l'alba*»: *L'alba mariana de Cerverí de Girona i Ramon Llull* (Tesina [TFG]. Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona, 2015), 49 pp.

L'estudi posa en relació *Axi con cel c'anan erra la via* de Cerverí de Girona i el capítol 30 del *Llibre de santa Maria* de Ramon Llull. L'originalitat del primer, en sintonia amb els creixement de la poesia religiosa del segle XIII, està en la poètica de Cerverí, que forma part d'una generació de trobadors que culmina una evolució intel·lectualitzant en la poesia clàssica trobadoresca. Llull també ha estat definit com un d'aquests laics intel·lectuals fora de l'àmbit universitari que desenvolupen autoconsciència professional i volen aconseguir autoritat. Com les albes marianes, el capítol 30 del *Llibre de santa Maria* descriu l'alba com un procés místic, símbol de la llum salvífica de la Verge, però presenta innovacions.

RESSENYES

1) Arnau de Vilanova, *Expositio super Aphorismo Hippocratis In morbis minus, Repetitio super aphorismo Hippocratis Vita brevis*

L'any 1290, Arnau de Vilanova va escriure un comentari en llatí a l'aforisme II.34 d'Hipòcrates, «In morbis minus». El 1301, en les seves classes a Montpeller va comentar el primer i famós aforisme, «Vita brevis, ars vero longa». La *reportatio* d'un alumne (Arnau se'n va quedar una còpia) és el que ha arribat fins a nosaltres i el que editen els curadors del nou volum de les Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia.

Michael R. McVaugh i Fernando Salmón han fet una feina a l'alçada de la col·lecció que acull el volum. Les introduccions ressalten el mèrit dels dos comentaris coneguts d'Arnau als aforismes hipocràtics. N'emergeix la importància que tenen els comentaris que en va fer Galè (Arnau va llegir i estudiar els *Aforismes* d'Hipòcrates amb els ulls del comentarista de Pèrgam) i el mètode d'ensenyament escolàstic. Especialment interessant és l'apartat dedicat a l'ètica mèdica i a les actuacions que ha de tenir un bon metge, que ha de saber establir un pacte de confiança amb el malalt, ha de saber identificar la malaltia que pateix i després prescriure el règim curatiu adequat, sense deixar de consultar llibres o col·legues si no està segur del diagnòstic que ha d'emetre. A més, els dos comentaris ens proporcionen dades sobre l'evolució intel·lectual d'Arnau quan ensenyava a Montpeller: si en el primer comentari (el de l'aforisme II.34), sembla creure que la medicina pot establir regles de caràcter universal, en el segon (I.1) és molt més conscient de la contingència de la pràctica mèdica.

Antònia Carré

2) Barenstein, «Fe y razón según Ramón Llull: el *Liber de convenientia fidei et intellectus in obiecto* (1314)»

Aquest article ofereix una traducció castellana –la primera a una altra llengua– del *Liber de convenientia fidei et intellectus in obiecto* de Ramon Llull.

Tant la traducció com la breu introducció mostren un bon coneixement de la tradició filosòfica i de la importància sistemàtica de l'enfocament lul·lià de la relació entre fe i raó. Dissortadament, des del punt de vista històric i filològic, s'hi detecten carències que desvirtuen el treball.

Així, la introducció conté nombrosos errors històrics, començant per la data de redacció de l'opuscle (1309, i no 1314). Tampoc no són sostenibles afirmacions com ara que la família de Llull era noble, que Llull era preceptor de Jaume II, que en els seus anys d'estudi arribà a dominar el dret, la medicina i la teologia, etc.

Al seu torn, la traducció està farcida d'errors filològics, els quals fan necessari una revisió a fons del text. A títol d'exemple, donem un pasatge del començament que versa sobre un tema recurrent en l'obra de Llull, a saber, la màxima de sant Gregori sobre el mèrit de la fe:

<p>Algunos dicen que no es bueno que la fe pueda ser probada, porque si pudiese ser probada, se admitiría <solo> el mérito, y la fe no valdría nada. Y para confirmar esto, recurren a la autoridad <de esta sentencia>: «La fe no admite mérito como para que la razón humana efectúe semejante experimento.» (p. 133)</p>	<p>Aliqui dicunt, quod non sit bonum, quod Fides possit probari, quia, si posset probari, amitteretur meritum, et Fides esset nulla, et ad hoc confirmandum adducunt istam auctoritatem: «Fides non habet meritum, cui humana ratio praebet experimentum.» (MOG IV, p. 571)</p>
---	---

És evident que, per un costat, el traductor no s'adona del significat d'*amittere* (perdre) que tradueix com si fos *admittere*, mentre que, per l'altre, tampoc reconeix la màxima de sant Gregori, que tradueix d'una manera força fantasiosa. La llista d'errors de traducció d'aquesta mena és llarga i no paga la pena insistir-hi. Més aviat voldria cloure aquesta nota subratllant la importància d'aquest text poc estudiat fins ara i que Barenstein ha sabut triar amb bon olfacte.

A. Fidora

3) Llull, *Arte breve de la invención del derecho*, trad. Ramis Serra i Ramis Barceló

Aquesta edició consisteix en la traducció a l'espanyol de l'*Ars brevis quae est de inventione iuris*, darrera obra de Ramon Llull dedicada a l'aplicació de l'Art al dret (1308). L'originalitat del text rau en el fet que ací Llull intenta transformar l'Art en una teoria de l'argumentació, adoptant terminologia aristotèlica i casos extrets del dret civil i canònic. Per això, l'obra va adreçada a un auditori més acadèmic que l'*Ars de iure* (1304), també traduïda pels mateixos autors i publicada en la mateixa editorial (2011). En aquest sentit, el text suara editat té un caràcter més argumentatiu, adreçat als juristes perquè puguin resoldre casos.

Un aspecte que cal remarcar és que per tal d'assolir l'objectiu proposat, Llull encunya nous significats a determinats models llatins d'ús habitual als tractats escolàstics. Per això hem d'agrair als autors el fet que, en nota, ofereixen solucions de la traducció, sempre ben raonades.

A diferència d'una part molt significativa dels escrits lul·lians, ací ens trobam davant una obra tècnica que, com les de medicina, lògica o retòrica, no facilita que el lector tengui una visió de conjunt sobre Llull. I és que el propòsit que persegueix el beat és que el jurista, en el repertori de temes plantejats, pogués fer ús dels que trobàs més adequats per a l'exposició.

Per a l'estudiós de l'obra lul·liana en tot el conjunt, l'aspecte que per força més li ha de cridar l'atenció és que ací l'Art passa d'èsser una font del dret natural a una eina per a una adequada argumentació jurídica. És a dir, ras i curt, Llull pretén que els juristes raonin correctament, de manera sistemàtica i certa. La conseqüència òbvia d'un tal plantejament és que el beat du a terme una rebaixa de les pretensions de l'Art, que aquí queda reduït a una funció molt concreta.

Gabriel Ensenyat

4) Ramon Llull, «Llibre de Evast e Blaquerma», ed. Cyril P. Hershon

L'edició que Hershon presenta a *Revue d'Études d'Occ* és d'un gran interès, ja que posa a l'abast del públic la versió occitana del *Blaquerma* de Ramon Llull, conservada només en un manuscrit (París, Bibliothèque nationale, esp. 478). Tot i així, tant la introducció com l'edició del text —que es presenta com una edició crítica— tenen mancances evidents. En termes generals, hauria calgut que l'editor examinés el seu treball a la

llum de l'edició crítica del text original de Llull, el *Romanç d'Evast e Blaqueria* a cura d'Albert Soler i Joan Santanach (NEORL, VIII; Patronat Ramon Llull, 2009). En aquest sentit, la «version catalane» que s'esmenta tant a l'estudi introductori com a l'edició de Hershon, i d'on procedeixen les citacions que reconstrueixen la versió occitana o que n'aclareixen algun aspecte en nota, és el text publicat per Edicions 62 (1982), de caràcter divulgatiu, que reproduïx l'edició de Galmés (Barcino, 1935-1954) modernitzant-ne l'ortografia.¹ Les referències i les citacions de l'original haurien hagut de procedir d'una font primària, en aquest cas el manuscrit Hisp. 67 de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic, designat amb la sigla *A*, el testimoni més proper a l'arquetip i l'únic que transmet el text gairebé complet,² o bé potser hauria estat millor fer servir com a punt de referència per controlar el text occità l'edició crítica esmentada de Soler – Santanach 2009, atès que s'hi recull el conjunt de la tradició (el testimoni occità se situa en una branca diferent de la del manuscrit *A*).³ Sigui com sigui, la col·locació de la versió occitana amb el testimoni *A*, digitalitzat i accessible a través d'Internet,⁴ o amb l'edició Soler – Santanach 2009 hauria evitat, per exemple, la hipòtesi totalment esbiaixada de la nota 304 (p. 407):⁵

ED. E com aisso sia enaissi, de la influencia de la pleneza de gracia **don ton fil es ple, es, Regina, plena de gratia, major que non podem membrar ni entendre ni amar. E de la tua pleneza de gratia**³⁰⁴ ve influencia a la memoria e al entendement e a la voluntat, que contempla en compliment de gratia que es tant plena que complix totz aquels que per ta gracia an [a] venir a perdurable compliment.

¹ No s'indica amb claredat d'on procedeix el text català. L'edició Galmés 1935-1954 i l'edició Soler – Santanach 2009 no s'esmenten ni apareixen a la bibliografia. Es dedueix que la «version catalane» és la publicada per Edicions 62 el 1982 (3a ed., 1991) perquè se'n dona la referència, juntament amb la del manuscrit occità, després del títol (p. 160) i perquè les reconstruccions en català del text occità hi coincideixen, si bé en algun cas sembla haver-hi errors de transcripció (els marco en negreta): «E penseron moltras diversas manieras de benedir Dieu, [e per açò fo qüestió qual és **mellor maniera** d'aquestes en benedir Déu]» (ed.: cap. 83, p. 300); «e pensaren molt diversas maneras de benedir Déu, e per açò fo qüestió qual és millor manera d'aquestes en benedir Déu» (Edicions 62, 1982: cap. 83, p. 232).

² Soler – Santanach 2009: 61-63. Designo els manuscrits i les edicions del *Blaqueria* de Llull amb les sigles establertes per Soler – Santanach (2009: 38-47).

³ Vegeu l'*stemma codicum* de l'obra a Soler – Santanach 2009: 62.

⁴ <http://freimore.uni-freiburg.de/receive/DocPortal_document_00014499> (8 de novembre de 2016).

⁵ En els exemples, marco en negreta les grafies, els mots o els passatges que m'interessa destacar.

³⁰⁴ *don ton fil... ..plena de gracia* ne se trouve pas dans le catalan. Est-il possible que le copiste ait pu utiliser un manuscrit plus vieux que celui-ci?

En aquesta nota, l'editor considera el fragment en negreta exclusiu de la versió occitana perquè no apareix al text d'Edicions 62, que reproduïx l'edició Galmés 1935-1954, on aquest passatge és omès segurament per descuit o per una errada d'impremta.⁶ La lectura del manuscrit *A* (o de l'edició Soler – Santanach 2009) hauria estalviat, doncs, la conjectura de la nota 304:

Ms. *A* On con aço sia enaixi dela influencia de la plenea de gracia don ton fill es ple es regina plena de gracia major que no podem membrar ni entendre ni amar e dela tua plenea de gracia havem influencia ala memoria e al enteniment e ala volentat quins contempla en lo compliment de ta gracia on beneyta sia regina la tua gracia qui es tan plena que compleix tots aquells qui per ta gracia han avenir aperdurable compliment.⁷

(ff. 251v-252r)

A més, manca en l'edició del text occità la reconstrucció entre claudàtors del passatge «on beneyta sia regina la tua gracia», omès a causa d'un salt per homeotèlèuton.⁸

Vegeu ara algunes qüestions de caràcter més concret. Pel que fa a l'estudi que precedeix l'edició del text, no hi hauria estat sobrer presentar un panorama complet, molt succint, dels testimonis conservats del *Blaquerna* en català i en altres llengües, per situar el lector. Així, en la descripció de l'únic manuscrit que ha transmès la versió occitana

⁶ Vegeu l'edició Galmés 1935-1954 (p. 144): «On, com aço sia en axí, de la influència de la plenea de gràcia ve influència a la memòria e al enteniment e a la volentat, qui contempla en lo compliment de ta gràcia. On, beneyta sia, regina, la tua gràcia, qui és tan plena, que compleix tots aquells qui per ta gràcia han a venir a perdurable compliment»; i el text d'Edicions 62 (p. 335): «On, com aço sia enaixí, de la influència de la plenea de gràcia ve influència a la memòria e a l'enteniment e a la volentat, qui contempla en lo compliment de ta gràcia. On, beneita sia, regina, la tua gràcia, qui és tan plena, que compleix tots aquells qui per ta gràcia han a venir a perdurable compliment».

⁷ Vegeu l'edició Soler – Santanach 2009 (p. 553): «On, con aço sia enaixí, de la influencia de la plenea de gracia d'on ton fill es ple, es regina plena de gracia major que no podem membrar ni entendre ni amar. E de la tua plenea de gracia havem influencia a la memoria e al enteniment e a la volentat qui ns contempla en lo compliment de ta gracia. On, beneyta sia, regina, la tua gracia, qui es tan plena que compleix tots aquells qui per ta gracia han a venir a perdurable compliement.» A la llum d'aquesta edició, caldria revisar la puntuació editada del fragment occità.

⁸ L'omissió tampoc no es consigna en nota.

(París, BnF, esp. 478), designat amb la sigla *P*, caldria esmentar-hi algunes qüestions importants, com ara les anotacions que féu Joan Bonllavi al «Llibre d'amic e amat» d'aquest manuscrit en el procés d'elaboració de la seva edició, el testimoni *v* (València, 1521).⁹ De fet, en l'estudi introductori no s'expliquen totes les mans que intervenen en el testimoni occità i, d'altra banda, les que hi són esmentades no estan prou ben descrites; a més, en les notes de l'edició no es destrien les diverses intervencions en el còdex –no hi ha una denominació específica per a cada mà–, la qual cosa pot crear fàcilment la confusió que anotacions i esmenes provenen dels mateixos copistes del text.¹⁰ D'altra banda, les notes recullen poques remarques sobre els usos lingüístics del traductor, la qual cosa no seria censurable si això s'hagués detallat en l'estudi introductori, il·lustrant amb exemples algunes característiques de la traducció descrites, com ara els «erreurs de compréhension du catalan» i el seguit de «formes [...] ou constructions catalanes» emprades (p. 165), no sempre evidents per al lector.

Pel que fa a l'edició, no estan ben explicats els criteris d'edició en l'estudi introductori, i n'hi ha alguns que no són prou clars o generen confusió: la cursiva, per exemple, es fa servir en les obres citades dins del text, en la reconstrucció entre claudàtors de passatges omesos i en les transcripcions del manuscrit reproduïdes en nota; i els claudàtors s'empren tant per a la reconstrucció de passatges omesos a partir de la versió catalana (amb el text en cursiva) com per a les restitucions d'una lletra a cura dels editors (amb el text en rodona), si bé aquest darrer ús no és sistemàtic. Hauria estat tot plegat més entenedor per al lector si s'haguessin adoptat unes normes de transcripció i d'edició ben explicades a la introducció i coherents. Així, per exemple, les anotacions marginals s'haurien hagut de consignar a l'aparat crític (que en aquesta edició s'integra en les notes a peu de pàgina) i no pas tal com es presenten, inserides en el text i acompanyades d'una nota de vegades ambigua o poc precisa (vegeu, per exemple, la nota 47, p. 198, o la nota 40, p. 190); cal afegir-hi, com s'ha dit més amunt, la confusió que causa al lector no

⁹ Albert Soler, «Joan Bonllavi, lul·lista i editor eximi», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 31 (=Miscel·lània Germà Colón, 4) (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995), pp. 125-150. Vegeu també: Soler – Santanach 2009: 60-61.

¹⁰ Això és general en tota l'edició (tret d'algunes indicacions de «main postérieure»). N'esmento només un cas a tall d'exemple: al capítol 50, que al manuscrit es titula «De fortitudo», aquest sintagma duu en l'edició la nota «en bas de la page on lit: *fortitudo, carita*» (p. 207, n. 53); s'hauria hagut de precisar que l'anotació marginal no és dels copistes i que l'original català titula el capítol «De fortitudo, caritat».

saber de quina mà procedeix l' anotació marginal, el mateix problema que afecta els mots ratllats i interlineats.

D'altra banda, s'hauria hagut de polir la puntuació d'alguns passatges, com els següents:

ED. Empero Dieus a donada vertut al entendemen com per las creaturas aia[m] conoixensa de Dieu, car, enaisi com l'entendement pot entendre que hom es una persona composta de doas naturas diversas, so es, cors e **arma**. **Enaisi** e mot miells ses tota comparacio por esser Dieus .i. en essencia e en tres personas, e que las tres personas sian una essencia. (p. 167)

Mas ab los ulls espirituals e corporals pot esser vist home, vezen l'entendemen l'**arma**, **entenent** e vezent los ulls corporals lo cors. (p. 168)

En el primer cas, entre els mots «arma» i «enaisi» hi hauria d'haver una coma, i, en el segon, la coma hauria d'anar després d'«entenent» i no abans. D'altra banda, la transcripció del text és poc acurada. Per exemple, molt sovint no es transcriuen les nasals provinents d'una abreviatura, com en algunes paraules del capítol 87 (ed., pp. 280-281; ms., f. 48) i del capítol 98 (ed., pp. 338-339; ms., f. 73). En ocasions també s'ometen o s'afegeixen grafies, o bé no s'interpreten correctament:

ED.	Dieu creet Adam	(cap. 30, p. 168, l. 7)
Ms.	Dieus creet Adam	(f. 1r, col. 2, ll. 36-37)
ED.	ell planhia la mort del pastor	(cap. 52, p. 213, l. 18)
Ms.	ell plainhia la mort del pastor	(f. 20r, col. 2, ll. 36-37)
ED.	et nasquet de ela home e Dieu	(cap. 30, p. 168, l. 10)
Ms.	et nasquet dela home e Dieu	(f. 1v, anotació al marge esquerre)
ED.	lo terrat que era sobre la cella	(cap. 98, p. 339, l. 15)
Ms.	lo terrat que era sobre sa cella	(f. 73v, col. 1, l. 5)

En un cas almenys, l'error de transcripció afecta l'ordre de la frase:

ED.	en so que fa obra que natura non pot far	(cap. 30, p. 168, l. 13)
Ms.	en so que fa obra que non pot far natura	(f. 1v, col. 1, ll. 7-8)

Sovint es consignen les correccions que conté el manuscrit en nota, per

exemple les grafies expuntuades. Ara bé, en algunes ocasions aquestes expuntuacions no s'indiquen, com per descurt:

- Ed. gran (cap. 42, p. 186, l. 34) / ms. gracia (cap. 42, p. 186, n. 35)
 Ms. gracia *amb* *cia expuntuat i titlla de nasal sobre la primera*
a (f.9r, col. 2, l. 21)
 Ed. son (cap. 43, p. 190, l. 16) / ms. sons (cap. 43, p. 190, n. 41)
 Ms. sons *amb s expuntuada* (f. 10v, col. 1, l. 38)

Tampoc no és sistemàtica la consignació dels mots interlineats. Per exemple, en els casos següents no s'indica enlloc que els passatges contenen paraules a la interlínia:

- Ed. Tant fortment me destrein [e] treballa la malautia (cap. 33,
 p. 172, l. 31)

destrein

- Ms. tant fortment me treballa ^{la} malautia (f. 3r, col. 2, l. 32)
 Ed. ans que auza la messa (cap. 77, p. 280, l. 21)
 Ms. ans que auza ^{la} messa (f. 48r, col. 2, l. 37)
 Ed. la ignorancia dels infiels (cap. 77, p. 280, l. 30)
 Ms. la ignorancia dels ⁱⁿfiels (f. 48v, col. 1, l. 15)

De vegades tampoc s'indiquen els mots ratllats:

- Ed. sostener lo trebal de la nueg (cap. 98, p. 339, ll. 9-10)
 Ms. sostener **lo trema trebal** (f. 73r, col. 2, l. 32)
 Ed. el fes .i. libre de contemplation per art (cap. 101, p. 375, l. 34)
 Ms. el fes .i. libre de contemplation **per arar art** (f. 87v, col. 2, l. 14)

Quant a la relació de la traducció amb l'original, normalment es restitueixen les omissions del testimoni occità entre claudàtors i en cursiva (com s'ha dit, a partir del text publicat per Edicions 62). El procediment no és sistemàtic: hom dedueix que es restitueixen amb l'original les omissions degudes a un error de còpia, sovint per homeotelèton, o bé els passatges clarament deturpats, i que, en canvi, no es restitueixen les omissions que podrien ser obra del traductor. Aquest criteri seria coherent, però el problema és que no s'explica enlloc i, a més, les omissions que no es restitueixen tampoc no s'acompanyen d'una nota amb el text català. Així doncs, el lector no pot saber en quins casos el

traductor s'allunya de l'original, un aspecte prou important en l'edició crítica d'una traducció. Vegem-ne un parell d'exemples:¹¹

ORIGINAL deuen ans **ohir la missa o cantar missa** que façen altres faenes (cap. 77, p. 339, ll. 12-13)

ED. devon ans **auzir la messa** que fasson altras fazendas (cap. 77, p. 280, ll. 25-26)

ORIGINAL e que ells **les solvessen e les determenasen e que feesen les obres** (cap. 77, p. 340, ll. 39-40)

ED. e que els **las solvesson e que fezesson las obras** (cap. 77, p. 281, l. 16)

Si aquestes omissions es consideren errors de còpia, s'haurien hagut de restituir. Si, al contrari, l'editor creu que són innovacions o errors del traductor, hauria calgut consignar en nota el text català, altrament el lector no té constància de les modificacions que es produeixen en el procés de traducció. En l'edició d'una traducció s'han d'anotar aquesta mena de casos, més encara si es tracta, com el *Blaquerna* occità, d'una traducció molt fidel i, per tant, aquestes anotacions no haurien implicat una feina excessiva. Així, també s'haurien hagut d'indicar en nota tots aquells passatges en què el text occità amplia l'original o el modifica, com en aquest exemple:¹²

ORIGINAL con molt nos **encarregás** a si mateix a conexer e a amar (cap. 30, p. 177, l. 58)

ED. com mot nos **subjugues e entregues** a si mateix a conoixer e amar (cap. 30, p. 168, l. 2)

Pel que fa a les esmenes al text dutes a terme per l'editor, en primer lloc hauria calgut aplicar amb coherència el criteri per indicar-les. En els exemples següents, en un cas es restitueix la essa del plural indicant-ho entre claudàtors i, en canvi, en l'altre s'afegeix sense claudàtors ni cap nota consignant la lectura del manuscrit:

¹¹ A partir d'aquí cito el text català de Lull segons l'edició Soler – Santanach 2009.

¹² Per il·lustrar la tradició textual del *Blaquerna*, hauria estat molt interessant que alguns passatges s'haguessin anotat amb la versió francesa i l'edició de Bonllavi. En el fragment citat, per exemple, el francès (*F'*) tradueix «obligier» i l'edició de Bonllavi (*v*) «subjugas y obligas» (Soler – Santanach 2009: 177).

Ed.	molt[z] argumens	(cap. 77, p. 280, l. 22)
Ms.	molt argumens	(f. 48r, col. 2, l. 38)
Ed.	princeps crestians	(cap. 77, p. 281, l. 9)
Ms.	princep crestians	(f. 48v, col. 1, l. 38)

Aquest últim exemple podria fer pensar que es tracta d'un error de transcripció, però hi ha altres casos en què es corregeix el manuscrit sense indicar-ho:

Ed.	endressava	(cap. 98, p. 339, l. 35)
Ms.	endedreissava	(f. 73v, col. 2, l. 1)

En el cas reproduït a continuació, la correcció de l'editor no sembla tenir cap fonament, atesa la coincidència de la lliçó del manuscrit, que fa sentit, amb l'original:

ORIGINAL	e per açó cogitá con ajudás a la donzella ab fotitudo, caritat, qui son foçes sperituals. E per açó dix al cavaller est exempli (cap. 50, p. 237, ll. 19-21)	
Ed.	e per aiso penset com ajudes a la donzela ab fortitudo, caritat, que sas forsas espirituals, e per aiso dix al cavallier aquest exemple / ms. son (cap. 50, p. 207, l. 27 i n. 54)	

En una ocasió es corregeix amb encert un probable error de còpia:

ORIGINAL	Si romanch sens mestre, qui·m nudrirá a amar, servir, honrar Deu, qui es digne de tan gran honor e al qual yo son tan colpable? (cap. 52, p. 248, ll. 166-167)	
Ed.	Si romani sens maestre, qui·m noirira a amar, servir, honrar Dieu, que es digne de tan gran honor, e al qual ieu son tan colpable? / ms. servir onrar_servir Dieu (cap. 52, p. 217, ll. 8-9 i n. 63)	

En canvi, en l'exemple següent, una repetició amb força probabilitat fruit d'un error no es corregeix:

ORIGINAL	Deus ha major poder e virtut e voler que natura (cap. 30, p. 177, ll. 67-68)	
----------	---	--

ED. Dieus a major **poder e vertut e e poder e voler** que natura (cap. 30, p. 168, l. 12)¹³

Tampoc no s'esmena l'error evident del passatge següent, que pertany al capítol «De la Passion de Jesu Crist» –absent al manuscrit A–, en què «indignitatz» s'hauria d'haver corregit per «en dignitatz»:¹⁴

ED. gran es Dieus en essencia e essenciejar, e en Unitat e unir e **indignitatz** e dignificar (cap. 108, p. 395, l. 19)

Finalment, cal esmentar un cas de correcció en el qual hauria calgut afegir en nota una explicació, altrament l'esmena sembla una conjectura de l'editor:

ED. Fortz es coratge que no **s'ergulla** per honor d'abadia, ni per esser senhor de motz homes. / ms. **servis gola** (cap. 60, p. 236, l. 20 i n. 71)

Aquesta és l'única informació de què disposa el lector. Hauria estat convenient indicar en nota, a més del procés que ha conduït a l'error, que la correcció es fa a partir de l'original:¹⁵

ORIGINAL Forts es coratge qui no **s'ergulla** per honor d'abadia ni per esser senyor de molts homens. (cap. 60, p. 277, ll. 105-106)

Per concloure, és evident que aquesta edició crítica de la traducció occitana del *Blaquerna*, malgrat que tingui encerts, no és prou acurada, ni pel que fa a criteris generals d'edició, ni en la transcripció, la puntuació, les esmenes de l'editor, l'aparat i l' anotació del text: la transcripció del manuscrit hauria de ser impecable, i caldria haver restituit, a partir de l'original, només les omissions i els errors emmarcats en el procés de còpia; a més, en l'edició del text hi manca un aparat exhaustiu i acurat dels incidents del manuscrit (anotacions marginals, passatges cancel·lats, mots ratllats o interlineats, etc.), on en cada cas se n'indiqués el responsable amb claredat (una solució que distingís mans diferents) i s'hi

¹³ La primera *e* de «e e poder» és un error de transcripció (ms.: «poder e virtut e poder e voler»; f. 1v, col. 1, ll. 6-7).

¹⁴ Vegeu l'edició d'aquest capítol de la versió occitana a l'apèndix III de l'edició Soler – Santanach, on l'error és corregit (Soler – Santanach 2009: 688).

¹⁵ Aquest és un dels casos en què no hi hauria estat sobrer anotar la lliçó que transmet la versió francesa (*F'*): «sert a geule» (Soler – Santanach 2009: 277).

consignessin aquells casos en què el text occità divergeix de l'original i aquells que l'editor considerés oportuns per tal de mostrar la relació de la versió occitana amb el conjunt de la tradició. En definitiva, tots aquests elements, requisits indispensables d'una edició crítica, són absents en l'edició de la versió occitana del *Blaquerna*.

Marta Marfany Simó

7) Llull, *Llibre de meravelles. Volum II. Llibres VIII-X*

El volum XIII de les NEORL completa el projecte d'edició crítica del *Fèlix o Llibre de meravelles* iniciat el 2004, que ja disposa d'una entrega dels set primers llibres de l'obra, el volum X, publicat el 2011 (ressenyat a *SL* 52 [2012], 107, 126-128). El segon volum, aparegut el 2014, és dedicat a l'edició dels tres darrers llibres i completa l'estudi del primer lliurament sobre l'obra i la seva tradició textual.

Malgrat que el *Fèlix* té una història editorial llarga, les NEORL tanquen la seva primera edició crítica en sentit estricte. Les dues primeres edicions, fetes amb criteris romàntics a cavall dels segles XIX i XX, les devem a Jeroni Rosselló. La sèrie *Obres de Ramon Llull* no va incloure l'obra, però Salvador Galmés, editor de les ORL, va oferir un bon text a *Els Nostres Clàssics* (1931-1934) basat en els mateixos manuscrits que havia utilitzat Rosselló, *A i B*, de referència fins a l'edició modernitzada i anotada d'Anthony Bonner, dins de les *Obres selectes de Ramon Llull* (1989). El projecte editorial que conclou el volum XIII és deutor de l'edició de Bonner, una contribució decisiva per a la comprensió textual del *Fèlix* ja que és la primera edició que va contrastar les dues branques de la tradició. El projecte, plantejat col·lectivament per la llargària del text i la complexitat de la seva transmissió, ha estat dut a terme per col·laboradors del Centre de Documentació Ramon Llull, sota la coordinació de Lola Badia. Es fonamenta en les tesis doctorals de Xavier Bonillo i d'Eugènia Gisbert, sobre l'edició crítica d'alguns llibres del *Fèlix*, i els estudis de Francesca Chimento de les versions romàniques de l'obra. Les aportacions de Lola Badia, directora d'aquests treballs, han estat el punt de partida per establir l'*stemma codicum* adoptat al primer volum i la tria del manuscrit de base (NEORL, X, 65-66).

Com passa amb altres obres lul·lianes, el *Llibre de meravelles* ens ha arribat en un nombre considerable de testimonis, que demostren la seva notable difusió. En català en conservem sis de medievals i cinc

de moderns, un manuscrit en occità i les traduccions medievals en castellà, en francès i en italià. Els testimonis catalans són tots de finals del segle XIV o del XV, i presenten múltiples interferències, però pocs accidents textuais que en dificultin la filiació. En la present edició queden plenament definides les dues branques de testimonis: la que anomenem α , integrada pels còdexs catalans *A*, *B* i l'occità *V*; i la branca β , que consta dels testimonis catalans medievals *L*, *M* i *S*. El testimoni *C* és un cas particular. Tot i que l'edició de Bonner ja va tenir en compte diversos manuscrits medievals i assenyalava alguns llocs crítics clau, la present és la primera que té en compte la totalitat de la transmissió.

La tradició textual del *Fèlix* presenta una complexitat que ha fet difícil l'establiment precís de les relacions entre els testimonis catalans i l'elecció del testimoni de base. Les anteriors edicions sempre havien pres de referència el manuscrit *A*, editat amb esmenes de *B*. La col·lació dels set testimonis medievals i la consulta selectiva dels cinc d'edat moderna va portar a l'elecció d'un nou testimoni de base al volum X, el manuscrit *L*. Per primera vegada, el manuscrit de referència era de la branca β , una tria justificada per eliminació tenint en compte les característiques dels testimonis medievals catalans i occità i els resultats de la *recensio*. Dels testimonis de la segona meitat del segle XIV i del segle XV, *L*, copiat el 1386 per Joan Tolrà, és el més antic i acostat al subarquetip, després de *A* i *B*, datats el 1367 i 1458, respectivament, tots dos poc idonis per ser utilitzats com a testimoni de base d'una nova edició.

Les variants significatives dels manuscrits medievals catalans i occità, i altres incidències i afegits es reporten en l'aparat crític negatiu, com és el cas de les esmenes de *L*₁, una mà correctora posterior de *L*. No s'han anotat les lliçons accidentals dels testimonis medievals ni les lliçons dels testimonis de l'edat moderna, ja que no presenten aportacions significatives. Els errors de *L* que remunten al subarquetip s'han esmenat a partir de α , preferentment amb *V* i, en el cas de les lliçons adiafores, si no hi ha raons a favor de la branca α , s'han respectat les de β . Són destacables els apunts sobre llocs crítics comentats a la Introducció, que complementen els del primer volum, així com els comentaris sobre llocs crítics i esmenes, en nota sobre l'aparat de variants. Tenen especial interès, al llibre VIII, cinc errors atribuïbles a l'arquetip (pp. 24-25), que s'afegixen als dos registrats als llibres I i VII (NEORL X, 53).

D'entre els testimonis del *Fèlix*, els editors comenten els casos excep-

cionals de *V* i *C*. *V* sobresurt pel seu valor textual, ja que es tracta d'una versió occitana probablement promoguda per Llull, un cas paral·lel al de la *Doctrina pueril* i al del *Blaquerna*. Malgrat que presenta una coloració occitana irregular, és l'únic manuscrit de primera generació d'entre els conservats i ofereix les lectures més antigues i fiables de la branca α . Aquesta singularitat justifica que sigui l'única traducció que s'ha tingut en compte en l'establiment del text i que s'ha reportat a l'aparat. Contra el que és habitual a les NEORL, en canvi, no s'han pres en consideració les versions francesa, espanyola i italiana, que resten inèdites, pel volum de feina que implicava manejar dotze manuscrits d'una obra tan extensa. No obstant això, per a l'establiment del text s'han tingut en compte puntualment en algun lloc crític. El volum X, tanmateix, ofereix algunes informacions sobre el comportament textual d'aquestes versions (NEORL X, 62-64). Aquestes indicacions conviden a fer un estudi més exhaustiu i la pròpia edició de les traduccions romàniques del *Llibre de meravelles*, per a les quals la present edició és un punt de partida valuós. Al seu torn, contribuiran al coneixement del text català i podran beneficiar una futura edició crítica completa.

L'establiment dels llibres VIII, IX i X amplia i confirma les conclusions de la *recensio* dels llibres I-VII (NEORL X, 53-70), amb el matís, tanmateix, del cas especial del testimoni *C*, que resulta de col·locació dubtosa. En la transmissió textual dels llibres VIII-X *C* continua sent problemàtic com ho era en els primers (NEORL X, 59-61). Tendeix a donar lliçons correctes sempre que una de les branques incorre en errors, però comparteix errors de qualitat variable amb totes dues branques. Al volum I els editors trobaven indicis que feien pensar que *C* copiava un testimoni de la branca β , completat amb la lectura puntual de variants d'un exemplar de α superior a *ABV* en l'*stemma*. És a dir, observaven que *C* transmet lliçons de les dues branques de la tradició, i per això s'havia considerat que l'antecedent d'aquest testimoni podria ser una *editio variorum* amb un text de base de la branca β . L'estudi de variants dels llibres VIII-X, en canvi, fa pensar que *C* alterna l'antecedent, és a dir, que per a uns capítols utilitza un testimoni de α , i per a d'altres un testimoni de β , la qual cosa dificulta més la col·locació del testimoni en l'*stemma*. Atès el caràcter sincrètic de *C*, els editors consideren la branca β composta només per *LMS*, i *C* es té en compte només en darrera instància per a l'establiment del text, després de *S* i *M*.

La introducció del volum II sobre l'obra i els seus mecanismes nar-

ratiu complementa l'estudi del primer volum. Fa especial èmfasi en la descripció estructural i ecdòtica dels llibres VIII, IX i X en el conjunt del *Fèlix* i en la seva relació amb els primers llibres. Al costat de la peculiaritat del llibre VII, el famós apòleg sobre les bèsties, que modernament ha circulat amb èxit en diversos idiomes separat de la unitat del *Fèlix*, els editors assenyalen la singularitat del llibre VIII, que defineixen com un tractat d'antropologia filosòfica presentat en termes literaris. Molt més extens que la resta de llibres, ocupa 71 capítols i tot sol forma una unitat que desenvolupa en termes filosòfics la complexitat de l'objecte central de la creació, l'home. El llibre VIII abraça la variada casuística sobre les maneres com l'home es desvia del correcte funcionament de les potències de l'ànima i del cos, sobre les quals ha de governar la racionalitat. La dispersió temàtica i l'extensió d'aquest llibre contrasta amb l'estructura tancada dels llibres IX i X, una llargada excepcional que té una peculiar manifestació en el testimoni *L*. Els editors observen que el paper dels quatre darrers plecs del manuscrit és de diferent fabricació i gruix, que perd qualitat i presenta una escriptura progressivament més atapeïda. El copista devia acabar la provisió de paper al foli 116v, comptant que l'extensió del llibre no depassaria la dels altres, la qual cosa explica que s'hagués de proveir de més plecs.

El conjunt de l'obra avança amb el motor de dos recursos retòrics especialment dissenyats per Lull, la *meravella* i la *semblança*, analitzats al primer volum (NEORL X, 27-30). Els 71 capítols del llibre VIII s'articulen en exemples i analogies que desenvolupen aquests recursos didàctics, la immensa majoria creacions *ad hoc* lul·lianes, un corpus original i singular per les fonts subjacents que Lull va reestructurar d'acord amb els seus interessos. Es tracta d'una operació dialèctica pròpia de l'estil del beat, i que cal relacionar amb els procediments de la *nova* literatura. Els editors indiquen alguna d'aquestes fonts, com ara un exemple que recorda la primera estrofa del poema «Can vei la lauzeta mover» de Bernart de Ventadorn, al capítol 85 («De semblança et dessemblança»). Aquestes unitats breus, que Lull anomena «paraules», «eximplis», «semblances» o «meravelles», constitueixen el cos narratiu de l'obra.

El *Fèlix* és una mostra de la literatura alternativa lul·liana, una obra ambiciosa, de plantejament enciclopèdic, a cavall de la novel·la, el recull d'exemples i la divulgació filosòfica. La nova edició crítica del text català i el seu estudi detingut dels testimonis ha permès conèixer millor les relacions textuais entre les dues famílies de manuscrits que

apuntava Bonner, i ha servit per establir un nou testimoni de base. Terme final d'un projecte editorial d'una dècada, el volum XIII conclou l'establiment complet i fiable del *Llibre de meravelles*, una base sòlida per a l'estudi de l'obra i l'edició de les seves traduccions romàniques.

Arnau Vives Piñas

9) Raimundo Lúlio, *A Nova Lógica*, trad. Guilherme Wyllie

El volum presenta una traducció portuguesa acarada al text llatí de la *Logica nova*, amb una introducció brevíssima que explica la vida del beat, la seva Art i la seva nova lògica. La traducció en general sembla correcta, però es troba a faltar un mínim d'explicació per al lector desprevingut, que potser se sorprendrà amb un arbre de Porfiri al qual s'ha afegit un nus amb deu qüestions, que s'usen per estructurar gran part de les discussions successives, o amb les «flors» de l'arbre, de les quals ha penjat definicions com *homo est animal homificans*, o amb un llarg apartat que dona definicions (algunes d'aquesta mateixa manera tan peculiar) de cent formes, cosa que podria semblar estrany en un tractat de lògica. Tot això fa part de per què aquesta lògica es digui *nova*; però amb un text sense notes, i una introducció que distreu més que ajuda, el lector quedarà perdut o almenys despistat. En aquella introducció, per exemple, de l'Art només descriu les quatre figures i els seus mecanismes combinatoris, dues coses que no apareixen enlloc a la *Lògica nova*, i, en canvi, no explica que les deu Qüestions formen una peça essencial de l'Art en aquella època, o que és a la segona qüestió, la de *quid*, on Llull formula les seves definicions, ni que les Cent formes constitueixen una eina característica d'obres de més envergadura a partir de l'*Arbre de ciència*.

Finalment, de la llarga bibliografia existent sobre l'obra, a part d'un article de Lohr de l'any 1987 que a la Introducció li permet fer un excurs sobre dues miniatures del *Breviculum*, l'únic altre treball que cita és el seu excel·lent estudi fet en col·laboració amb Alexander Fidora, «Ramon Llull i el tractat *De fallaciis* del pseudo-Tomàs d'Aquino», *Enrahonar. Quaderns de Filosofia* 42 (2009), pp. 11-19, però que llavors no aprofita per explicar al lector que més de trenta pàgines del text (pp. 222-255) no són de Llull sinó d'aquest pseudo-Tomàs d'Aquino.

A. Bonner

12) Le Myésier, *La Parabola gentilis*, ed. Óscar de la Cruz Palma.

Aquest llibre ofereix la primera edició de la *Parabola gentilis*, un opuscle que el deixeble de Ramon Llull, Tomàs Le Myésier, inclou al seu *Electorium* com a introducció al *Llibre del gentil i dels tres savis* del seu mestre. Óscar de la Cruz ha col·locat el text tramès al famós *Electorium* de la Bibliothèque nationale de France amb set altres manuscrits, i ha establert un text de gran fiabilitat, del qual Giuliana Musotto ofereix una traducció italiana.

Cal dir que la *Parabola gentilis* és una obra extremament complexa, ja que, com va fer notar J. N. Hillgarth, Le Myésier hi cita un escrit contemporani, conegut com els *Testimonia paganorum* (o *gentilium*) de Joan de París (o Quidort). Aquest extens préstec, que ocupa més de la meitat de l'opuscle de Le Myésier, palesa de manera molt clara la seva voluntat de posar en diàleg el pensament de Ramon Llull amb el discurs parisenc d'inicis del segle XIV i de mostrar com el primer pot servir per tal de superar els límits del darrer. De fet, els «testimonis dels autors pagans» de Joan de París s'intercalen a la *Parabola* amb l'objectiu de demostrar que tots els arguments de la tradició filosòfica, per molt que prefigurin la veritat del cristianisme, no arriben a provar-la, i que, per consegüent, la via lul·liana es presenta com una gran oportunitat, si no necessitat.

Però l'entramat intertextual de la *Parabola* no s'acaba aquí, ja que els *Testimonia paganorum* de Joan de París s'alimenten, al seu torn, directament de l'obra de Roger Bacon. Per a un editor, aquesta situació planteja dificultats considerables, que Óscar de la Cruz ha sabut resoldre de manera exemplar i sense estalviar esforços. Així, a l'hora d'establir el text de la *Parabola gentilis*, de la Cruz ha tingut en compte el text de Joan, del qual afegeix una edició a partir de quatre manuscrits en apèndix, al mateix temps que identifica els passatges de Bacon que es troben subjacents en el text de Joan, com també els passatges dels autors «pagans» i les seves obres citades per Bacon i Joan.

Tot i que de la Cruz no entri en la qüestió de la relació entre el text de Joan i l'obra de Bacon, val la pena assenyalar que en el passat la dependència de tots dos va portar a Ferdinand Delorme i, més recentment, a Thomas A. Orlando (autor d'una tesi amb edició dels *Testimonia*, University of Virginia 1973) a atribuir els *Testimonia* a Roger Bacon en detriment de Joan. Ara bé, la referència explícita de Le

Myésier a Joan de París és un argument fort, car n'és contemporani, a favor de la seva autoria: «frater Iohannes de Parisius in quadam collatione» (p. 41, ll. 336 i ss. –de passada direm que en aquest lloc em sembla preferible la lectura «collectione» d'E i altres manuscrits, essent així com Joan descriu la seva obra, p. 137, l. 10).

En resum, es tracta d'un treball de gran diligència i erudició filològica que mostra que moltes vegades un text només es pot fixar i comprendre tenint en compte els seus con-textos, al mateix temps que es presenta com un exercici de diàleg filosòfic entre diversos autors, en aquest cas Llull i el filòsof i teòleg parisenc Joan Quidort.

A. Fidora

14) Ripoll Perelló, *Ramon Llull. El viatger de la paraula*

Amb motiu del VII centenari de la mort de Ramon Llull, Illa Edicions ha inaugurat la «Col·lecció Protagonistes» amb un volum de la Dra. Maribel Ripoll Perelló dedicat al Mestre, que du el títol de *Ramon Llull. El viatger de la paraula*. Es tracta d'una obra escrita amb una intenció clarament divulgativa i que pot ser una eina eficaç tant per a les escoles i els instituts com per al públic general, perquè ofereix amb molt poc espai i d'una manera molt clara i didàctica una visió completa de Llull i de la seva transcendència.

El llibre s'organitza en dues parts: la primera té un caràcter essencialment explicatiu entorn de qui fou Ramon Llull, del seu pensament i de la importància que ha tengut posteriorment fins a l'actualitat; la segona és una antologia de textos del beat, que permet al lector fer-se una idea de l'abast de la figura de Ramon Llull i del seu pensament. Ripoll estructura el retrat del beat sobre la idea d'un Llull que es va centrar en la difusió de l'Art, un mètode que podia donar resposta a qualsevol pregunta sobre el món i sobre Déu. D'aquí que «tota la vida del nostre autor va girar al voltant de la paraula, escrita i parlada» (p. 13). L'autora ens dibuixa un Ramon Llull que sobretot cercava ser allò que avui en diuen un «comunicador», que volia que el seu missatge arribàs tant als infidels com als cristians, al poble com als reis, als clergues com als seglars, als il·letrats com als universitaris... La diversitat de receptors que Llull pretenia atreure és el que l'obliga a plantejar-se estratègies diferents per a cada cas, fet del qual es deri-

va la varietat de gèneres usats i l'originalitat de la seva obra. D'aquí també el plurilingüisme que la caracteritza i la multitud de viatges que el Mestre va dur a terme.

En primer lloc, Ripoll comença per sintetitzar el que sabem de la biografia de Llull, bàsicament a partir del que en diu la *Vida coetània* o *Vida de mestre Ramon*, i ho completa amb altres documents i amb el que els investigadors n'han esbrinat més recentment. En segon lloc, passa a oferir-nos una visió sintètica i alhora molt clara del que representa l'Art. Segurament per raons d'espai, no n'explica el funcionament, però sí que es refereix als seus fonaments: sobretot al fet que aquest mètode pretén substituir les argumentacions basades en el criteri d'*autoritats*, tan emprat a l'època, que Llull comprova que és ineficaç. Tanmateix, tot i que l'Art sigui un mètode aplicable a qualsevol realitat, el beat el crea amb la finalitat que sigui una eina útil per a la conversió. A continuació, *Ramon Llull. El viatger de la paraula* passa a oferir una síntesi de la difusió del lul·lisme arreu d'Europa des del mateix moment de la mort de Llull fins a l'actualitat, tot referint-se als principals nuclis lul·lístics d'Europa i, també, a les lluites dels antilul·listes encapçalades per Nicolau Eimeric. A més, ens proporciona una guia dels recursos bibliogràfics, digitals i audiovisuals que avui ens permeten conèixer millor el Doctor Il·luminat i la seva obra.

La segona part del volum, com hem dit, consisteix en una antologia de textos de Ramon Llull. Ripoll selecciona catorze fragments, ordenats cronològicament: des del *Llibre de contemplació* i el *Llibre del gentil e dels tres savis* fins al *Testament* i *La ciutat del món*, tot passant per la *Doctrina pueril*, el *Llibre d'amic e amat* o l'*Arbre de ciència*, entre d'altres.

Hem de destacar que, tot i que *Ramon Llull. El viatger de la paraula* sigui un llibre divulgatiu, demostra uns coneixements molt sòlids del tema i, a diferència del que passa sovint amb aquest tipus d'obres, ens ofereix una visió de Llull fàcil d'entendre i, alhora, aprofundida. Hi té molt a veure, sens dubte, el fet d'estar escrit amb un estil senzill i molt clar, amb una molt lloable capacitat de síntesi.

15) Villalba i Varneda, Pere, *Ramon Llull. Vida i Obres* Volum I

Aquest primer volum de Pere Villalba es presenta amb unes condicions d'enquadernació i mida (28 x 30,5 cm, en tela, amb inscripció del títol en relleu daurat, el cap i el canal amb capa de protecció daurada, cinta de punt de lectura amb els colors de la senyera catalana) que l'apropen a una edició de luxe. Tanmateix, el llibre no està a la venda, sinó que la Fundació Elsa Peretti, principal font de finançament amb la premsa de l'Institut d'Estudis Catalans, el distribueix gratuïtament. A més, el volum és acompanyat d'un sobre que conté dues maquetes de les figures Demostrativa i Universal major, ambdues de mida 23 x 23 cm. I també hi trobem dos díptics que recullen en color tota la sèrie de figures lullianes documentades al llarg de la producció artística. El material referit que acompanya el llibre inclou finalment un estoig amb dos CD: un amb una versió en pdf del mateix volum primer i un segon CD amb el documental fet per Alessandro Tessari i Patrizio Rigobon i que ressenyarem a part.

A causa de la nombrosa informació que conté aquest voluminós treball, a continuació ens limitarem a fer-ne una descripció dels continguts que ens semblen més significatius. Per començar, vull destacar que aquest llibre es llegeix des de les guardes mateixes: en comptes de ser blanques contenen un recull en lletra petita de centenars d'invocacions a Déu que trobem escampades al *Llibre de contemplació*, cadascuna citada correctament segons l'edició de les OE.

Una altra característica destacable i immediatament evident és la presència de colors. Es tracta d'una codificació que sobta a qui obre atzarosament el llibre per gairebé qualsevol pàgina, i que el lector anirà descodificant a mesura que avanci en la lectura. Per tant, la presència de colors a l'escriptura (no cal dir que les imatges també són en color) no és un simple element decoratiu, sinó un missatge més d'aquesta obra, que, en conjunt, ha de ser vista com un exercici rigorosament científic, però molt a prop de múltiples aportacions que s'expliquen tenint en compte la personalitat i la capacitat intel·lectual de Pere Villalba. Així, els títols de les obres de Llull apareixen sempre de color blau marí; les cites de la *Vita coetania* traduïdes en català per l'autor, sempre de vermell, sovint acompanyades en paral·lel amb el mateix lloc citat al *Breviculum* (també en traducció catalana de l'autor); els títols dels capítols del *Llibre de contemplació*, de color rosa; les dignitats de Déu, de color blau; les categories aristotèliques (Diferència, Contrarietat, Concordança), de

verd; els principis de Majoritat, Igualtat i Minoritat, de groc; i els de Principi, Mitjà i Fi, de vermell clar; les potències de l'ànima, de taronja; Déu sempre apareix amb una lletra A de tipus gòtic, de color vermell; etc. També cal destacar un exercici original, útil i enormement laboriós d'aquest treball: quan desenvolupa el discurs artístic de Llull, sempre inclou en lletra volada i amb el color que li pertoca el valor de la lletra de la figura en qüestió. Així, fent una ullada, per exemple, a la pàgina 319 o a la 321, es percep immediatament el valor afegit d'aquesta feina interpretativa; perquè, com hem dit, tota aquesta codificació de colors i descodificació dels valors de les lletres de les figures envaeixen completament el volum. Només una lectura lenta podrà apreciar i agrair la utilitat d'aquest immens exercici.

Ressenyem encara algunes característiques que afecten el conjunt del volum. Les obres de Ramon Llull se citen sempre amb el nombre que va assignar Fernando Domínguez al seu catàleg publicat al volum d'A. Fidora i J. E. Rubio (eds.), *Raimundus Lullus. An Introduction to his Life, Works and Thought* (Turnhout: Brepols, 2008, pp. 125-242), numeració que ara ja es comença a fer servir de manera força habitual. Com que aquest primer volum es tanca en el període de 1287-1288, és a dir, en la primerenca producció feta entre Mallorca i Montpeller abans del seu primer viatge a Roma (1288), podem comprovar que l'última obra comentada és l'op. 37 *Liber exponens Figuram elementalem Artis demonstratiuae*. Ara bé, l'enumeració d'algunes obres ha sofert una correcció en relació amb el catàleg esmentat. Els desplaçaments són els següents:

Catàleg de F. Domínguez	Catàleg de P. Villalba (<i>hic</i>)
op. 1-11 sense discordança	
op. 12 <i>Liber principiorum theologiae</i>	op. 12 <i>Ars uniuersalis</i> o <i>Lectura Artis compendiosae inueniendi ueritatem</i>
op. 13 <i>Liber principiorum philosophiae</i>	op. 13 <i>Liber principiorum theologiae</i>
op. 14 <i>Liber principiorum iuris</i>	op. 14 <i>Liber principiorum philosophiae</i>
op. 15 <i>Liber principiorum medicinae</i>	op. 15 <i>Liber principiorum iuris</i>
op. 16 <i>Ars uniuersalis</i>	op. 16 <i>Començaments de Medicina</i>

op. 17-21 sense discordança	
op. 21a <i>Llibre d'Ave Maria</i>	op. 21, cap. 61-66
op. 21b <i>Llibre d'amic e amat</i>	op. 21, cap. 99-100
op. 22-29 sense discordança	
op. 30 <i>Regules introductòries a la pràctica de l'Art demostrativa</i>	op. 30 ¹ <i>Regules introductòries a la pràctica de l'Art demostrativa</i>
op. 30a <i>Regulae introductoriae in practicam Artis demonstratiuae</i>	op. 30 ² <i>Regulae introductoriae in practicam Artis demonstratiuae</i>
op. 31-35 sense discordança	
op. 36 <i>Lectura super figuras Artis demonstratiuae</i>	op. 36 ¹ <i>Lectura super figuras Artis demonstratiuae</i>
op. 36a <i>Liber chaos</i>	op. 36 ² <i>Liber Chaos</i>
op. 37 sense discordança	

Mirem ara l'estructura d'aquest primer volum. L'estudi arrenca amb una introducció que descriu el marc històric i cultural (de l'illa de Mallorca, però també europeu) en què Ramon Llull desenvolupa la seva activitat. Segueix un capítol titulat «Espai documental» en què es ressenyen les principals fonts d'informació sobre la biografia de Ramon Llull. El treball ressegueix la biografia de Llull de manera exhaustiva, partint dels seus antecedents familiars i de la seva infantesa, de manera que Pere Villalba descriu i analitza les obres de Ramon Llull d'una a una. És un pla de treball que, efectivament, s'ajusta literalment al títol del volum: *Ramon Llull. Vida i Obres (anys 1232-1287/1288; obres 1-37)*, és a dir, una biografia amb atenció a l'estudi de les obres. En aquest primer volum, Pere Villalba distingeix tres etapes en la vida de

Llull: «etapa inicial (1232-1264)»; «etapa de formació (1265-1273)» –hi apareixen les obres 1 *Compendium logicae Algazelis* i 2 *Llibre de contemplació en Déu*–; i «etapa d'introspecció (1274-1287)» –obres 3-37. Pere Villalba, doncs, s'incorpora a una llarga tradició biogràfica de Ramon Llull que parteix de la mateixa *Vita coetania* (op. 189) i que, probablement, havia arribat al màxim d'exhaustivitat i aprofundiment amb les *Vindiciae Lullianae* de Pasqual (4 vols., Avignon, 1778). Naturalment, els punts que uneixen aquesta línia i els que la segueixen fins a l'actualitat són tinguts en compte en aquest treball, tot i que alguns dels estudis esmentats no apareixen citats a la bibliografia –per la qual cosa suposem que hem d'esperar a l'aparició de l'últim volum III– (vegeu la nostra ressenya sobre el llibre de P. Villalba, *Ramon Llull. Escriptor i filòsof de la diferència. Palma de Mallorca, 1232-1316*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2015).

Encara la nostra ullada sobre l'índex general i l'estructura de l'obra ens permet assenyalar-ne més característiques generals: les pàgines 857-967 (és a dir, 110 pàgines en cos 10 i a dues columnes!) desenvolupen 103 monumentals notes finals, sovint redactades amb l'ajut de diversos especialistes, i sobre les quals tornarem. Les pàgines 968-969 ofereixen un recull de les citacions bíbliques que trobem a les obres de Ramon Llull que aquest volum estudia (no, però, de les citacions bíbliques que cita Pere Villalba durant la redacció del seu estudi), cosa que és també una novetat. Les pàgines 969-979 desenvolupen un ingent «mapa de continguts» o esquema sinòptic, també inèdit en els estudis lul·lístics, que ens permet veure la relació entre el moment biogràfic de Ramon Llull, la seva producció, el moment històric influent, el tema que està tractant puntualment i si aquesta informació es troba a la *Vita coetania* o al *Breviculum*. Les pàgines 980-995 recullen un índex de noms de persones, de llocs i de matèries (hem d'agrair que no l'hagi relegat al tercer volum, perquè igualment és útil per moure's en aquesta obra); i després l'índex general del volum primer. Encara a continuació apareix un escrit (trilingüe) titulat «Per portulam salus» (una salutació per la porta del darrera) signat per Alessandro Tessari, uns dels col·legues que ha donat suport a la publicació d'aquesta obra. I, finalment, les guardes posteriors, que, com les anteriors, apareixen atapeïdes d'invocacions a Déu.

Tant el seguiment per la biografia de Ramon Llull (incloent-hi les arrels de la família a Sant Andreu de Llaveneres des del 1171) com

la descripció de les obres que apareixen pertanyents al període que afecta aquest volum I estan plens d'informacions inèdites. De la mateixa manera que les pàgines sobre la història, la cultura i la biografia de Ramon Llull estan enriquides i il·lustrades amb l'edició de textos documentals, quadres sinòptics, aclariments sobre aspectes culturals o material gràfic que el mateix autor ha pogut captar personalment, les pàgines dedicades al resum i comentari de cadascuna de les obres de Llull (op. 1-37) apareixen també complementades amb esquemes i notes crítiques o aclaridores sobre conceptes filosòfics, històrics o culturals necessaris per a l'enteniment de la qüestió relacionada.

Estant, doncs, plena d'elements particulars (de colors, esquemes, noves informacions –disseminades, però incalculables–, aclariments, fins i tot opinions raonades), per a Pere Villalba no és obstacle una de les dificultats més insalvables per a la gran majoria de lul·listes: la lectura de totes les obres del mestre Ramon Llull! Si estaven editades en llatí, a més les tradueix al català (per tant, per primera vegada en la història literària); si no estaven editades, les edita. I les edita críticament, és a dir, havent vist els testimonis conservats (i no només un manuscrit). L'op. 4 *Lectura compendiosa super Artem inueniendi ueritatem* (pp. 336-341), només llegible a les MOG I, Int. vii, 41-44, apareix en la seva edició crítica (vegeu l'aparat crític a les pp. 340-341) i amb traducció catalana (en aquesta ocasió feta *ad hoc* per Núria Gómez Llauger, però a més comentada per Pere Villalba, si més no, com hem referit, perquè ens desvela els valors que les lletres adquireixen en aquesta obra artística). Passa el mateix amb l'obra següent, l'op. 5 *Ars notatoria*, només llegible gràcies a Jordi Gayà segons el manuscrit de Salzburg, S. Peter b.V.17, que ens apareix llargament comentada (i més extensament explicada) a les pàgines 349-354, i en edició crítica (havent vist els cinc manuscrits conservats) amb traducció catalana pròpia a les pàgines 925-936, dintre de la nota 69, seguit de comentaris que amplien els que trobaven a les pàgines interiors. Els comentaris i aclariments sobre l'oblidat op. 36² *Liber Chaos* són encomiables, ja que ens ofereixen un resum titulat «Visions raonades vàries sobre l'Univers» (pp. 838-846) que té el valor de ser una breu història de la cosmologia, des del món clàssic, amb el suport d'especialistes que recullen també els coneixements actuals sobre la teoria de l'Univers (pp. 845-846, signades per Emili Elizalde).

No podem estendre'ns més. Voldríem finalitzar amb l'expressió d'una

opinió subjectiva, però que expressa el que pensem sobre el treball fet aquí per Pere Villalba: moltíssimes pàgines d'aquesta obra, aïlladament, requereixen més hores treball i aporten més idees que desenes d'articles o, inclús, d'alguns llibres que hem pogut conèixer sobre el mestre Ramon.

Óscar de la Cruz Palma

19) Berlin, «Introduction: Llull among the Disciplines»

Queste pagine introduttive alla sezione monografica dedicata a Llull nel VII centenario della morte della rivista *eHumanista/IVITRA* insistono sull'attualità del pensiero lulliano e assumono la prospettiva degli studi contemporanei per circoscrivere alcuni punti di interesse, in primo luogo l'approccio ecumenico in campo religioso e quello enciclopedico (oggi si direbbe interdisciplinare) verso la conoscenza. Berlin suggerisce di andare oltre l'interpretazione dell'Arte come strumento della missione per valorizzarne il carattere universale, dunque l'applicazione a tutti i saperi dell'epoca. Il titolo dell'introduzione, «Llull among the Disciplines», fa appunto riferimento, con moderata ambiguità, alla varietà dei campi affrontati negli scritti lulliani e alle discipline accademiche oggi interessate alla sua opera. I nuclei tematici che negli ultimi anni hanno attratto l'attenzione degli studiosi e che si prestano a questo tipo di attualizzazione sono: quello relativo al rapporto (ontologico) tra linguaggio e significazione, opposto alla semiotica strutturalista dominante nel secolo XXI; la possibilità di affrontare il dibattito odierno sulla *convivencia* alla luce della tolleranza di Llull, del suo rifiuto delle autorità e della sua relazione con le altre culture del Mediterraneo, visti in contrapposizione alle ideologie nazionaliste del secolo scorso; il rapporto con il potere, preoccupazione costante di Llull, ma sempre improntata all'autonomia e subordinata al proprio progetto universale. L'ultimo tema che Berlin indica come ambito d'interesse è la relazione fra il filosofo laico e l'esplorazione letteraria di forme nuove, universali quanto variegate. Per tutte queste ragioni, uniche e originali, la figura di Llull pretende oggi un approccio interdisciplinare.

Elena Pistolesi

20) Bonillo Hoyos, «Catálogo de ejemplos lulianos»

Elenco degli *exempla* lulliani estratti da alcune delle opere del beato, riassunti in un titolo accompagnato dal tema trattato. L'idea di base, creare un catalogo degli *exempla* lulliani da collegare agli altri database europei su questa produzione letteraria, è eccellente, ma per come è ora non è di molto aiuto agli studiosi. Uno strumento del genere prevedrebbe infatti la creazione di un database disponibile in rete (o appunto collegato ad altri) e di libero accesso, come ThEMA¹⁶ a cui l'operazione di Bonillo si ispira; lo spoglio di tutta la produzione lulliana; e l'accesso al testo (o a un riassunto) dell'*exemplum* stesso, al quale un titolo può rimandare solo in maniera soggettiva e polivalente, non rendendo possibile una ricerca effettiva sui personaggi, sulla costruzione del racconto e infine sulla sua morale, che nel caso di Llull può non essere univoca. Tutti questi punti non sono preventivati nella breve introduzione che anticipa il lungo elenco. Si augura quindi un perfezionamento di questo lavoro che può portare alla luce i vari modi nei quali Llull creava queste brevi storie che costellano praticamente tutta la sua produzione.

Simone Sari

22) Butinyà, «Llull y la filosofía laica medieval»

Il titolo è fuorviante, poiché il saggio non è imperniato su Llull ma su Bernat Metge, e si basa sull'equiparazione fra «laico» e «umanista», superata alla luce degli studi ormai trentennali sulla filosofia dei laici nel Medioevo. La studiosa tiene presente un unico studio sul tema, la rassegna pubblicata da Catherine König-Pralong nel 2009, cui si riferisce per sostenere che nella sequenza di filosofi laici proposta da König-Pralong (Llull – Dante – Petrarca) dev'essere inserito Bernat Metge. Per dimostrarlo, confronta diverse idee di Metge con i temi corrispondenti in Llull, esposti quasi esclusivamente alla luce di una conferenza tenuta da Fernando Dominguez Reboiras a Palma nel febbraio 2015, della quale riporta numerose ampie citazioni.

M. Pereira

¹⁶ <<http://lodel.chess.fr/gahom/thema/>> (8 de novembre de 2016).

23) Cambi, «Bindo Guascappa copista per la Corona siculo-aragonesa: l'apporto pisano al mito di Federico III»

Bindo Guascappa apareix com a «Bindo Guastappum», copista al servei de Percival Spinola, principal contacte de Llull a Gènova, en un colofó copiat en un manuscrit del pas del segle XIV al XV (Hisp. 52 de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic, foli 96). El còdex original que contenia el colofó indicat havia de ser presentat al rei Frederic III de Sicília i transmetia tres obres lul·lianes. L'autor del present treball identifica perfectament el personatge i la seva circumstància històrica: pisà, notari, canceller i diplomàtic del Comú; va ser fet presoner a Gènova, moment en què va treballar com a copista per a l'Spinola. Resulta especialment remarcable la reconstrucció del context polític europeu que conté l'article.

A. Soler

25) Cassanyes Roig i Ramis Barceló, «Fray Junípero Serra y la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca»

Tradicionalment, i sobretot fora dels àmbits especialitzats, la figura de Fra Juníper Serra s'ha presentat vinculada a la fundació de la missió de Califòrnia. Això no obstant, i com demostren els autors al llarg d'aquest documentat article, Fra Juníper va formar-se en el context lul·lista i escotista propi del convent dels franciscans de Palma. És per això, per deixar ben fixades les línies en les quals s'inscriu aquesta formació i, sobretot, per poder explicar la regència de la Càtedra de Prima de Teologia escotista que va exercir el Pare Serra (1744-1749), que els investigadors ofereixen una història minuciosa sobre les arrels intel·lectuals del que consideren lul·lisme mallorquí, arrels que a partir de Pere-Joan Llobet s'expandiren en l'arbre de la Universitat Lul·liana i Literària de Mallorca, creada específicament per a l'estudi i difusió de la doctrina de Mestre Ramon, institució sobre la qual els dos experts han donant àmplies mostres de coneixement.

Feta aquesta primera anàlisi contextual, hom passa a definir la trajectòria acadèmica de Fra Juníper des de l'ingrés al convent franciscà de Palma. Totes les dades apunten clarament a la devoció que sentia el missioner per la figura de Ramon Llull, no tan sols en el caire espiritual sinó també i especialment en l'acadèmic: afirmen els autors que

«El dominio que Fr. Junípero tenía del lulismo le servía, incluso, para tomar partido en clase en las polémicas académicas de su tiempo» en relació amb el que anomenen lul·lisme maguntí (modern, il·lustrat i alquimista) envers el lul·lisme tradicional.

L'estudi és, en definitiva, una excel·lent aportació quant a la definició de les línies intel·lectuals i acadèmiques de Fra Juníper, estretament vinculades al lul·lisme franciscà desenvolupat a la Mallorca del segle XVIII. És, sens dubte, una passa més en la desmitificació d'un personatge històric complex i contradictori des de la perspectiva històrica actual.

Maribel Ripoll

26) Cassanyes Roig i Ramis Barceló, «Los grados de artes y filosofía en la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca»

27) Cassanyes Roig i Ramis Barceló, «Los grados en Teología escotista en la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca (1692-1823)»

Aquests dos treballs contribueixen a omplir parcialment un buit que tenim amb relació a la Universitat Lul·liana i Literària de Mallorca, ja que, mentre que les facultats de Medicina i Lleis i Cànon han estat més estudiades, les d'Arts i Filosofia i, sobretot, la de Teologia han estat més desateses.

D'antuvi, cal remarcar que l'Estudi General Lul·lià no pogué conferir graus fins al 1692, després d'obtenir-ne la potestat pontificia. Fins aleshores els estudiants illencs els havien d'obtenir a fora. Val a dir que Felip II havia accedit a reforçar els estudis d'Arts i a crear càtedres de Medicina, Lleis i Cànon (1597), però els dominicans ho obstaculitzaren a Roma. El 1626 el mercader Gabriel Riera dotà tres càtedres de tomisme per als dominicans, els quals s'instal·laren a l'Estudi General Lul·lià. Era una situació d'equilibri que havia d'afavorir els estudis universitaris, però no aconseguí que l'orde dels predicadors acabàs de donar un suport decidit al centre, a causa de la qüestió lul·liana, sobre la qual es mostraven inflexibles quant al culte.

El primer article ofereix notícies sobre els graduats en Arts i Filosofia de la Universitat entre 1692 i 1831. Això significa pràcticament la

identificació de tots els graduats durant el període, ja que per accedir als graus majors era imprescindible posseir el grau de batxiller en Arts.

S'expliquen els antecedents de la Facultat, la seva estructura en la col·lació de graus i es fa una breu caracterització dels graduats, entre els quals apareixen figures tan notables com el bisbe Bernat Nadal, fra Juníper Serra, Antoni R. Pasqual, etc. Cal destacar que s'estudiaven les tres opinions (tomisme –dominicans–, escotisme –franciscans– i suarisme –jesuïtes–) a més de Llull, que és el que dóna una veritable singularitat a la Facultat. Els problemes, però, hi foren presents, amb puntes com l'expulsió dels jesuïtes (1767), que suposà la suspensió de l'opinió suarista, la privació de les càtedres dels dominicans arran d'incidents antilul·lians (1750) o l'antilul·lisme del bisbe Díaz de la Guerra, que, juntament amb la crisi dels estudis escolàstics, portà la decadència irreversible a la institució.

A continuació el treball exposa com era la col·lació dels graus i les vicissituds que se'n derivaven: l'exclusió dels xuetes, l'assistència obligatòria als cursos per part dels estudiants, l'aprovació de tots aquests cursos per obtenir el grau de batxiller, la defensa d'unes conclusions, les proves per obtenir el doctorat, etc.

Un aspecte interessant el constitueix la sociologia dels graduats. La gran majoria eren mallorquins, així com menorquins i eivissencs que començaven els estudis a les respectives illes i els acabaven a Mallorca. Quant a la procedència social, cal parlar d'endogàmia: famílies acomodades i llinatges que es repeteixen. Pel que fa a l'extracció social, cal distingir entre els qui volien el grau de batxiller en arts per passar a les facultats majors, que eren la gran majoria, i els qui només volien el títol com a tal. D'altra banda, els estudiants de teologia eren quasi tots clergues; mentre que els de medicina i lleis eren pràcticament tots laics alhora que els canonistes pertanyien a una o altra condició.

Val a dir que els alumnes ingressaven a la institució entre els 16 i els 18 anys. Tot i així trobam casos de precocitat (13-14 anys). De qualsevol manera, tots havien d'haver aprovat els cursos de gramàtica i de retòrica.

Una última circumstància que cal tenir en compte és que, ateses les característiques que hem indicat, aquesta facultat era, en bona part, una escola de lul·lisme. El fet encara es va veure més accentuat quan

el 1633 Bartomeu Llull erigí el col·legi de la Sapiència per promoure el lul·lisme, a través de becar estudiants pobres.

El segon treball du a terme una anàlisi semblant en relació amb els graus de Teologia escotista cursats en la mateixa institució. El període comprèn de bell nou des del començament de les col·lacions dels graus de Teologia (1692) fins que el Pla Calomarde canvià el pla d'estudis (1823).

L'estudi permet escatir l'escotisme i el pensament franciscà durant aquests anys a Mallorca. En aquest sentit, hem de destacar un seguit de franciscans dels segles XVIII-XIX. Així mateix, cal remarcar una procedència geogràfica i una extracció social dels estudiants molt semblants als del treball anterior.

Com a conclusió general relativa a ambdós treballs hem de valorar l'aportació que suposa la coneixença de tots aquests aspectes a l'hora de saber començar a tenir una certa informació sobre totes dues facultats, a través d'una feina de recerca documental seriosa i ben elaborada.

Gabriel Ensenyat

32) Demontis, «*Quomodo Terra Sancta recuperari potest*. Fidenzio da Padova, Raimondo Lullo e il "superamento" della crociata»

L'autor presenta el contingut del *Liber recuperationis Terrae Sanctae* que el vicari provincial dels Frares Menors de Terra Santa, Fidenzio de Padova, redactà poc abans de la caiguda de Sant Joan d'Acre l'any 1291, per tal de comparar-lo amb el *Liber de passagio* de Ramon Llull de 1292.

En el seu exercici de comparació, Demontis identifica diversos punts de convergència entre ambdós autors, com ara la unificació de les ordres militars o el paper clau de la flota naval per tal d'imposar un embargament. Amb tot, també assenyala diferències fonamentals que es manifesten sobre tot en els diferents objectius dels dos plans estratègics de recuperació de Terra Santa: la creació d'una societat cristiana modèlica a Terra Santa, per part de Fidenzio, i la missió dels musulmans, per part de Llull. Basant-se sobre les coincidències d'ambdós autors, juntament amb el fet que Ramon Llull era proper als francis-

cans, Demontis conclou que «è plausible» que Llull tingués accés al tractat de Fidenzio en algun monestir franciscà de Roma, i s'hi hagués inspirat (p. 560).

Si bé sembla raonable acceptar aquesta possibilitat, no entenem com Demontis passa d'aquest punt de vista a afirmar, poques línies més tard, «un'indubbia influenza» de Fidenzio sobre Llull. Al nostre parer, una afirmació tan rotunda hauria de descansar sobre un estudi no només doctrinal, sinó també filològic d'ambdós textos i, sobre tot, de la difusió contemporània de l'obra de Fidenzio que, avui, es conserva només en un sol manuscrit.

A. Fidora

33) Díaz Marcilla, «La influencia de Ramon Llull en el entorno del *Cancionero* de Juan Alfonso de Baena»

Com és sabut, el *Cancionero* recopilat per Juan Alfonso de Baena a finals del segle XIV i no més enllà dels anys 20-30 del segle XV té algunes traces que el poden lligar a la recepció de l'obra de Ramon Llull en terres peninsulars hispàniques. De fet, ja s'havia donat notícia anteriorment que el mateix Juan Alfonso de Baena, l'any 1417, hauria copiat (o traduït) alguns títols clarament atribuïbles a la factura del Doctor Il·luminat. Díaz Marcilla revisa un conjunt de dades per intentar determinar fins a quin punt influeix l'obra de Llull en la constitució del cançoner. Així, distingeix dos grans grups: d'una banda, a) el dels poetes «claramente lulistas» i, de l'altra, b) el dels poetes «cuyo interés por las obras y pensamiento de Ramon Llull es más circunstancial, menos evidente y no totalmente concluyente». En el primer grup, els de la influència evident, hi inclou Juan Alfonso de Baena: se'n fa el perfil biogràfic i es fa especial esment a la circumstància documentalment constatada que va obtenir, el desembre de 1417 i del prior de Sant Jeroni de Valparaíso, uns llibres lul·lians per «trasladar». Segons l'investigador, això basta per demostrar que Juan Alfonso de Baena estava capacitat per dur a terme tasques editorials. Amb aquest aspecte, justificaria la inclusió del recopilador al grup dels lul·listes evidents. L'altre membre d'aquest grup és Fernando Manuel de Lando, el lul·lisme del qual «salta a la vista a través de sus discursos poéticos» segons l'autor i que s'estudia posteriorment.

El segon grup (b) l'inaugura Fernán Páez Guzmán, un autor que, des del nostre punt de vista hauria de situar-se clarament al primer grup, i això per un motiu que, ens sembla, pot passar inadvertit. Díaz Marcilla explica que Páez Guzmán era home de lletres i que la seva vàlua literària «se observa no sólo en sus muchos poemas que compuso, sino también en los libros de su autoría, como su famosa crónica *Generaciones y semblanzas*, el *Tratado de vicios e virtudes*, los *Proverbios*, las *Quatro virtudes cardinales* y varios tratados teológicos y filosóficos». Justament aquests darrers tres títols tenen una vinculació directa amb Ramon Llull, en tant que els dos primers es corresponen a la versió castellana de títols clarament lul·lians. El primer pot referir-se en primera instància al *Llibre de virtuts i vicis*, encara que tampoc no es podria descartar que fes referència al *Llibre d'intenció*, com passa a l'inventari del rei Martí (vegeu l'edició del *Llibre d'intenció* a NEORL XII). El segon títol podria relacionar-se clarament amb el *Llibre de proverbis* i amb els *Mil proverbis*. Sobre el darrer títol, també a NEORL XII, vam explicar que aquesta obreta pseudolul·liana apareixia en diferents manuscrits transmissors del *Llibre d'intenció*. El fet que l'investigador concretí que en la biblioteca de Páez Guzmán s'hi localitzava una *Doctrina pueril* seria un indicatiu clar de l'interès que el Doctor Il·luminat podria despertar en l'autor castellà, interès compartit amb la cosina sor Teresa de Ayala, possessora d'una obra no especificada de Ramon Llull. Des d'aquesta perspectiva, ens sembla que la relació d'aquest autor amb Llull resulta molt més estreta i sòlida que no l'esmentada sobre Juan Alfonso de Baena.

Aquest segon grup es completa amb l'anàlisi de Pedro González de Uceda, l'interès lul·lià del qual era degut a son pare, Gonzalo Sánchez de Uceda, traductor el 1378 del *Llibre del gentil*.

El segon punt de l'estudi és dedicat a analitzar la possible influència de la doctrina lul·liana en diferents composicions del cançoner, influències de molt poc pes, sobre les quals l'autor reconeix no poder-ne aportar dades concloents. Els temes mariològics (sobretot en relació amb la Immaculada), la conquesta de territori musulmà, el tractament de la Trinitat i de l'Encarnació, en serien els més destacats, però no necessàriament integrats des del lul·lisme. Aquí cal fer una observació, perquè pensam que per ventura caldria matisar l'ús que es fa del terme «lul·lisme»: arran de les observacions fetes, seria escaient parlar de la recepció de l'obra de Llull, però no de «lul·lisme» en sentit estricte,

com seria el cas de Juan Alfonso de Baena. Com reconeix Díaz Marcilla, el recopilador «no contiene ningún atisbo de teorías lulianas. No hay evidencia de que haya asumido ideas del filósofo mallorquín. Nos ha comunicado que ha leído Llull y tenemos constancia de ello en la documentación». Finalment l'autor avisa de les investigacions sobre la penetració del lul·lisme a Castella, no pels franciscans com sempre s'havia cregut, sinó pels jerònims.

Sens dubte, l'article constitueix una aproximació minuciosa a la recepció que de Llull se'n féu en territoris hispànic. Sobretot, resulta un bon punt de partida per a la resolució de les perspectives d'estudi que s'obrin i d'alguns punts que no queden del tot resolts.

Maribel Ripoll

34) Eco, «L'*Ars Magna* di Raimondo Lullo»

Nonostante che lo sviluppo degli studi su Llull, la sua *ars* e il suo pensiero filosofico, ne abbia mostrato largamente l'articolazione e la complessità, anche in Italia e anche in opere di prima consultazione o addirittura divulgative (si vedano, come esempi, la voce «Raimondo Lullo» nell'ultima edizione dell'*Enciclopedia filosofica* di Gallarate; e il capitolo a lui dedicato ne *Il Medioevo*, F. Motta Editore, Milano 2009, vol. 8, pp. 241-259), Umberto Eco si limita, in questo manuale universitario, a sintetizzare in poche paginette la vulgata manualistica tradizionale sul filosofo catalano, decontestualizzata ma corredata da un rapido excursus sulle nozioni di permutazione, computazione e disposizione. L'unico motivo per inserire Llull in una storia della filosofia medievale non può però essere, allo stato attuale degli studi, la constatazione che «certamente egli è stato il precursore degli ardimenti successivi che ha ispirato» (p. 529), ovvero dell'informatica. Il capitoletto riporta, a illustrare la scarsa esposizione, una «Tavola delle dignità» (*sic*, p. 528) che elenca i principi assoluti e relativi, *quaestiones*, *subiecta*, *virtutes* e *vitia* dalla versione ternaria dell'*ars*. Vi è poi riprodotta la figura A dell'*Ars brevis* (citata col titolo per metà latino e per metà catalano di *Ars breu*), seguita dalla terza e dalla quarta figura. La figura T viene dichiaratamente «sorvolata» perché «non contempla alcuna combinatoria» (*ibidem*).

M. Pereira

37) Forteza Oliver i Sacarès Taberner, «Las *Xilografías antiguas del Bto. Ramon Lull*. Repertorio luliano de la Imprenta Guasp»

El present article descriu el repertori de gravats lul·lians que la impremta Guasp va publicar l'any 1915 en commemoració del sisè centenari de la mort del beat. El llibre inclou la reproducció de divuit xilografies utilitzades en diversos impresos al llarg de la història d'aquesta impremta, fundada per Gabriel Guasp a Mallorca el 1576. El repertori fou reeditat el 1947 amb quatre imatges suplementàries. Atès que l'edició només reproduïx els gravats i no inclou cap mena de comentari, l'article ofereix una classificació temàtica dels materials que conté i n'esbossa el rerefons històric i editorial. En primer lloc, les autores proporcionen informacions bàsiques sobre la història de la impremta Guasp, sobre els autors de les xilografies lul·lianes –tot i que cal dir que la majoria són anònimes–, sobre la figura de Ramon Llull, i sobre la història del lul·lisme i la impressió dels seus llibres. A continuació, classifiquen les xilografies reproduïdes en el llibre en quatre apartats: retrats de Ramon Llull; episodis de la vida de l'autor (il·luminació i martiri); Llull, l'orde franciscà i la defensa de la Immaculada Concepció; i retrats de sor Ana Maria del Santíssim Sagrament i el canonge Bartomeu Llull –publicats només en l'edició de 1947. Les autores conclouen que els gravadors d'aquestes estampes, en la seva majoria mallorquins, es van limitar a adaptar i combinar models anteriors, i per tant van contribuir a difondre una iconografia estereotipada.

Francesc Tous

38) Forthomme, «La folie comme force réformatrice. Approche dialectique et romanesque selon Raymond Lulle»

L'autor proposa una aproximació al tema de la follia en la producció de Ramon Llull. En primer lloc, situa l'ús de les figures lul·lianes del joglar i del foll en un context de reforma espiritual, i les compara amb algunes imatges aplicades a Francesc d'Assís; observa que la follia lul·liana –retòrica, novel·lesca, social i espiritual– «est une ruse de la réforme universelle qui tend à s'imposer à tous [...] et à toutes les activités, y compris à la spiritualité amoureuse la plus élevée». A continuació, presenta diferents aplicacions de la follia com a força reformadora a partir de diverses figures del *Romanç d'Evast e Bla-*

querna: hospitalària, monàstica, eremítica, eclesiàstica, apostòlica i «apocalíptica» (relacionada amb l'abdicació voluntària i representada pel papa Blaquerna); observa que la follia d'amor lul·liana, exemplificada al *Llibre d'amic e amat* que inclou la novel·la, té en la base els fonaments filosòfics de l'Art (p. 517). L'enfocament del tema parteix principalment de bibliografia general, i segurament per això s'observen diverses mancances pel que fa a l'ús de bibliografia lul·liana, sobretot en la part d'interpretació del *Blaquerna* (només cita l'edició de les ORL i la traducció francesa de Patrick Gifreu).

Anna Fernàndez Clot

43) Gayà Estelrich, «Una teologia de la història, com a premissa del diàleg intercultural proposat per Ramon Llull»

L'article parteix de la tesi que la Teologia de la Història ofereix una teoria general que fonamenta i explica les propostes de Llull sobre el diàleg entre religions. Segons aquesta tesi, cal comprendre aquestes propostes en l'horitzó d'una visió de la Història, la del mateix Llull, que, en la seva forma més característica, segueix un esquema ternari i es caracteritza per la creença que cadascuna de les seves successives etapes significa, respecte a l'anterior, un augment de la saviesa humana i de la seva universalització. L'autor presenta i contextualitza en la tradició llatina alguns textos lul·lians que permeten de descriure aquesta visió i el paper que la missió de conversió dels infidels té a la que, d'acord amb la providència divina, hauria de ser l'última etapa de la Història. Segons Jordi Gayà, aquesta missió de conversió i l'Art i el diàleg que han de permetre fer-la efectiva tenen com a objectiu per a Llull l'assoliment d'una comunitat humana cada cop més àmplia fins arribar a una comunitat de saviesa universal que prefiguraria la comunitat celestial.

J. M. Ruiz Simon

47) Higuera Rubio, José, «Las artes del Arte: las artes liberales en la evolución del Arte luliano»

A partir de la presència de les set arts liberals en el programa iconogràfic del sepulcre de Llull a Sant Francesc de Palma l'autor de l'article es proposa d'investigar la relació entre les arts liberals presents al

currículum escolar del segle XIII i l'Art lul·liana, que les engloba totes. En primer lloc s'esmenta la polisèmia del terme llatí *ars* com a adaptació del grec *technè*. Seguidament s'exploren les definicions que Llull dona del terme art. No interessa la definició segons la qual *ars* «es una pràctica, una tècnica “sin doctrina”», que és la que segueix Bonner (p. 91). Interessa, en canvi, la definició de la *Doctrina pueril*, que encapçala els capitolets divulgatius sobre les arts liberals, citada en llatí: «*Ars est ordinatio et constitutio cognoscendi finem, cuius homo uult habere conditionem*» (p. 92). El text català original és menys maldestre: «Art es ordonament e establiment de conexer la fi de la qual hom vol aver conaxensa» (NEORL VII, p. 189), però en qualsevol cas, la definició de la *Doctrina pueril* és molt semblant de la de Joan de Dàcia, que diu: «*Ars est collectio multorum preaeceptorum ad unum finem tendentium*» (p. 92). Segons Higuera se'n desprèn que «para comprender mejor el Arte luliano convendría tomar como referencia la idea que *ars* es ante todo una *collectio principiorum* vinculada a una finalidad» (*ibidem*). L'autor no aprova la definició d'*ars* divulgada per Jaques Le Goff, que l'associa a la tècnica i insisteix en el fet que el terme *ars* implica uns determinats continguts encaminats a un fi. D'aquí la convergència *ars-philosophia*, una noció que l'autor documenta en Joan de Dàcia i en Gundisalvo. A les pp. 94-95 se'ns presenten unes taules on es poden llegir les definicions de les arts liberals de la *Doctrina pueril*, de l'*Arbre de ciència* i del *De divisione philosophiae* de Gundisalvo. Els textos llatins acarats tenen aire de família. La conclusió no aporta cap novetat: «la mayoría de los detalles presentes en las definiciones lulianas de las artes liberales provienen de la tradición medieval, aunque matizadas por las cuestiones que más preocupaban al *studium* universitario durante el siglo XIII» (p. 95). L'article estira el fil d'aquesta constatació proposant de posar-la en relació amb l'evolució de l'Art fins al punt de suggerir que es podria emprendre una investigació que mostri «otro modo de justificar la evolución del Arte luliano, alejada de la excesiva formalidad combinatoria, por medio del significado y la definición de cada una de las artes liberales» (p. 96). Com era de preveure, l'operació proposada podria tenir alguna forma d'aplicació a l'*Arbre de ciència*, i de fet, l'autor recull un proverbi greco-llatí que equipara la *scientia* amb l'*arbor*; ho documenta en Joan de Dàcia.

48) Higuera Rubio, «Saint Louis and Lull's "Plan" for the Crusade in the Western Mediterranean: *modo bellandi et modo convertendi*»

La intenció de l'article és mostrar que els plans de croada de Ramon Llull –que proposaven la conquesta dels pobles musulmans alhora que volien la seva conversió, la dels jueus i fins la dels mongols–, havien estat ja plenament executats en les expedicions –les croades, que l'autor anomena «pelegrinatges»– de 1248 i 1270 de sant Lluís, Lluís IX de França. En les croades del rei francès, l'autor hi veu, a més del component bèl·lic, la voluntat de mantenir tractats amb els governants dels pobles infidels a fi de garantir-hi la predicació. Les cròniques sobre sant Lluís remarquen les seves innovacions en la logística de la guerra al mateix temps que el seu afany per convertir els infidels, un aspecte que ha estat qüestionat per algun historiador contemporani (le Goff).

A continuació, es mostren les afinitats i coincidències entre l'*ordinatio* lul·liana de la croada i les croades de sant Lluís, a partir de les cròniques. I, tot i que Higuera accepta l'opinió de Perarnau que l'empresa militar estava subordinada a l'activitat missional, estableix una distància o separació entre l'empresa bèl·lica (*modus bellandi*) i la missionera (*modus convertendi*) per comparar les idees de Ramon Llull i les expedicions de sant Lluís.

Pel que fa al *modus bellandi* es basa en els tractats lul·lians del *Liber de Passagio* i el *Liber de Fine* i compara la manera de fer la guerra per mar i terra i els itineraris de les expedicions amb les empreses dutes a terme pel rei francès. Observa que aquest viatge per mar des d'Aigües-Mortes i arriba a Xipre, com a base d'una incursió a Egipte; Llull cita aquesta ruta, tot i que la rebutja perquè la considera massa llarga. La campanya per terra també presenta aspectes semblants: les armes, les tropes d'infanteria i cavalleria; el *Liber de Passagio* diu que les tropes han d'anar per mar i acostar-se a la costa que volen atacar, una estratègia seguida per sant Lluís, que li proporciona un èxit relatiu en la presa de Damietta. L'autor també compara –i ho acompanya amb un mapa– les rutes geogràfiques proposades al *De Fine* i seguides per sant Lluís: les bases a Xipre i a Tunísia; finalment, arriba a la conclusió que alguns detalls dels viatges del rei narrats en les cròniques i biografies arribaren a coneixement de Llull, el qual les va incloure en els seves obres.

Pel que fa al segon procediment, el *modo convertendi*, l'autor distingeix entre dos sentits: un de dialèctic, sense altre objectiu –és el que apareix

al *Llibre del gentil* i al *Blanquerna*—, i l'altre, retòric, que té com a principal fi la conversió. Aquest necessita de prínceps i prelats perquè si els infidels no acceptessin lliurement la conversió, se'ls hauria d'obligar. Aquest segon sentit és el que es pot atribuir a sant Lluís, tot i que també apareix en alguns textos de Llull. Ambdós personatges també coincideixen en la cerca del martiri en terres d'infidels, probablement per influència de sant Francesc, i en l'admiració que el seu sacrifici i virtut provocava en els seus enemics.

Les conclusions de l'article porten Higuera a formular la hipòtesi que la figura de sant Lluís coincideix amb el *rex bellator* del *Liber de Fine* lull·lià.

L'article és suggeridor i, encara que no sigui el tema principal, reprèn la dialèctica entre conversió i croada en Ramon Llull. Tanmateix, fa la impressió que les similituds entre les obres de Llull i les expedicions de sant Lluís no són tan coincidents com es plantegen a l'article. En primer lloc, pel que fa al *modus bellandi*, les coincidències en armes i itineraris són fruit de les circumstàncies i no són exclusives; el fet que el germà de sant Lluís, Carles d'Anjou, fos rei de Sicília i la probable ignorància geogràfica del rei són raons apuntades per alguns autors com a causes de la seva ruta per Tunísia. Les croades de sant Lluís, si se n'exceptua la presa de Damietta, van resultar un fracàs i només van servir per fortificar algunes fortaleses.

Les convergències són potser més discutibles pel que fa al *modus convertendi*, ja que el rei francès estava molt lluny dels intents de Llull de convèncer mitjançant l'intel·lecte: només cal recordar les conversions forçades dels jueus. Els autors que han tractat la figura del rei parlen de la seva ignorància en matèria teològica i la falta de comprensió envers els musulmans (tot i que amb el temps l'anà suavitzant), que està ben lluny de la conversió a través de la lògica de les «raons necessàries» de Llull.

La figura del *bellator rex* s'ha atribuït tant a Jaume II com a Felip IV el Bell de França. Al tractat *De acquisitione Terrae Sanctae*, Llull ja no parla del *bellator rex* sinó d'un *magister generalis*, que havia de dependre del papa. Sant Lluís era un rei croat que havia anat a Terra Santa amb la intenció de fer la guerra i convertir alhora els infidels. La seva decisió responia a una voluntat religiosa de peregrinació i expiació dels pecats, i fruit d'un vot després d'una greu malaltia. Les croades de Llull responien a les

crides fetes pel papa, després de la caiguda d'Acre, per reconquerir Terra Santa i tractar de la unió dels ordres militars.

Carme Plaza

50) Jordà 'de Catalunya', *Meravelles descrites*, ed. Jordi Joan Baños

Traducció catalana anotada d'un relat de viatges a l'Orient i a l'Índia de fra Jordà 'de Catalunya', un dominicà que s'hi va traslladar entre el 1311 i el 1318 (p. 14). Es documenta un Jeroni 'de Catalunya' nomenat bisbe missioner «ad partes tartarorum» a qui Joan XXII va assignar la seu de Cafà. Fra Jordà era el guia de quatre franciscans (tres italians i un laic georgià) que volien arribar a Kollam/Colombo. Els quatre franciscans van ser martiritzats a Tana, prop de Bombai, i fra Jordà és va quedar sol i desemparat a l'Índia. Es conserven dues cartes de fra Jordà que ho expliquen, de 1321 i de 1323 (publicades en traducció al català a les pp. 117-124). La crònica del viatge (pp. 61-113) combina meravelles fabuloses, que comparteix amb altres obres del mateix gènere, amb dades molt concretes sobre geografia, botànica, usos alimentaris i costums de l'Índia. L'editor, escriptor i periodista, a la introducció (pp. 11-59, sense notes ni bibliografia), relaciona la missió de fra Jordà amb Llull als temps del Concili de Viena del Delfinat, però no hi ha res al text que tradueix que es pugui connectar amb Llull. Malgrat el títol, no hi ha edició de l'original llatí (*Mirabilia descripta*, ca. 1329-1330). El que l'editor considera la crònica de fra Jordà 'de Catalunya' procedeix d'un manuscrit llatí de la British Library del qual no es dona la signatura. El text va ser publicat per Charles Coquebert de Montbret al segle XIX a un no més precisat «Butlletí de la societat geogràfica francesa» (p. 35). El 1863 la Hakluyt Society de Londres en va publicar una versió anglesa. L'Encyclopaedia Britannica recull l'entrada «Jordanus» relativa a l'autor de la crònica. La traducció francesa és del 1925. El lector català interessat té tota una recerca a fer per complementar la lectura de la traducció catalana d'aquesta crònica, acompanyada de notes i d'una fervorosa defensa de la catalanitat de fra Jordà, però totalment privada de qualsevol indicació bibliogràfica. L'editor signa la seva introducció a Delhi el 2014 i mostra familiaritat amb la geografia i la història de l'Índia.

L. Badia

51) Marini, «“Sanctissimus mandavit responderi, ut tandem quiescat”. Sulle tracce di alcuni manoscritti lulliani conservati a Roma».

Raimondo Lullo è stato un pensatore singolare, ma indubbiamente ancor più singolare è stato il percorso delle suoi manoscritti, che, per diverse motivazioni –vuoi legate alle polemiche sull’ortodossia, vuoi legate a finalità editoriali– ha portato al formarsi di consistenti nuclei dislocati dalla situazione originaria in periodo moderno.

Questo è cosa accertata da una ricca e specifica bibliografia, ma per il territorio italiano continua ad essere fonte di problemi più che per Germania e Francia –che pure hanno, con i nuclei a Monaco e a Parigi, un ruolo di primo piano nel panorama lulliano– per un semplice motivo: nel suo programma di diffusione, vale a dire nel Testamento del 1311, Lullo designava Genova come luogo di raccolta delle sue opere¹⁷ lasciando dunque a noi il non facile compito di valutare se effettivamente siano seguiti invii di materiale (proseguendo gli originari contatti testimoniati da manoscritti inviati in Italia in periodo precedente al 1311); quanto (o se) questo abbia contribuito a mantenere in vita lungo il Trecento quel lullismo italiano, che si imporrà nel Quattrocento sicuramente grazie a contatti esterni; cosa invece sia arrivato tardi, diretto verso il Santo Uffizio.

Non è un compito semplice: le dimensioni della produzione lulliana; la scarsità di manoscritti datati (di presenza più bassa in percentuale che per altri autori); l’internazionalità dei centri lullistici rendono difficile seguire i percorsi dei testimoni, ma l’esistenza di due strumenti di lavoro assolutamente di prim’ordine quali il complesso portale allestito da Barcellona e la messa in rete di tutti i manoscritti sul collegato sito di Friburgo, frutto di anni di serio impegno e lavoro, rende possibile procedere in modo ordinato e costruttivo, cioè scientifico.

Spiace dunque dover constatare nel lavoro in esame, che pur presenta un solido impianto storico, una disorganicità e una serie di inesattezze, frutto di un mancato momento di ricontrollo finale sulle fonti disponibili in rete (episodicamente citate), che non solo lo rendono scarsamente utile ma pericoloso:

– poco utile perché basato su presupposti discutibili: una scelta di ma-

¹⁷ Nel testamento si cita anche Parigi, o meglio la Certosa di Vauvert, ma lì, anche grazie all’attività del suo discepolo Le Myésier e agli inventari della Sorbona, la situazione è governabile

noscritti rappresentativi «ai fini della ricostruzione delle più generali vicende legate alla circolazione dei testi lulliani a Roma» (p. 483) avrebbe avuto bisogno di una ampia e sempre dichiarata, base bibliografica, mentre nel lavoro i riferimenti agli studi precedenti sono scarsi e per di più messi un po' a caso;¹⁸ inoltre individuare come elemento significativo ai fini della scelta la presenza di «almeno un testo in lingua catalana», desumendone pure una familiarità degli ambienti curiali con le lingue iberiche, è piuttosto curioso. Il dato ha un significato diverso e molto più complesso: i depositi lulliani a Roma e in Vaticano sono per lo più legati a provenienze da zona catalana, ma quelli arrivati precisamente a fini di verifica dottrinale dovrebbero in più manifestare una specifica attenzione alla circolazione legata ad ambienti –per così dire– popolari. E' dunque proprio esattamente il contrario: come sempre in Lullo (possiamo dire: prima, durante e poi) è il rapporto latino/volgare che dà il polso delle diverse situazioni.

– pericoloso perché offre dati codicologici diversi –in alcuni casi sicuramente errati– riguardo a manoscritti presenti nella Lull DB, senza verificare, rilevare le differenze e motivarle.

Dal momento che nel 2009, grazie ad una convenzione a più parti (SISMEL – Centre de Documentació Ramon Lull – Raimundus Lullus Institut) era stato iniziato un aggiornamento su base informatica dei manoscritti lulliani conservati a Roma che, pur se sospeso per difficoltà di fondi, aveva prodotto la revisione del patrimonio lulliano conservato a Sant'Isidoro dei Francescani Irlandesi (nonch'è il contributo citato qui alla n. 18) è nostro espresso dovere verificare le informazioni, anche al fine di preservare la banca dati dal rientro di errori per «aggiornamento».

Esclusivamente a beneficio degli studi e senza alcuna vis polemica si elencano le criticità rilevate.

[p. 485] Il ms. S. Isidoro 1/43,¹⁹ pur giudicato particolarmente signifi-

¹⁸ Nonostante che l'elenco bibliografico a fine lavoro sia ricco, non sembra realmente utilizzato: i debiti non vengono mai dichiarati, a cominciare dalla iniziale selezione dei manoscritti, che ricalca la scelta già compiuta da Pérez, *Los fondos lulianos* (citato solo alla nota 3) a seguire con il nostro lavoro sui manoscritti di S. Isidoro (che ripubblica l'inventario Galmés) citato di sfuggita solo in fine, nella nota 77.

¹⁹ E' obbligo segnalare, per evitare possibili successive confusioni, l'anomala citazione dei manoscritti, dove alla segnatura è sempre regolarmente affiancato tra parentesi quadra il numero progressivo corrispondente alla relativa descrizione nell'Appendice.

cativo, non ha goduto di un giusto esame: la nota di possesso di Ramon Pujol presente a f. 14r, in posizione anomala, aveva portato alle riflessioni leggibili sulla descrizione del manoscritto in rete, dove sono anche rilevati in successione i due possessori del manoscritto Antoni Serra (non rilevato in Marini) e Antoni Bellver; l'ipotesi che il volume sia passato dal Pujol a Mario de' Passa è irrilevante dato che è priva di documentazione diretta e il volume non è in elenco nell'inventario dei libri di questo eremita veneziano. Tra i manoscritti appartenuti a Bellver (e citati a p. 486) non sono ricordati –anche se registrati dalla Lull DB– l'Ott. lat. 1624 e il Vat. Lat. 10734 (quest'ultimo è citato come appartenente al Bellver a p. 490 come uno dei volumi inviati a Roma con l'1/43); la «terza nota» che recita «Al molt illustre y molt Reverent Senor don Juan de Vich ecc ecc» (p. 487) è una prova di penna, inserita in una serie di tre prove più o meno interrotte (della stessa mano la prima: «Al magnifico domino Anthonio/») come si può verificare dalle immagini in rete: come tale non ha un preciso valore se non di indicazione cronologica. Per finire la rilegatura non è originale né presenta cartellini originali: come giustamente specificato nella descrizione in rete è degli inizi del sec. xx.

[pp. 487-489] Altrettanto imprecisa è la ricostruzione del ms. Ott. lat. 542 che giustamente è stato da Soler (non citato, anche se si rimanda alla bibl. in rete) collegato con il ms. Palma, BP 1002, originaria parte iniziale per evidente solidarietà grafica, codicologica e decorativa. Oltre alle affinità esterne il collegamento tra i due manoscritti è anche esplicitamente testuale: Palma 1002 (che contiene solo III.7 *Llibre de sancta Maria*) si chiude con la rubrica delle *Hores de Sancta Maria* e al marg. inf. il richiamo A honor, ripreso dal manoscritto ottoboniano con una bella A di ampie dimensioni e filigrana piuttosto caratteristica, analoga a quelle della parte ottoboniana (mentre il «frammento di notizie in latino sulle *Hores de Sancta Maria*» che si presenterebbe all'inizio di Ott. 542, citato da Marini, è in realtà residuo di un testo non identificato del sec. xiv, incollato sulle controguardie anteriore e posteriore; forse originali carte di guardia).

Dal momento che il solo Palma 1002 presenta la nota di possesso, iniziale, del Serra e il solo Ottoboniano la nota di possesso, iniziale, del Bellver delle due l'una: o le due unità codicologiche non sono mai state unite o, dei due possessori, ad operare il distacco difficilmente sarà stato il Bellver, che comunque non risulta avere anche la prima parte. Anche in questo caso la Lull DB dà informazioni corrette.

[p. 491] Il ms. Vat. Lat. 4850 non offre la versione latina e catalana dei *Llibre de mil proverbis*, ma la versione latina del *Liber proverbiorum* (Bo III.26) e quella catalana dei *Mil proverbis* (Bo III.53): sarebbe certo buon testimone del successo di queste forme paremiologiche –che raccolgono, cioè, opere di uno stesso autore composte in momenti diversi ma dello stesso genere– però basta un’occhiata sulle riproduzioni in rete per capire che il manoscritto è residuo di unità maggiore (inizia con numerazione antica XCIII) e tra le due attualmente presenti c’è una frattura codicologica (in base ai richiami fascicolari)

[p. 497] Il ms. San Isidoro 1/18 contiene (riprendo da Llull DB):

1. 1, FD II.288 – *Senys espirituals i virtuts teologals* (català)
 2. 1- 34v, II.A.17 – *Llibre d’intenció* (català)
 3. 35-38v, III.13.bis – *Lo pecat d’Adam* (català)
 4. 38v-50r, IV.73 – *Llibre de consolació d’ermità* (català]
 5. 50r-51v, FD II, 283 – *Consectari de quatre virtuts* (català)
- 6.51v.104v [Pseudo S. Bernardus1 – *La consciencia de mossen sant Bernat* (català)

La successione delle opere indicata in Marini è erronea e confusa; l’inventario di Maiorca (cui Marini fa riferimento, p. 496) probabilmente non segnala la presenza del *Consectari de quatre virtuts* perché spesso direttamente sussunto nel *Llibre de consolació d’ermità*.²⁰

[p. 497] Nell’inventario della causa Lulliana citato relativamente alla possibile identificazione del lemma 32 «Raymundi Lulij principia philosophiae» con il ms. S. Isidoro 1/22, contenente le opere III.43 e III.43bis, è da precisare che il lemma inventariale, genericamente espresso, può riferirsi sia a II.A.11 che a III.43. Proseguendo nella lettura, l’inventario «successivo» (quello di Arce de Herrera, + 1590) è successivo come posizione (si dice infatti «rilegato con il precedente») non come cronologia; nel catalogo di Arce de Herrera i *Principia philosophiae* sono indicati con il titolo catalano *De comensament de*

²⁰ Maribel Ripoll Perelló, «El *Llibre d’intenció* de Ramon Llull: recepció y difusión histórica», *Àmbitos* 31 (2014), pp. 81-91.

philosophia ma l'incipit in latino (*Cum philosophie*) è effettivamente quello di III.43.

La molteplice produzione lulliana esige una particolare attenzione nella citazione di titoli simili di opere differenti (nelle schede della Llull DB è sempre posta una nota chiarificatrice nei casi dubbi) ed è necessaria l'esatta circostanziazione soprattutto quando si ricercano le opere nei cataloghi e negli inventari (ancora una volta la Llull DB include un settore specificamente dedicato a questo). Al proposito si può anche rilevare come l'apposizione dell'articolo indefinito al *Cant de Ramon* –pp. 493 e 502– faccia pensare a un'opera generica, quando invece ci si riferisce a un'opera precisamente così titolata, che quindi richiederebbe l'uso dell'articolo definito.

[p. 497] Non ci risulta che il ms. S. Isidoro 1/38 sia riconducibile alla «collezione Bellver», cosa che sicuramente non sarebbe sfuggita a Soler che se ne è a lungo e più volte occupato. I manoscritti riferibili a Bellver sono esattamente, al momento attuale, quelli specificati sulla Llull DB. E' del tutto possibile che un preciso e analitico lavoro sul fondo Ambrosiano ampli le conoscenze.

[p. 499] Il ms. S. Isidoro 1/103 contiene, dopo tre testi lulliani (III 41b, III. 42 e III.13 bis), una serie di preghiere contestuali vergata dalla stessa mano quattrocentesca; il fatto che gli inventari non citino la preghiera in catalano aggiunta sulla metà del foglio finale, da mano leggermente successiva ma pur sempre quattrocentesca (vd. immagini in rete), non è sufficiente a far diventare la preghiera un'aggiunta tarda (dunque del sec. XVII) ad opera di un catalano italianizzato a Roma! la presenza di alcuni tratti grafico-linguistici italiani nel testo (per es. *che/chi* per *que/qui*; *tuo* per *teu*) e di alcune incertezze nella resa grafica di alcuni foni catalani farebbero piuttosto pensare il contrario.

[p. 499] Il ms. 1/71 è, in base a valutazioni grafiche, collocabile tra fine XV e primo quarto XVI; la nota su f. Ir *Hunc librum scrixist frater Iacobus* (la restituzione *scrixist* sembra la più attendibile alla luce delle varie mani presenti nel ms.) ha valore incerto, dato che il manoscritto offre in più punti soluzione di continuità e soffre di ampia caduta materiale di fogli (ad es. nel *Plant de la Verge* o nel *Desconhort de nostra Dona*).

[p. 500 e sgg.] Tutta la ricostruzione ipotetica di possibili provenienze

per alcuni manoscritti conservati a Roma o non presentano i dovuti riferimenti bibliografici²¹ o sono un insieme di banalizzazioni, nelle quali è trascinato pure il delicato lullismo padovano che richiede occhi paleograficamente più esperti (ma anche qui, una maggior attenzione agli studi più recenti).

Si segnala poi un refuso tipografico: il Vat. Lat. 9433 cit. una volta a p. 504 e una seconda nella successiva è invece Vat. Lat. 9443 (il refuso crea un bel pasticcio con il Vat. Lat. 9344 nelle stesse pagine menzionato); riguardo poi al Vat. Lat. 9443 avevamo già scritto che l'attribuzione di Perez non trova conferma nel ms.; riguardo alle descrizioni in Appendice non è il caso di spendere parole.

Per concludere non vorremmo che queste note fossero viste come un «cahier de doléance»: l'impressione è che l'autore abbia inserito in un tessuto storico ben padroneggiato elementi provenienti da un ambito non frequentato, quello del manoscritto, e che sia ricorso a schede vecchie ingenuamente non ricontrollate (e così si spiegherebbe, alla n. 19 di p. 488 nella lunga trascrizione della nota latina su Antoni Serra dal ms. Palma, BP 1052 la presenza, ricopiata per disattenzione dalla fonte che ha davanti, di una nota in catalano: [al marge: seu scripsi].

Gabriella Pomaro

54) Muzzi, «Raimondo Lullo e la base reale del confronto interreligioso: il *Libre de contemplació en Déu* e il *Llibre del gentil e dels tres savis*»

Il saggio prende in considerazione il cap. 346 del *Libre de contemplació* dal titolo «Com hom adora e contempla son Déu gloriós que li demostre art e manera per la qual pusquen esser endressats e convertits los infieels a carrera de perdurable benauyransa» e il *Llibre del gentil e dels tres savis* per spiegare i fondamenti lulliani del dialogo interreligioso prima della caduta di S. Giovanni d'Acari nel 1291. Muzzi osserva che solo la ferita del 1291 costrinse Lull a confrontarsi con il tema della crociata. Nelle opere precedenti la sua fiducia nel dialogo, fondato sulla discussione razionale, è incondizionata e netto è il rifiuto della violenza. La possibilità del confronto con le altre religioni nasce

²¹ Per Roma, Biblioteca Corsiniana, 44.A.3 vd. Pomaro-Sari, p. 30.

per Llull dalla conoscenza reciproca, una conoscenza che riguarda le rispettive Leggi e lingue, ma senza il ricorso alle autorità.

Nel commentare il cap. 346 del *Libre de contemplació*, l'A. riprende la struttura e i suggerimenti bibliografici contenuti nell'articolo di Josep Pararnau, *Consideracions sobre el tema de Missió i croada en Ramon Llull dins publicacions recents (ATCA 22, 2003, pp. 561-578)*, in particolare il richiamo alle tesi esposte da Ramon Sugranyes de Franch nel volume *Raymond Lulle docteur des missions* (1954). Del *Llibre del gentil* Muzzi evidenzia le strategie del confronto interreligioso, definendone il metodo «una sorta di manuale della *demonstratio per aequiparantiam*», affermazione che sarà da intendere in senso non tecnico.

L'argomentazione concorda con quanto sostenuto da Josep Pararnau in un altro articolo (*Certes, hipòtesis i preguntes entorn el tema «conversió i croada» en Ramon Llull. «Croada militar» o «croada gramatical»? ATCA 25, 2006, pp. 479-506*), in cui si affronta il tema della conversione e della crociata a partire dalla frattura, vera o presunta, che la presa di S. Giovanni d'Acri avrebbe prodotto nel pensiero di Llull sul tema della crociata. Questo articolo di Pararnau non è citato da Muzzi, ma sarebbe stato molto utile per proiettare oltre il 1291 la portata dei due testi analizzati, ancorando il tema della crociata a specifiche richieste di pronunciamento avanzate dal papa. Nel *Libre de contemplació* Llull condanna l'uso della forza, ammettendolo solo in caso di aggressione. Pararnau mostra come tale posizione resti invariata e coerente con quella espressa in due scritti del 1292, spesso citati a sostegno di un cambiamento di rotta, cioè il *Liber de passagio* e il *Quomodo Terra Sancta recuperari potest*.

Sulla natura del dialogo interreligioso, l'A. insiste sull'apertura lulliana alla fede altrui, fino a scrivere che Llull, «secondo una classificazione moderna, è un inclusivista, non invoca la validità unica del cristianesimo». Un esempio di questa opzione sarebbero il finale aperto del *Llibre del gentil* e, sembra di capire, la scelta della lingua di composizione, che in ambedue i casi analizzati sarebbe l'arabo. Tale indicazione non è suffragata per il *Libre del gentil*, il cui originale è catalano, e andrebbe discussa nel caso del *Libre de contemplació* se, come scrive Muzzi, fu steso in arabo per «essere letto direttamente dai musulmani». A tale affermazione segue un richiamo alla complessa

struttura dell'opera, ma manca un accenno, opportuno in tema di dialogo interreligioso, ai cambiamenti che Llull stesso dice di aver apportato nella versione catalana (e poi latina), i quali riguardano proprio le Verità cristiane che il filosofo intende dimostrare agli infedeli: la Trinità e l'Incarnazione («per açò lo vostre servidor transporta e muda en esta translació moltes raons qui no són tan altes en l'exemplar aràbic a adorar e a contemplar vostres vertuts glorioses, com són celles que lo vostre servidor en lloc d'aquelles muda e puja altres raons pus altes e pus acabades a adorar e a contemplar la vostra humana natura e la vostra natura divina», cap. 352).

Il dialogo interreligioso è centrale nella missione lulliana e costituisce uno degli aspetti più originali del suo pensiero. Proprio per questa ragione sarebbe opportuno approfondirne il nesso con il tema della conversione e con le strategie da attuare, speculative e politiche, che ad essa conducono. In alcuni passaggi di questo articolo, che privilegia le convergenze tra religioni monoteiste, l'ostacolo che rappresentavano i concetti di Trinità e Incarnazione sono appena accennati, pur rappresentando lo scopo dell'Arte e delle sue riscritture in più lingue.

Elena Pistolesi

56) Pereira, «Raimondo Lullo e l'alchimia: un mito tra storia e filologia»

In questo articolo, l'autrice corregge l'affermazione del p. Gabriel Ramis²² che le attribuisce in modo esclusivo l'identificazione delle opere pseudolulliane sull'alchimia che hanno «perjudicado el *opus* luliano referente a su ortodoxia» (Ramis 2000, 324). L'autrice afferma che all'inizio della sua ricerca sul tema non aveva preso in considerazione quanto il suo lavoro potesse essere importante per la canonizzazione di Llull e prosegue ricostruendo, con mirabile capacità di sintesi, il percorso storico e filologico dei manoscritti alchemici pseudolulliani. Pereira attesta che già Lucas Wadding aveva fornito prove che confutavano l'autenticità degli scritti alchemici, operazione che Pereira conferma e porta a termine con il suo noto lavoro (Pereira 1989), confermando che la produzione alchemica attribuita al beato inizia suc-

²² G. Ramis, «Historia de la Causa de Canonización del Siervo de Dios Ramón Llull, Llamado Beato (1232c.-1315)», *Analecta TOR* 31/165 (Roma, 2000), pp. 307-325.

cessivamente alla sua morte. Nonostante il percorso di queste opere alchemiche sia importantissimo per la diffusione del lullismo in Europa, oggi si può affermare con certezza, grazie anche all'opera di Pereira, che questo filone non deve essere attribuito a Lullo.

Simone Sari

59) Ramis Barceló, «El Pontificio Colegio de la Sapiencia de Mallorca durante el siglo xvii: Constituciones y colegiales».

60) Ramis Barceló, «Entorn al lul·lisme del cardenal Despuig».

62) Ramis Barceló, «Las cátedras suaristas de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca (1692-1767)».

65) Ramis Barceló, «Las cátedras escotistas de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca (1692-1824)».

40) García Pérez i Ramis Barceló, «Un conflicto universitario y los orígenes de la represión antiluliana del obispo Juan Díaz de la Guerra en el seminario de Mallorca».

41) García Pérez, «La persecución del lulismo en la Catedral de Mallorca durante el episcopado de Juan Díaz de la Guerra (1772-1777)».

42) García Pérez «La represión antiluliana del obispo Díaz de la Guerra en Andratx».

Rafel Ramis Barceló ha publicat una sèrie d'articles que, en conjunt, dibuixen tot un panorama bastant complet del funcionament del sistema d'ensenyament a Mallorca i, pel que aquí ens interessa, del paper que hi tenia el lul·lisme. A «El Pontificio Colegio de la Sapiencia de Mallorca durante el siglo xvii: Constituciones y colegiales» ens fa un retrat molt complet de l'organització i de la vida quotidiana al Col·legi de la Sapiència, tot basant-se en la documentació procedent del mateix centre d'ensenyament. Fundat per Bartomeu Llull, el Col·legi de la Sapiència

fou erigit el 1633 i es posà en marxa el 1635, en un moment en què dominava la influència del Concili de Trento (1545 i 1563). En els inicis fou concebut com un Col·legi Menor, on podien estudiar joves amb pocs recursos econòmics, però que demostrassin un bon nivell intel·lectual. Per aquest motiu, s'hi accedia per oposició. El Dr. Ramis explica de manera molt detallada el regiment d'aquesta institució d'ensenyança, que es regia per unes normes força estrictes, però que, al capdavall, no presentava conflictes gaire diferents dels d'altres centres semblants. Així, a les Constitucions del centre s'especificava que els col·legials havien de dormir sols i que, si en trobaven algun en el vici de la fornicació o altres delictes pitjors, havia d'esser expulsat. Aquesta i altres regles semblants (que regien la manera de vestir, la manutenció, les eleccions dels càrrecs, etc.) ens resulten de tot comprensibles i no creiem que les hàgim de resseguir aquí. Tanmateix, ens permeten comprendre com era el dia a dia en aquest centre d'ensenyament.

Per als estudiosos del lul·lisme l'interès de l'article està en el fet que el Col·legi de la Sapiència fou clau per a la configuració d'una elit de professors defensors del lul·lisme. L'Art lul·liana era un dels coneixements centrals que els col·legials havien d'adquirir, per la qual cosa els dos últims anys havien de llegir l'*Art general* de Ramon Llull. Ramis també es refereix a l'existència de nombrosos llibres d'història de Mallorca a la biblioteca de la Sapiència, la qual cosa palesa que s'induía els estudiants a tenir curiositat envers la cultura pròpia. A més, entre aquests volums hi figuraven llibres i manuscrits d'obres del beat Ramon, que constituïen gairebé la meitat del fons bibliogràfic de la institució. D'aquí que sigui lògic deduir que la Sapiència era un centre lul·lià al servei de la pietat i de la devoció de la Diòcesi de Mallorca. Aquest interès per Llull, a més, tenia el suport institucional de la monarquia, ja que Felip II havia estat un dels grans protectors de la filosofia lul·liana. Igualment, el Col·legi de la Sapiència destacà en la formació de sacerdots defensors de la cultura i de les tradicions mallorquines. És molt interessant sobretot la relació amb l'Estudi General Lul·lià, atès que molts dels catedràtics d'aquest últim centre havien estat alumnes del Col·legi de la Sapiència. Sens dubte, la formació rebuda a la Sapiència sobre l'Art de Llull feia aptes els antics col·legials per acabar ensenyant-lo. A la vegada, el Col·legi de la Sapiència, en promoure el lul·lisme i ser un centre que defensava la pietat i els costums mallorquins, va adquirir un caràcter específic que el diferencià d'altres col·legis semblants de la resta de l'Estat.

La relació entre la pervivència i la transmissió del lul·lisme i la universitat de Mallorca durant els segles xvii i xviii és analitzada als articles de Ramis Barceló «Las cátedras suaristas de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca (1692-1767)» i «Las cátedras escotistas de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca (1692-1824)», encara que ambdós treballs se centrin en una recerca més àmplia sobre les càtedres universitàries mallorquines. En el primer l'autor ens parla del privilegi obtingut del papa Pius IV pel Col·legi de Monti-Sion que li permetia atorgar graus menors en Filosofia i Teologia, fet que va provocar conflictes amb l'Estudi General Lul·lià, que posseïa aquest privilegi des del 1483. A partir del segle xvi el lul·lisme ja no podia ser l'única doctrina que s'ensenyàs a la universitat i aleshores els jurats volien implantar els cursos complets de les quatre facultats, en les quals es poguessin obtenir tots els graus. Tanmateix, els enfrontaments entre lul·listes i antilul·listes varen dificultar el funcionament de la universitat mallorquina. A la segona dècada del segle xvii les càtedres de filosofia lul·liana convivien amb les càtedres de filosofia tomista, en mans dels dominicans. De fet, coexistien càtedres i especialitats diferents en Filosofia i Teologia a la universitat: suaristes, tomistes, escotistes i lul·listes. Però, mentre els jesuïtes i els franciscans acceptaven també el lul·lisme, al costat de les seves doctrines, i permetien que els seus estudiants cursassin alguna assignatura de lul·lisme a l'Estudi General, els dominicans no ho permetien. Així, els suaristes i els escotistes foren aliats dels lul·listes, mentre que els tomistes foren els seus enemics declarats. En el fons, però, sols hi havia dos tipus de pensament: l'aristotelisme –interpretat per Sant Tomàs, per Duns Escot o per Suárez– i el lul·lisme. Els jesuïtes ostentaven dues càtedres suaristes en el Col·legi de Monti-Sion –d'aquesta manera, el pensament oficial de la Companyia tenia rang universitari–, però afegien a la formació suarista el coneixement de l'Art de Llull. Gràcies a això alguns jesuïtes, com el P. Custurer, foren experts lul·listes i defensaren el culte al beat. La relació entre el Col·legi de Monti-Sion i l'Estudi General Lul·lià, tot i la rivalitat entre ambdues institucions, fou molt estreta, atès que el primer passà a ser un annex de la universitat mallorquina. Per aquest motiu, molt més tard l'expulsió de la Companyia de Jesús el 1767 va suposar una decadència per a la Universitat Lul·liana.

Els franciscans, que havien adoptat el pensament de Duns Escot, varen tenir una gran influència en la Universitat Lul·liana i Literària de Mallorca. A l'illa, els franciscans consideraren que tant Llull com Escot

eren els mestres del seu orde i varen sintetitzar les doctrines d'ambdós pensadors. Àdhuc varen concórrer a la provisió de càtedres de Filosofia i Teologia lul·liana fins a la desaparició de la nostra universitat el 1830. L'escotisme va tenir més pes a Mallorca que a altres universitats de la corona espanyola i es va singularitzar de l'escotisme de Castella, del de la Corona d'Aragó i del d'Amèrica. Aquest fet diferencial fou motivat per l'afinitat que els franciscans sempre varen tenir vers Ramon Llull. A més, els escotistes veien moltes semblances entre el pensament de Llull i el de Duns Escot en qüestions controvertides com Crist, la Verge Maria i la Creació. Un dels molts professors de què parla Ramis Barceló fou Fr. Pere Vaquer (1703-1788), que en un curs de teologia escotista va demostrar la compatibilitat entre les idees de Ramon Llull i les de Duns Escot. Si bé els franciscans foren un sector minoritari en la universitat, hi aportaren destacats intel·lectuals. Rafel Ramis Barceló ressegueix un per un els catedràtics escotistes de Mallorca fins arribar al segle XIX, quan molts dels franciscans liberals foren perseguits, empresonats i àdhuc assassinats pels absolutistes.

Un cas concret de vinculació entre un important personatge mallorquí i el lul·lisme és analitzat per Rafel Ramis Barceló al treball «Entorn al lul·lisme del cardenal Despuig». L'estudiós considera que hi ha tres lligams entre Antoni Despuig i Dameto i Ramon Llull: a) l'ambient familiar; b) els estudis a la Universitat Literària de Mallorca, i c) el seu paper en la Causa Pia Lul·liana. El futur cardenal Despuig pertanyia a una família que, en l'època de les lluites entre lul·listes i antilul·listes (dits popularment *gorrions* i *marrells*), havia destacat per la defensa del beat. És el cas, sobretot, del seu oncle, el bisbe Llorenç Despuig. Antoni Despuig va viure personalment la repressió antilul·liana del bisbe Juan Díaz de la Guerra. Pel que fa als estudis a la universitat, només es pot remarcar que, tot i que aleshores aquesta institució es trobava en una situació prou degradada, el cardenal Despuig havia tengut professors que destacaven en el seu lul·lisme i, després dels seus estudis, seguí vinculat a les institucions universitàries de l'illa. Pel que fa a la seva actuació des de Roma en la Causa Pia Lul·liana –sobretot en el cas del postulant Fra Francesc Vich de Superna, que perdé tota possibilitat d'ajut econòmic per a la Causa–, el Dr. Ramis conclou que Despuig, tal volta per la seva actitud il·lustrada, no es va acabar d'implicar d'una manera directa i valenta a favor del lul·lisme, tot i tenir-hi simpaties, i que potser el seu favor envers Llull venia donat sobretot per l'amistat que l'unia amb alguns dels principals lul·listes de l'època.

L'estudi del conflicte entre lul·listes i antilul·listes al segle XVIII i de l'actitud violenta del bisbe Juan Díaz de la Guerra a favor dels segons és analitzada en tres articles: «Un conflicto universitario y los orígenes de la represión antiluliana del obispo Juan Díaz de la Guerra en el Seminario de Mallorca», de Francisco José García Pérez i Rafel Ramis Barceló, «La persecución del lulismo en la Catedral de Mallorca durante el episcopado de Juan Díaz de la Guerra (1772-1777)» i «La represión antiluliana del obispo Díaz de la Guerra en Andratx», de Francisco José García Pérez. Es tracta de tres articles complementaris entre si que ressegueixen tres episodis concrets de la persecució que patí el culte a Ramon Llull durant el pontificat de l'esmentat bisbe, però que permeten deduir-ne una actuació clarament deliberada de Díaz de la Guerra amb la finalitat d'imposar una actuació política premeditada. Aquesta persecució se situa en el context de la política centralista i uniformitzadora del regnat de Carles III, les idees del qual el bisbe Díaz de la Guerra volia imposar «religiosament». Es tracta d'un cas clar de submissió de l'Església a la política del rei, en un moment en què dominava el «despotisme il·lustrat» a mans d'un monarca que volia la uniformitat de tots els territoris de l'Estat. Recordem que Carles III féu canviar el nom de la nostra universitat perquè passàs a dir-se «Universitat Literària» en lloc d'«Universitat Lul·liana». El culte i la devoció populars a Ramon Llull existents a Mallorca –així com la llengua catalana i altres trets propis de la nostra identitat cultural– implicaven un particularisme que fou objecte de persecució per Díaz, la qual cosa va convertir el seu pontificat en un dels més odiats (si no en el més odiat) de tota la història de l'illa. Aquesta actitud va portar a un enfrontament directe del bisbe amb les institucions mallorquines: la Universitat, el Capítol de la Seu, els ajuntaments, etc. Uns enfrontaments en els quals també va participar la gent del poble, que sentia una gran devoció per Llull. Díaz de la Guerra no sols va menystenir la figura del beat en actes públics i posà traves a la celebració de les festes de la conversió i el martiri de Llull, sinó que també va donar suport als atacs dels antilul·listes. Tanmateix, l'actuació antilul·lista de Díaz de la Guerra ja havia tengut altres precedents, tot i que no havien estat tan exagerats, com el pontificat de Francisco Garrido de la Vega i el comandament del capità general Francisco de Paula Bucareli y Úrsula, el qual havia destacat pel rebuig a la Companyia de Jesús i al lul·lisme i pel suport als dominicans i que s'havia enfrontat al bisbe mallorquí Llorenç Despuig, prolul·lista, al qual ens hem referit abans.

A «Un conflicto universitario y los orígenes de la represión antiluliana del obispo Juan Díaz de la Guerra en el Seminario de Mallorca» Francisco José García Pérez i Rafel Ramis Barceló estudien un dels episodis inicials d'aquesta lluita del bisbe Díaz de la Guerra que tengué lloc en el Seminari de Mallorca. L'anècdota era en si insignificant: dos seminaristes s'havien barallat perquè un d'ells havia intentat obligar l'altre a besar una imatge del beat; en resposta, l'estudiant antilulista havia llençat un objecte contra un quadre de Llull, i les autoritats del Seminari l'havien penalitzat amb un càstig corporal, cosa que les normes de la institució no permetien. Davant aquest fet, el bisbe va aplicar una dura repressió al rector del Seminari i al professor implicat en l'afer i desencadenà una sèrie d'ordres encaminades a la supressió del lul·lisme i a la implantació d'unes reformes dins el Seminari que ja tenia *in mente*: la confiscació dels béns del Col·legi de la Sapiència i el seu traspass al Seminari; la prohibició dels resos al beat; la proscripció de tenir estatuetes, estampes i imatges de Ramon Llull; l'ordre que tots els seminaristes es formassin dins el Seminari (i no a la Universitat Literària); la imposició del tomisme com a única doctrina oficial i la consideració de l'Art lul·liana com una simple disciplina de combinatòria matemàtica, ja totalment desfasada; etc. Aquestes mesures varen ocasionar una forta reacció en favor del lul·lisme i, en abandonar Díaz de la Guerra la seu episcopal, el Seminari tornà enrere les seves mesures. Tanmateix, el que els autors del treball ens volen fer veure és que, rere aquest episodi purament anecdòtic, hi havia tot un pla preconcebut i que l'incident tan sols va ser l'excusa que va permetre al bisbe poder posar en marxa uns canvis que ja s'aplicaven en altres diòcesis de l'Estat, d'acord amb els plans de la monarquia borbònica.

A «La persecución del lulismo en la Catedral de Mallorca durante el episcopado de Juan Díaz de la Guerra (1772-1777)» Francisco José García Pérez se centra en la persecució que va tenir lloc a la catedral mallorquina, on Díaz de la Guerra va prohibir, com en les altres esglésies de la seva jurisdicció, la iconografia lul·liana (talles, quadres, estampes, etc.). Aquesta proscripció fou ampliada després amb la norma que impedia batejar infants amb el nom de Ramon o Ramona –que es convertí en un «nom prohibit»– per anul·lar la devoció popular al beat. Fins i tot el bisbe arribà a proposar penes de multa o de presó per als domers que participassin en cerimònies de bateig en què es posàs aquest nom a un infant. Tanmateix, les mesures del bisbe varen causar

un enfrontament directe amb el Capítol de la Catedral, que acabà desobeint aquestes normes i s'hi enfrontà obertament.

«La represión antiluliana del obispo Díaz de la Guerra en Andratx» ens assabenta d'un altre episodi concret que va tenir lloc a la vila d'Andratx, amb motiu de la desaparició d'un quadre de Llull, tot seguint l'ordre del bisbe contra la iconografia lul·liana, de la qual el poble va culpabilitzar l'economista. Els aldarulls populars que el fet va ocasionar varen mobilitzar l'ajuntament i fins i tot es varen estendre a altres poblacions de l'illa, entre les quals Calvià i Palma mateix, que s'oposaren a la política repressora de Juan Díaz de la Guerra. El que més destaca dels fets és la violència amb què uns i altres actuaven: el bisbe imposava penes d'excomunió i fins i tot demanava la intervenció militar, i el poble i els ajuntaments cremaven les ordres del bisbe i s'hi acaraven obertament. Ara bé, tot i el rebuig a les mesures repressores de Díaz de la Guerra, la seva actuació va tenir unes conseqüències negatives per al lul·lisme, perquè Carles III es va deslligar de la Causa Lul·liana i el lul·lisme ja no va tornar a tenir ni la unanimitat i ni la força de què havia gaudit fins aleshores.

En resum, aquests set articles constitueixen episodis diferents d'un mateix fet: el progressiu bandejament del pensament i de la devoció lul·lians, que primer va néixer per uns motius de caire més bé teològic o filosòfic i que, finalment, a la segona meitat del segle XVIII acabà esclatant per culpa de les reformes centralistes i absolutistes impulsades pels Borbons.

Pere Rosselló

61) Ramis Barceló, «Las cátedras lulianas de la Universidad de Mallorca (1692-1824)»

Des de fa uns anys, Rafael Ramis i Barceló (Universitat de les Illes Balears) dedica una sèrie de treballs a la història de la institució universitària al Regne de Mallorca durant l'edat moderna, centrats sobretot en la reconstrucció de la nòmina i els perfils del personal acadèmic.

La investigació parteix habitualment de la recerca arxivística per, en aquest cas, desbrossar la trama de les càtedres lul·lianes documentades

entre el 1692 i el 1824 a la Universitat lul·liana de Palma. Es tracta de tres càtedres de Filosofia (creades entre el 1567 i el 1705) i quatre de Teologia (dues majors: Prima, instituïda per Beatriu de Pinós; Vespres, per Agnès de Pacs i de Quint; i dues menors: teologia moral i teologia lul·liana), a més d'una cinquena de curta durada, creada *ad hoc* el 1732 per al franciscà Miquel Fornés. De cada càtedra, se n'estudia el finançament i els salaris, quan n'hi havia, les perspectives de promoció que s'hi associaven i els ocupants. El resultat més visible de l'estudi són els quadres de catedràtics. El seu estudi permet identificar pautes en els perfils, com ara el domini del clergat regular i secular o el progressiu interès dels ordes per tenir representació en les càtedres lul·lianes, a banda dels franciscans, i amb les excepcions previsibles (dominicans). L'obligatorietat dels estudis de filosofia implicarà que, al segle XVIII, no tan sols els estudiants de Teologia, sinó una bona part dels d'altres graus (Dret, Medicina) tinguin algunes nocions sobre el pensament lul·lià.

Una segona fase de la investigació gira al voltant dels continguts docents, sigui des de l'aproximació de caràcter institucional (estatuts i altres disposicions normatives), sigui des de l'anàlisi dels textos produïts pels professors (que l'autor relega a treballs posteriors). A les càtedres de filosofia lul·liana s'havia de llegir la *Logica brevis* i la *Logica nova*, i els continguts s'ampliaven a la física i la metafísica amb l'*Arbre de ciència*; els teòlegs havien de llegir el comentari de les *Sentències* i aplicar els principis de l'Art general a la discussió de les qüestions teològiques habituals en altres càtedres. S'aconsegueix així, doncs, que l'Art, circumscrita a l'estudi de la teologia, s'emmotlli dins l'estructura escolàstica tradicional. Ramis conclou, seguint Trias Mercant, que a la Universitat mallorquina moderna va predominar la voluntat d'harmonitzar el lul·lisme i l'escolàstica, que amagava la radical singularitat del primer. Hi havia, però, matisos: mentre que el lul·lisme dels catedràtics que havien passat pel Col·legi de la Sapiència tenia un to marcadament exegetic, bregat en les polèmiques amb els successors d'Eimeric, els catedràtics franciscans treballaven en la síntesi entre lul·lisme i escotisme. La novetat real enfront d'aquestes dues línies la marca la irrupció del lul·lisme moguntí a la Universitat, representat pels antics estudiants becats per les autoritats de l'illa que havien estat en contacte amb Salzinger i el projecte d'edició de Llull a Mainz. És un lul·lisme rupturista, que recupera les pretensions d'universalitat de l'Art, obert a les matemàtiques i la física, però també a la

tradició del Lull alquimista. El P. Pasqual, els Fornés i B. Rubí són els representants més conspicus d'un corrent discutit pel lul·lisme acadèmic tradicional i dominant a les càtedres universitàries mallorquines fins al trienni liberal.

Maria Toldrà

64) Ramis Barceló, «Nuevas perspectivas para la historia del lulismo: referencias lulianas desconocidas en textos impresos del siglo XVI»

Aquest nou treball de Rafael Ramis es presenta com una relació o compilació no exhaustiva de referències i al·lusions inèdites a la figura, l'obra o les doctrines de Ramon Llull en obres publicades al llarg del segle XVI. A les notes introductòries l'autor informa que ha exclòs del catàleg els autors ja estudiats en les obres de referència i les al·lusions relacionades exclusivament amb textos pseudolul·lians. Les unitats de la relació estan ordenades seguint un patró cronològic –en total n'hi ha quaranta-quatre; no hauria estat sobrer haver-les numerat. Segons l'autor, el conjunt d'al·lusions demostra la quantitat i la diversitat de lectors, de tota Europa, que s'interessaren per l'obra de Llull durant el cinc-cents. S'hi compten erudits humanistes, filòsofs i teòlegs, polemistes (calvinistes, luterans i catòlics) i fins i tot un tractadista d'art. Alguns d'aquests autors manifesten un coneixement relativament aprofundit de l'obra lul·liana, mentre que d'altres citen Llull per intermediació d'Eimeric o de comentaristes com Agrippa. Ramis comenta breument –a vegades massa i tot– cada una de les referències que cataloga: n'ofereix una contextualització mínima i assenyalava la natura i l'abast de cada citació. En alguns casos convé llegir les entrades de Ramis amb l'ajuda de les fitxes corresponents de l'apartat «Lul·listes» de la Llull DB –elaborades per Maria Toldrà a partir de l'article ressenyat–, atès que aporten alguna informació complementària que l'autor no ha inclòs en els seus comentaris –vegeu per exemple la segona citació, la de Francesco Zorzi (p. 588). En conjunt, l'article de Ramis permet fer-se càrrec de l'extensió i la diversitat d'àmbits i de disciplines en què l'obra i la figura de Llull va incidir; al mateix temps, contribueix a conèixer amb més precisió tots els canals pels quals es va difondre i desenvolupar el lul·lisme europeu al llarg del segle XVI.

Francesc Tous

67) Ripoll Perelló, «Les edicions catalanes del *Llibre d'intenció*. Antecedents, història i caracterització»

L'autora descriu breument les diverses etapes de la història editorial de la versió catalana del *Llibre d'intenció* prèvies a l'edició crítica que ella mateixa preparà per al volum XII de la NEORL. Després d'un primer apartat dedicat al context i la difusió del text, que inclou taules de tots els testimonis manuscrits que l'han conservat, en la secció central del treball s'analitzen les edicions de Jeroni Rosselló (1886-1901) i Salvador Galmés (1935), els seus antecedents i la transcripció parcial d'un manuscrit custodiat a la biblioteca universitària de Halle duta a terme per Pere Barnils (1909-1910). Pel que fa als antecedents, Ripoll es refereix al projecte d'edició de les obres en prosa de Ramon Llull que havia previst el bibliotecari Bartomeu Muntaner i que incloïa el *Llibre d'intenció*. Gràcies a la correspondència d'aquest erudit, se sap que havia transcrit el text a partir del manuscrit 1025 de la Biblioteca Pública de Palma (*D*), que ell mateix havia redescobert, i de dos manuscrits més dels quals no dona informació. Ripoll es pregunta si Rosselló degué aprofitar els materials de Muntaner, que no van arribar a ser publicats, una possibilitat força factible tenint en compte que Rosselló tampoc no especifica explícitament a partir de quins manuscrits estableix el text. Pel que fa a les edicions, ambdues prengueren *D* com a testimoni base i cap de les dues es poden considerar crítiques, atès que no parteixen d'una anàlisi completa de tots els testimonis conservats i renuncien a estudiar-ne les relacions genètiques. Les dues iniciatives s'inscriuen en un context marcat per la voluntat de revalorar els textos catalans de Llull i, per tant, es poden definir com edicions d'urgència. Tot i així, la de Salvador Galmés, inclosa en el volum XVIII de les ORL, es fonamenta en una transcripció molt més acurada i correcta dels manuscrits, presenta uns usos ortogràfics coherents –i no falsament arcaïtzants com la de Rosselló–, i explicita els criteris que s'han fet servir. D'altra banda, permet netejar el text de totes les intervencions i traduccions que Rosselló havia introduït en la seva edició sense cap justificació filològica. Ripoll assenyala que el primer editor del *Llibre d'intenció* sovint pren decisions que no tenen cap justificació ecdòtica: escull lliçons equipol·lents que provenen de manuscrits diferents a *D*, tradueix variants de l'edició maguntina que li semblen millors i a vegades recorre a la *divinatio* sense consignar-ho. Finalment, l'autora creu que l'única aportació rellevant de la transcripció de Pere Barnils és la descripció del manuscrit.

68) Robinson, *Imagining the Passion in a Multicultural Castile. The Virgin, Christ, Devotions, and Images in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*

L'ambizioso volume della studiosa americana ha come obiettivo la comprensione di alcune immagini di culto dedicate alla passione di Cristo in area castigliana nel tardo medioevo, che si differenziano molto da quelle prodotte in altre aree dell'Europa contemporanea. Lo studio multidisciplinare analizza quindi le possibili fonti che hanno stimolato queste immagini, non cercando in quelle comunemente note, ma in quelle che effettivamente erano disponibili al pubblico castigliano del tempo. Le scoperte fatte sono estremamente interessanti e da una parte sembrano ribaltare i criteri d'analisi finora usati per comprendere perché la produzione castigliana è diversa da quella del resto dell'Europa. L'autrice parte dal presupposto che alcune opere che hanno ispirato la produzione artistica europea del tempo, come le *Meditationes vitae Christi*, il *Lignum vitae* e la *Vita Christi* di Ludolfo di Sassonia, non circolarono molto in Castiglia fino alla fine del secolo xv. Le fonti delle immagini dovevano quindi avere uno spunto diverso, che l'autrice fonda da una parte sulla multiconfessionalità della penisola iberica, ovvero sulle relazioni tra le diverse religioni in Castiglia, dall'altra su alcuni testi che effettivamente circolavano in Castiglia, sia in latino che in traduzione. In particolare l'autrice si concentra sulle traduzioni castigliane di Eiximenis, sulla circolazione di alcuni testi lulliani, infine su alcuni testi prodotti in Castiglia e attualmente ancora conservati. Questo è il punto più discutibile del lavoro della studiosa: possiamo davvero basarci esclusivamente sui testi ora conservati per ricostruire il percorso intellettuale che ha prodotto una visione della passione semplicemente più conservativa/tradizionale per il tempo di quella sviluppata nel nord Europa? Possiamo provare che le immagini conservate nelle chiese si rivolgevano principalmente ai nuovi convertiti per rafforzare la fede acquisita? È difficile accettare una riformulazione totale della visione della religiosità della Castiglia medievale basandoci esclusivamente su una selezione di testi che pur nella sua ricchezza, vaglia esclusivamente opere ora conservate *in loco* senza considerare la dispersione e/o la scomparsa del materiale. Dall'altra parte gli spunti che un lavoro simile può dare alla ricerca sono molti, in particolare sull'influenza di alcuni pensatori catalani per la costituzione del pensiero religioso che conduce alla fioritura della mistica di santa Teresa e di san Giovanni della Croce. Per gli interessi di questa rivista ci soffermiamo sulle ricerche dell'autrice riguardanti Llull e Eiximenis. Llull è visto come il punto

di contatto principale tra il cristianesimo, il sufismo e la kabbala, e la sua interpretazione mariana può essere, secondo l'autrice, la chiave per capire la rappresentazione della Vergine in Castiglia, filtrata nell'opera e attraverso l'opera di Eiximenis. La mariologia lulliana è riassunta nelle pp. 179-184, seguendo principalmente gli studi di Fernando Domínguez Reboiras e analizzando il *Llibre de sancta Maria*, che sarebbe confluita in un *Mariale* proveniente da Avila (ora BNE, ms. 8952) che l'autrice da come anonimo. Il manoscritto invece (visibile online nella pagina web della *Biblioteca digital hispánica*) attribuisce l'opera a Beda e una copia dello stesso si può ritrovare ad Avignone (Biblioteca municipale, anc. fonds 130), rendendo meno efficace l'attribuzione di *unicum* che gli affida Robinson, anche se rimane importante in prospettiva della lettura che potrebbero averne fatto Giovanni della Croce e santa Teresa. La relazione di Llull con il sufismo e la kabbala sono invece analizzati nella pp. 130-140. L'autrice fa degli interessanti confronti tra l'opera del mistico musulmano di Guadix Al-Shushtarī e le *Oracions de Ramon*, che l'autrice legge nel ms. Madrid BNE 10103, per poi concentrarsi sulla visione non-dimensionale di Dio che accomuna Llull, Al-Shushtarī, Ibn 'Arabī, e Eiximenis. Questa interpretazione avrebbe stimolato in Castiglia il ritardo nell'accettazione del cambiamento devozionale legato all'umanizzazione di Cristo. Gli spunti suggeriti sono interessanti, in particolare la presenza di opere lulliane e eiximeniane in biblioteche dove ci aspetterebbe di trovare le *Meditationes vitae Christi*, lo *Stimulus amoris* o la *Doctrina cordis*. Le prime sarebbero state le preferite dal pubblico castigliano del tempo ma non dagli studiosi del periodo (p. 132) che quindi avrebbero perso un legame importante per capire l'interpretazione della passione in Castiglia. Per quanto riguarda la kabbala, l'autrice usa e cita principalmente gli studi di Hames. Sorprendente è invece l'onnipresenza di Eiximenis nel volume di Robinson. L'autrice pone in evidenza come il gironino non interpreti la passione di Cristo come un momento di sofferenza, ma come un esempio di umiltà, che deve indurre timore reverenziale in chi medita. L'immagine di Cristo esclude in gran parte l'aspetto umano e lo stesso avviene per Maria, che per il suo ruolo di profetessa è associata dall'autrice alla Maryam coranica. Questi aspetti della visione del Cristo e della Vergine vengono poi ritrovati e analizzati in una serie di opere artistiche e letterarie, che effettivamente hanno subito l'influenza dell'opera del francescano. Il volume può essere quindi considerato come un nuovo stimolo per rivedere, analizzare e riflettere sulla circolazione delle idee e degli au-

tori che hanno formato la visione religiosa della Castiglia medievale, e nonostante non sia sempre corretto e puntuale sulle fonti, e un po' troppo ligo nel seguire i limiti autoimposti dall'autrice, dimostra in modo chiaro come la Castiglia medievale fosse permeabile all'influenza di alcuni autori che sono stati finora poco analizzati dagli studiosi.

Simone Sari

70) Rubio, «*Ut sub brevibus multa possit capere*: la notación alfabética en el *Ars* de Ramon Llull»

L'article presenta una anàlisi de l'ús de les lletres de l'alfabet llatí en l'Art de Ramon Llull. L'estudi del funcionament de la notació alfabètica en diverses obres permet resseguir les principals característiques del model i la seva evolució com a mecanisme essencial de l'Art, des dels primers usos de les lletres al *Llibre de contemplació en Déu* fins a l'ús reduït que Llull en fa en l'Art de l'etapa ternària; l'exposició se centra en l'*Ars notatoria* (1274-1276?) i la *Introductoria Artis demonstrativae* (1283-1285?)—dues obres satèl·lits de l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* (ca. 1274) i de l'*Ars demonstrativa* (ca. 1283)—i en el pròleg de l'*Ars inventiva veritatis* (1290). Rubio observa que un dels principals problemes a l'hora de valorar les lletres de l'alfabet és considerar que són un recurs formal i no un fonament estructural de l'Art, i insisteix a mostrar la relació entre l'ús de les lletres i l'interès de Llull per agilitzar el procés d'aprehensió de la realitat mitjançant la creació d'un mitjà comunicatiu—un llenguatge—eficaç i universal, després de qualsevol prejudici lingüístic o connotació cultural i proper al llenguatge de l'enteniment. L'autor situa, per tant, l'ús de la notació alfabètica en el marc d'una problemàtica relacionada amb la filosofia del llenguatge i amb la preocupació de Llull per integrar les relacions entre els signes lingüístics, els conceptes mentals i la realitat en el funcionament de l'Art. Posen de manifest aquesta relació les referències a elements de la tradició gramatical que Llull adapta a les necessitats expressives de l'Art, com ara l'exposició del funcionament de l'Art com un model articuladori gramatical a la *Introductoria Artis demonstrativae* o l'ús de recursos com la derivació, la *translatio* o la definició correlativa dels principis en les arts ternàries—la qual cosa permet relegar l'ús de les lletres a un segon pla.

Anna Fernández Clot

72) Rubio, «Les morts de Ramon Llull»

L'article ofereix una visió transversal del tractament del tema de la mort en diverses obres de Ramon Llull. En primer lloc, identifica diversos tipus de mort a partir de definicions de l'autor: la mort natural o corporal, la mort moral o espiritual i la mort escatològica (la mort de pena i de dany, que afecta el cos i l'ànima en el més enllà). A partir d'aquest esquema, Rubio ressegueix, en la producció lul·liana, les característiques d'uns models de tractament de la mort que els estudiosos de la història de la cultura han identificat en textos teològics i pastorals de l'època: la *mors timenda* (corporal i espiritual), la *mors appetenda* (que adopta la forma de la mort per amor al *Llibre d'amic e amat* i a la narració dels «Accidents d'amor» de l'*Arbre de filosofia d'amor*) i, finalment, la mort socialitzada, és a dir, el component de ritus socials i col·lectius que envolten la mort. Un dels principals textos analitzats és el *Llibre d'home* (1300), atès que la segona part de l'obra presenta un tractament ampli i ben ordenat del tema de la mort, formulat d'acord amb la concepció antropològica lul·liana; Rubio dona les cites del text a partir de la versió llatina (ROL XXI, 117-301). És recurrent l'ús de passatges de l'*Arbre de ciència* (1295-1296) –citats a partir de la versió llatina (ROL XXIV-XXVI)– i de sermons del *Liber de praedicatione* (1304) per mostrar aspectes del temor a la mort i de la mort socialitzada, així com algunes cites puntuals del *Llibre de contemplació*, del *Romanç d'Evast e Blaqueria*, del *Llibre de meravelles* o de la *Declaratio Raimundi per modum dialogi edita contra aliquorum philosophorum et eorum sequacium opiniones*. Sense cap pretensió d'exhaustivitat, l'article ofereix una panoràmica general sobre el tractament de la mort en la producció lul·liana que permet posar de manifest que Llull integra i adapta al seu propi sistema i als objectius específics dels seus textos els principals models de la tradició vigents al seu temps, en aquest cas els principals corrents morals sobre el tractament de la mort difosos a través de la predicació.

Anna Fernández Clot

73) Ruiz Simon, «Les “metàfores morals” de l'ermità Blaqueria. A propòsit de la manera i la matèria del *Llibre d'amic e amat*»

L'autor fa una lectura del *Llibre d'amic e amat* a partir de les pistes interpretatives que Llull dona en el mateix *Romanç d'Evast e Blaqueria*

que l'inclou. Al capítol 99 de la novel·la s'expliquen les circumstàncies que acompanyen la redacció de l'opuscle i com el protagonista tria «la manera e la materia de que ell feés lo libre» (NEORL VIII, p. 426). Per tant, si Blaquerna escriu l'opuscle per tal d'orientar la vida espiritual dels ermitans de Roma, «per ço cor no sabien aver la manera qui·s covenia a lur vida» (id.), és que cal considerar-lo una obra per a la cura d'ànimes, literatura espiritual oferta a un col·lectiu que es vol transformar en una «comunitat textual» que tingui aquest llibre com a referència. La matèria que Blaquerna tria és l'amor, cosa que entronca amb la tradició monacal cistercenca: la comunitat com a «schola caritatis», que té com a textos centrals diversos comentaris del *Càntic dels càntics* de sant Bernat o de Guillem de Saint Thierry. Llull, però, com fa sovint, produeix una obra d'amor a Déu alternativa al poema bíblic nupcial atribuït a Salomó. Ruiz Simon remarca els paral·lelismes existents entre el *Llibre d'amic e amat* i el *Càntic dels càntics*, com a llibres d'oració i com a obres que requereixen interpretació. Analitza també el tractament que fa Llull de la recepció medieval de la doctrina clàssica de l'amistat i subratlla fins a quin punt l'opuscle de Blaquerna és «un art d'alimentar i reconduir pedagògicament un desig sense expectatives d'una satisfacció plena imminent» (p. 77).

A. Soler

74) Salonijs i Worm, «Introduction», *The tree: Symbol, Allegory, and Mnemonic Device in Medieval Art and Thought*

La introducció d'un volum d'estudis sobre els arbres i la imatgeria arbòria en l'art cristià i en la cultura visual de l'Edat Mitjana s'obre amb una referència a l'*Arbre de ciència* que, gràcies a la difusió impresa dels gravats que el representen, va esdevenir una imatge icònica de l'esquema arbori en un context de sistematització del saber. L'*Arbre de ciència* lull·lià és un exemple de fins a quin punt l'arbre és un dispositiu visual apropiat per a l'estructuració del saber i la seva divulgació. Se subratlla també que sovint la imatge de l'arbre és primer una imatge mental que no una representació gràfica; aquest és precisament el cas de l'*Arbre de ciència*.

A. Soler

75) Santanach i Suñol, «Ramon Llull i l'obscuritat que il·lumina. Apunts sobre l'origen i rendibilitat literària d'un recurs exegetíc»

Aquest article és fins ara el millor punt de referència per presentar de forma global la qüestió de l'obscuritat eurística de Llull. A la introducció (pp. 332-333) se centra el problema en relació a les obres lullianes d'expressió literària i es menciona la connexió establerta per la crítica entre el recurs a l'obscuritat i la tradició retòrica del trobar clus i del trobar ric. Seguidament l'article explica amb exemples presos del *Llibre d'amic e amat*, del *Blaquerna* i del *Fèlix* les raons que Llull mateix exhibeix a l'hora de defensar les virtuts morals i intel·lectuals de la dificultat d'interpretació de les semblances no immediatament transparents (pp. 333-339). Sempre es tracta d'exercitar les capacitats de comprensió amb la finalitat d'elevat l'esperit i millorar la comprensió superant les confusions pròpies d'una percepció de la realitat interferida per les passions.

Una nova tanda d'exemples presos del *Fèlix* mostra la funció decididament didàctica de l'obscuritat; en aquesta obra, en efecte, Llull presenta diverses situacions en les quals l'actitud del protagonista en procés de formació adquireix els instruments per a superar els inconvenients de l'obscuritat aparent de les propostes analògiques que li fan els mestres successius (pp. 339-347). És en el curs d'aquesta nova sèrie d'exemples que l'article mostra com el procediment de l'«obscuritat que il·lumina» és un recurs d'origen exegetíc, àmpliament difós en la literatura didàctica medieval, que afecta igualment els trobadors, com Cerverí, que els escriptors laics de temàtica moral, com és el cas de don Juan Manuel i el seu *Conde Lucanor*.

L'autor de l'article identifica en unes citacions extretes de les *Invec-tive contra medicum* de Petrarca una formulació molt escaient dels avantatges de l'obscuritat vencible com a instrument didàctic. Petrarca s'emmiralla en sant Agustí, que no en va ésser un dels fundadors del pensament medieval. L'obscuritat com a estímul per a una comprensió superior de les veritats doctrinals es documenta també en la *Disputa de l'ase* de Turmeda, un altre text que s'abeura en llocs comuns didàctics d'àmplia difusió.

El que caracteritza la utilització que fa Llull del recurs didàctic general de l'obscuritat és el fet de posar-la en relació amb una forma legítima i noble de plaer: el plaer d'entendre la veritat amb tots els matisos d'elevació espiritual i estímul de la pietat que comporta (pp. 347-351).

Santanach ho il·lustra amb el capítol 54 del *Llibre de meravelles*, que porta el títol de «Del plaer que ha hom en entendre» i amb algunes entrades del *Liber disputationis Petri et Raimundi phantastici*, on llegim: «*Licitum est habere delectationem intelligendo et credendo*» (p. 349).

A les conclusions (pp. 351-352) recapitula: «L'obscuritat amb què s'expressen uns determinats textos, i molt especialment els textos sagrats, esdevé indèstria de la necessitat d'extreure'n uns determinats coneixements no immediatament accessibles». Les tradicions medievals que adopten el recurs de l'obscuritat que il·lumina, des del trobar clus, a Llull, a don Juan Manuel, arrenquen d'aquest origen exegetíc. En el cas de Llull cal tenir en compte les reflexions de l'autor entorn de la funció de l'obscuritat vencible com a eina de correcció moral a l'hora d'obtenir un coneixement no enterbolit per les males inclinacions, un coneixement, com diu Llull, a partir d'unes «sensualitats» correctament ordenades.

L. Badia

77) Sedda, «La predicazione agli infedeli tra Francesco d'Assisi e Ramon Llull»

L'articolo cerca richiami testuali e concettuali tra l'opera lulliana e quella del santo assisiato. L'unica opera presa in considerazione è il *Llibre contra Anticrist*, che viene presentato seguendo principalmente l'edizione di Perarnau (1990). Nella seconda parte dell'articolo si cercano analogie, in linea con quelle riscontrate da Garcias Palou (1977) tra la lettera di approvazione di Miramar e le regole minoritiche, tra il *Llibre contra Anticrist* e la *Regula bullata* (1223) e la *Regula non bullata* (1221) di san Francesco, concentrandosi sugli aspetti relativi alla predicazione. L'immagine del predicatore che emerge confrontando gli scritti in esame è molto affine, anche se non c'è quasi mai un riuso letterale da parte di Llull dei testi dell'assisiato. In particolare, entrambi gli autori evidenziano come il predicatore debba essere idoneo e non temere il martirio, inoltre che nella predicazione si debbano dimostrare *sots breus començaments* (Llull) / *cum brevitate sermonis* (*Regula bullata*) i principi teologici o filosofici da enunciare. Quest'ultimo punto, appena accennato dall'autore, è invece particolarmente interessante, perché potrebbe aiutare a spiegare l'interesse sempre maggiore di Llull per le forme brevi.

Simone Sari

79) Teleanu, «La contribution de l'Art de Raymond Lulle à l'élargissement du système médiéval des vertus théologiques»

Al final del vuitè sermó del *Llibre de virtuts i pecats* (1313), Llull diu que l'hàbit de la saviesa, que Déu ha donat a l'enteniment de la mateixa manera que ha donat la caritat a la voluntat, «no deu esser oblidat per home savi, e deu esser nomenat en lo nombre de les .iii. virtuts tehologicals, de les quals avem ja parlat» (NEORL I, 32). Tot i que l'autor no la cita explícitament, aquesta afirmació és la que justifica el conjunt de l'article, atès que l'objectiu de Teleanu és demostrar que, a partir de l'etapa ternària de l'Art, Llull afegeix la saviesa al sistema de virtuts teologals –durant l'etapa quaternària s'abona el terreny per a l'addició futura. Des de l'inici, Teleanu vincula la saviesa amb el concepte de ciència infusa, que s'oposa al de ciència adquirida: la primera està vinculada amb les virtuts teologals i la segona amb les cardinals. Teleanu ressegueix aquest tema en un conjunt molt extens d'obres que van des del *Llibre de contemplació* i l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* fins a textos que Llull escrigué el 1313. La conseqüència d'aquesta opció metodològica és que l'autor salta d'un text a un altre sense temps per fonamentar bé les seves afirmacions i sense que el lector pugui pair la informació. El resultat és un treball massa feixuc de llegir fins i tot per als especialistes. En aquestes condicions es fa difícil deixar-se convèncer per l'argumentació de l'autor. A les conclusions, Teleanu estableix que la Figura V és omesa a les arts ternàries, i que els seus principis són inclosos en el novè Subjecte de l'Art, però no dona una explicació satisfactòria sobre per què l'Alfabet de l'*Ars generalis ultima*, i la llista de virtuts del *Liber de praedicatione* (1304), afegeixen la pietat i la paciència a la llista de set virtuts tradicionals, i en canvi omet la saviesa.

Francesc Tous

81) Teleanu, «La redéfinition du sujet humain de l'Art de Raymond Lulle entre 1290 et 1300»

Aquest article està pensat per presentar el pensament de Llull sobre l'home en un simposi consagrat a debatre la distinció entre humà i animal a la França medieval. La revolució lul·liana de les definicions *per agentiam*, la que presenta l'home com l'*animal hominificans*, és certa-

ment una de les propostes més rellevants que es van fer sobre el tema per un pensador que residia en diversos indrets de l'Hexàgon. En efecte, la reforma de les arts quaternàries és producte de l'experiència decebedora de la primera visita a París de 1287-1289 (p. 118), i al *Tractatus novus de astronomia*, escrit també a París el 1287, s'hi recullen algunes especificacions rellevants a propòsit de la diferència entre «nature humaine» i la seva «essence humanifiante» (p. 124).

Al marge de la localització geogràfica, el mètode que segueix Teleanu consisteix a sedassar totes les referències del Lull llatí que té a l'abast referides a la definició d'home i glossar-les, tot contrastant-les amb un repertori ric i extens de bibliografia secundària sobre els motius que va desgranant. El punt més rellevant del treball és, al meu entendre, la projecció teològica de la definició *per agentiam*, o la seva concordança amb la cristologia d'acord amb algunes citacions extretes de l'*Arbre de ciència*: «Lulle s'aperçoit que la définition d'homme comme animal humanifiant définit mieux la nature humaine de Jésus-Christ que la définition de l'homme comme animal mortel rationnel» (pp. 123-124). Teleanu presenta les definicions lul·lianes tenint sempre present el llenguatge de la lògica aristotèlica, fins al punt que el resum inicial de l'article s'obre amb l'evocació de l'arbre de Porfiri com a punt de referència. Queda molt més ben explicat el funcionament de les definicions clàssiques per gènere, espècie, diferència que no pas la implicació dels correlatius en la definició *per agentiam* introduïda per Lull (pp. 117-121), atès que al lector que no en té un coneixement previ li costa de copsar el sentit de la «déclination des corrélatifs», a la qual es fa referència repetidament. Les conclusions del treball obren una especulació sobre les diferents maneres en què apareix «le visage de l'homme» a la Bíblia i al corpus aristotèlic per tal de situar-hi l'*animal hominificans*, en tant que aportació lul·liana (pp. 127-128). És molt recomanable inscriure aquesta petita aportació de Teleanu dins de la visió de conjunt de l'antropologia lul·liana que Fernando Domínguez va dissenyar per a la seva edició del *Libre de homine* al ROL XXI. Tal vegada fixar-se només en la definició d'home no és la millor via per a una visió comprensiva de l'antropologia lul·liana; també es podria esgrimir, per exemple, l'emergència del Subjecte home en el pas de les arts quaternàries a les ternàries, la lletra E, i la revolució en l'organització conceptual de l'Art que això implica. És un suggeriment.

82) Tessari i Rigobon, *Ramon Llull. Un home del nostre temps*

Aquest documental forma part dels materials que acompanyen el llibre de Pere Villalba, *Ramon Llull. Vida i Obres* (Barcelona, 2015) i, com indica el títol, vol posar de manifest algunes raons que expliquen l'interès que pot tenir Llull per al món contemporani europeu. El fet de tractar-se d'un material audiovisual li dona una capacitat de difusió que concorda amb la voluntat de les entitats que el publiquen i amb la dels seus autors. És fàcil de reconèixer els diversos escenaris en què ha estat rodat, dels quals els principals són els interiors de les ciutats de Pàdua (Baptisteri de la Catedral –on les pintures de Menabuoi són incorporades com a exemple– i Biblioteca Universitària Pinali) i Venècia (Biblioteca Marciana) –on el ms. lat. VI 200 també guanya un significatiu protagonisme. La veu és sempre en italià, però es pot optar per veure'l subtítulat en català, castellà, anglès, alemany, francès, portuguès i, molt significativament pel missatge que vol transmetre, també en àrab.

La trajectòria personal d'Alessandro Tessari com a titular d'Història de la Ciència però sobretot com a polític al Parlament italià explica la sensibilitat i la convicció dels arguments que al·lega (complementats amb la intervenció de Patrizio Ribogon des de la citada biblioteca Marziana). Les seves explicacions sobre Ramon Llull s'encaminen cap al lul·lisme i demostren la lectura ininterrompuda de les obres lul·lianes (incloses les apòcrifes) per part dels principals filòsofs i científics europeus. El lul·lisme que ressenya Tessari és el que buscava un «mètode» (la paraula és important per al conjunt del documental) que aconseguís sistematitzar la cerca del coneixement, fer-lo actiu i capaç d'avançar, dinàmic i, en última instància, informatitzat, per oposició al coneixement estàtic de la memòria i de les *auctoritates*. Aquesta explicació, exposada amb naturalitat per Tessari i que l'espectador interioritzarà de manera senzilla, és, tanmateix, una de les idees més innovadores i suggeridores de les que aporta Tessari.

Per conduir-nos a veure que Ramon Llull continua sent un filòsof útil per a explicar la situació contemporània (expressat literalment a les conclusions del documental: «Ramon Llull no és un home de l'Edat Mitjana, és un home del nostre temps»), Tessari tracta diverses característiques de l'obra lul·liana i de la tradició lul·lística. De manera aparentment sorprenent, el documental arrenca amb imatges de les pintu-

res de Giusto de Menabuoi a la cúpula i a les parets dels Baptisteri de la catedral de Pàdua, (segona meitat del segle XIV). Comparats amb Ramon Llull, Giotto i Menabuoi innoven la tradició romànica i bizantina oferint una idea complexa de la realitat que descriuen, acudint a imatges universals (com ara fa Llull amb l'ús dels arbres o la geometria de les figures artístiques). Buscant, doncs, reflectir i comprendre aquesta universalitat de la realitat i del coneixement, Llull aconsegueix trobar punts en comú en el pensament humà, i que, per tant, permeten posar en relació les tres religions del llibre. Aquesta cerca de bases fonamentals, de caràcter universal i que permeten confluències i coexistència entre les diverses cultures, és, segons Tessari, «la base, la primera idea d'una Europa que s'emmiralla a la Mediterrània». Aquesta presentació ofereix diversos arguments, que enumerem a continuació:

- 1) Ramon Llull va donar dignitat literària al català, cosa que va afavorir el desenvolupament d'un element identitari a la cultura catalana. Aquest argument es dóna amb el suport de Patrizio Robigon, el qual subratlla el fet que Ramon Llull dignifica la llengua catalana no només fent-la servir en l'àmbit del coneixement, sinó que, en oposició a la uniformitat que aconsegueix l'ús de la llengua llatina a tot el món occidental, apareix com una marca d'identitat que palesa la presència de diverses cultures a la Mediterrània. Rigobon s'atura en la dedicatòria del ms. 200 de la Biblioteca Nazionale di Venezia on, segons afirma, es conserva una dedicatòria autògrafa de Ramon Llull al dux Pietro Gradenigo. El que vol posar en relleu d'aquesta dedicatòria és l'expressió «Ego magister Raymundus Lull cathalanus», en què el gentilici *cathalanus* és vist com un signe d'identitat manifestament i voluntàriament expressat.
- 2) Ramon Llull es va fonamentar en la idea de l'arrel comuna de les tres religions del llibre. A diferència d'altres intel·lectuals que estaven interessats en la conversió dels infidels en un moment en què el les croades encara eren un sistema actiu, Ramon Llull es veu envoltat d'una evident presència islàmica i jueva. Per tant, la conversió d'infidels no és tan sols un gran objectiu polític internacional, en certa manera internacional, atès que l'islam era una amenaça en el Llevant de la Mediterrània; per a Llull era una necessitat viscuda, gens allunyada i fefaent. La seva actitud fonamental d'«entrar en la seva cultura i en la seva llengua» caracteritzarà el pensament

de Llull, que apareix com un autor extraordinari per haver conegut directament fonts àrabs o per haver escrit textos cristians imitant la literatura de tradició musulmana (vegeu, per exemple, el *Llibre d'amic e amat* o els *Cent noms de Déu*).

Aquest argument s'amplia amb la segona aparició en el documental de Patrizio Robigon, quan recorda que, amb la finalitat de la conversió, Llull, a més de viatjar al nord d'Àfrica buscant el contacte directe amb els infidels, va intentar accions polítiques que afavorissin les distensions entre Venècia i Gènova per tal de poder concordar una aliança comú amb aquesta finalitat de conversió. Tessari continua esmentant més accions de signe polític que emprèn Ramon Llull per a aconseguir el seus objectius, i recorda la seva presència al Concili de Viena el 1311 per demanar al papa la fundació de càtedres de llengües orientals a les universitats europees. Reforça la mateixa idea l'esment de l'episodi de l'esclau sarraí: significa la seva voluntat d'establir el diàleg amb l'islam amb la seva pròpia llengua, l'àrab.

- 3) L'Art va desenvolupar la recerca d'un sistema de comprensió del món que podia ser aplicat racionalment a qualsevol coneixement, i, per tant (igual que un mètode), s'ofereix com un element universalitzant del coneixement, malgrat la persistència de realitats culturals diverses. Tessari esmenta l'existència de centres d'estudis lul·lians a diferents ciutats europees i acudeix a l'edició de Lazarus Zetzner, *Raymundi Lulli Opera ea quae ad adinventam ab ipso Artem universalem*, Estrasburg, 1598, que contenia una antologia de deu obres lul·lianes —algunes de les quals són apòcrifes— acompanyades d'altres textos de Cornelius Agrippa, De Valeriis i de tres comentaris a l'obra lul·liana per part de Giordano Bruno (dos anys abans que fos condemnat a mort per la Inquisició!). En tot cas, la lectura de les obres lul·lianes va ser tan influent que els intel·lectuals del segle XVII les comentaven, com fa Descartes citant Llull, que és l'únic autor que apareix en el seu *Discurs del mètode*. La recerca moderna d'un mètode universal (també aplicat en clau política per Felip II i en la geometria arquitectònica del seu Escorial) evoluciona, en part, gràcies a Llull. L'Art de Llull proporciona una màquina, un sistema actiu «d'atrotar veritat», oposat a la memòria, un magatzem de dades estàtic. El sistema combinatori s'assembla molt més a les possibilitats infinites que ofereix

actualment la xarxa electrònica que al sistema mnemotècnic clàssic, imperant en temps de Llull i del qual la història de la ciència moderna s'anirà desprenent per acudir als principis universals, és a dir, a fórmules matemàtiques o mètodes que permetin qüestionar el coneixement, sotmetre'l a la prova de l'experimentació i deduir-ne de nous.

La motivació de Tessari, doncs, de tornar a Ramon Llull per tenir-lo en compte a l'actualitat no és una retòrica buida. Només considerant el problema que planteja l'islam a l'Europa contemporània, en part difícil de resoldre pels segles de denigració, Tessari ens recorda que el pensament de Llull ofereix *per se* un argument arrelat en la tradició europea i al qual es pot recórrer per a la solució de l'aproximació i la convivència. Si bé l'Art lulliana, efectivament, forma part de la matèria que conforma els fonaments de l'actual xarxa informàtica, i, per tant, és necessari tenir-la en compte per explicar la història de la revolució tecnològica que viu l'actualitat, el cert és que Llull sembla vigent en el pensament social i polític actual. En un moment que Europa necessita trobar arguments polítics que permetin solucionar els greus problemes referents a la convivència de diverses tradicions culturals, Ramon Llull aporta un testimoni valuós –també per la seva antiguitat– que ofereix solucions que poden ser presentades no com a genialitats retòriques, sinó sòlidament meditades per una llarga tradició europea.

Óscar de la Cruz Palma

85) Viana, «Ramon Llull's Sixth Sense»

Aquest article es divideix en tres parts: una primera que repassa la presentació de l'*affatus* en l'obra lulliana des de la seva introducció l'any 1294, un *Lo sisè seny lo qual apel·lam affatus*, una segona que rastreja en la història de la semiòtica per tal de situar la doctrina del beat, i finalment una que cerca possibles paral·lels en el pensament de Charles Peirce. La primera mostra com Llull explica que l'*affatus*, una facultat comunicativa, és un sentit devora els altres cinc, i per tant comú a tots els animals. Dóna relleu especial al fet que funciona a dos nivells; intern, com entre els sentits i la imaginació –i la cog-

nició en el cas de l'home—; i extern, és a dir, entre un animal o home i un altre. Aquesta dimensió externa és la que permet l'organització social entre creatures, i la ciència entre els homes. A més, funciona a un nivell espiritual, atès que sense l'*affatus*, l'home perdria el fi pel qual fou creat, perquè «no pogria hom Déu amar, conèixer, honrar ni servir ni loar ni sos pecats confessar», i això en part perquè és el sentit que permet l'home anomenar Déu.

La segona part segueix John Deely en *Four Ages of Understanding. The first postmodern survey of philosophy from ancient times to the turn of the twenty-first century* (Toronto, 2001), que traça una història de la filosofia a través de la semiòtica, però no la de Saussure amb el seu programa bidimensional de *signifiant-signifié*, sinó el tridimensional de la *doctrina signorum* de Peirce. L'autor observa que els historiadors no s'adonen de les implicacions de la «relació» com a procediment general, cosa que comença amb Robert Bacon, seguit per Duns Escot i el tomista del segle XVII Jean Poinsot, que va introduir la idea d'una relació ontològica com a fonament en la construcció de significacions. Aquí entra Ramon Llull per una banda amb el seu sistema «operacional» (que se suposa que es refereix a la seva ontologia dinàmica), i les seves correspondències correlatives ternàries, i per altra banda la introducció del sisè sentit.

La tercera part tracta directament de paral·lels entre Peirce i Llull a través del paper central en els dos sistemes de pensament de les relacions ternàries. Gràcies a un descobriment d'Alexander Fidora s'ha sabut que Peirce posseïa un exemplar de l'antologia de Zetzner de l'any 1617, un que conté l'*Opus aureum*, un comentari de Valerio Valier sobre l'*Arbre de ciència*, en què es troba, entre les Cent Formes, *prioritas*, *secundioritas* i *tertioritas*, conceptes que encaixen amb una exactitud sorprenent amb les categories de *firstness*, *secondness* i *thirdness*, tan importants en la filosofia de Peirce. En primer lloc l'autor mostra paral·lels entre les estructures correlatives de Llull i algunes de Peirce, com és la de sensacions (amb cognició), fets (amb interaccions) i representacions (amb la vida simbòlica). En segon lloc, relaciona l'element de diàleg en el pensament peircià, i sobretot el «diàleg de l'ànima amb si mateixa», amb l'*affatus*, eina que proposa una comunicació tant entre individus com entre els diversos nivells cognitius d'un mateix individu.

El treball és ben documentat i argumentat, però el tema mateix de la connexió material, és a dir textual, de Peirce amb Llull, potser caldria matisar-lo més. Per exemple, amb el trio de *prioritas*, *secundioritas* i *terrioritas* al text de l'*Arbre de ciència* no es parla per a res dels correlatius. Un parell de pàgines abans, entre les categories aristotèliques presentades a l'Arbre elemental, la de «relació» es definida d'una manera molt similar al passatge de la *Logica nova* que l'autor cita d'un article de Fidora, i explica que hi ha dues menes de relació, dual i ternal, la segona de les quals és exemplificat pels correlatius. A l'obra de Valerio Valier, emperò, que és més una reelaboració que un comentari de l'*Arbre de ciència*, el text del trio és reemplaçat per una interpretació que conserva poca cosa de l'original, i el discurs sobre «relació» no cita per a res els correlatius sinó, en canvi, Aristòtil, Tomàs d'Aquino, Francesc de Mayronis, Duns Escot i els seus seguidors, els escotistes. En general, l'obra de Valier és un dels molts intents dels segles XVI i XVII de 'normalitzar' Llull, evitant coses que un lector del temps podria considerar 'rereses', com els correlatius o l'*affatus*, del qual es limita a citar el nom. Així que caldria esbrinar si hi havia altres coses en aquest comentari —és a dir, a part d'aquest trio de conceptes tan suggestiu— que Peirce hauria trobat adient per al seu projecte.

A. Bonner

86) Vicens, «Ramon Llull i la música. L'aportació del doctor il·luminat a la literatura musical medieval»

El treball ofereix una síntesi de les aportacions de Llull a la teoria i la pràctica dels diversos arts musicals. L'article s'obre amb una errada d'una certa magnitud, perquè l'autor confon la distinció «De Secreto Musicae. De Concordantia» de la *Revelatio secretorum Artis* d'Iu Salzinger —que, segons Vicens, al costat del capítol 118 del *Llibre de contemplació*, seria la font principal per estudiar el tema— amb un capítol de l'*Ars magna*. Cal dir que aquest error ja és present en la bibliografia que maneja, com per exemple en *La música medieval en España* de Maricarmen Gómez Muntané (p. 147). Vicens divideix les aportacions de Llull en tres grans àmbits: en primer lloc, aborda la «faceta trobadoresca de l'autor» (pp. 74-76); a continuació, la teoria sobre la música com a art liberal (pp. 76-78); i finalment,

les reflexions sobre l'art i la funció dels joglars (pp. 78-80). En el primer d'aquests apartats l'autor es limita a repassar les melodies que Llull mateix proposa per a algunes de les seves composicions i a especular, a partir de les informacions contingudes en els textos legals de l'època de Jaume III, sobre les hipotètiques activitats musicals de Llull en el marc de la cort mallorquina. En el segon, Vicens ressegueix les definicions i els comentaris sobre la música que hi ha al capítol assenyalat de la *Revelatio Secretorum Artis*, i a l'*Ars generalis ultima*, l'*Ars brevis*, l'*Arbre de ciència*, la *Doctrina pueril* i el *Blaquerna*. La tercera secció és una recapitulació dels passatges del *Llibre de contemplació*, del *Blaquerna* i del *Llibre de santa Maria* en què Llull reprova les activitats dels joglars del seu temps i reclama que recuperin la seva funció primigènica. Al capítol de conclusions (pp. 80-81), que és força confús, Vicens afirma que els comentaris lul·lians sobre la teoria i la pràctica de la música no són originals, però que sí que ho és, en canvi, «la utilització del català per escriure sobre temes de ciència, i en la reorganització i l'enriquiment de les arts del *trivium* i el *quadrivium* –i, entre aquestes, la música– per difondre els àmbits de la saviesa de la manera més clara i entenedora possible». D'altra banda, es refereix a la influència que han tingut aquests comentaris en autors posteriors –Vicens cita Antoni Llull, Athanasius Kircher i Ju Salzinger– i ofereix una llista dels músics moderns i contemporanis que s'han inspirat en la figura i l'obra de Llull per a les seves composicions.

Francesc Tous

87) Villalba i Varneda, *Ramon Llull essencial. Retrat d'un pare d'Europa*

Els lectors vam rebre aquest llibre acompanyat del diari La Vanguardia, tot i que ara es pot adquirir de manera independent. Aquest estudi ha de veure's com un resum del llibre que hem ressenyat *Ramon Llull. Escriptor i filòsof de la diferència*, el qual, al seu torn, estava estretament relacionat amb el voluminós *Ramon Llull. Vida i Obres* del qual ha aparegut el volum I i que també hem ressenyat.

Es tracta, doncs, del resum d'un projecte monumental que, malgrat la seva voluntat i esperit d'arribar al màxim de públic possible, és cu-

rull de trets i aportacions de Pere Villalba, és a dir, del millor biògraf de Ramon Llull a l'actualitat.

En comparació amb les obres esmentades, hi ha alguns trets que el fan més divulgatiu: han desaparegut els nombres de les obres, les descodificacions de les lletres artístiques (no del tot, ja que romanen tímidament a les pàgines dedicades a l'explicació de l'Art, pp. 56-57), els esquemes sobre la producció lul·liana i les lectures d'obres senceres o de resums detallats (tanmateix, es manté la lectura d'una selecció de versicles del *Llibre d'amic e amat* i del Testament de Ramon Llull, pp. 140-141). Roman, en canvi, l'estructura fonamental que ofereix un ampli context cultural dels anys de la biografia de Llull, l'estratègia de resseguir la vida del mestre Ramon fent esment de l'aparició de les seves obres, un valuós resum del lul·lisme com a últim capítol, i una espectacular reproducció de les dotze figures del *Breviculum* i de les principals figures artístiques (quadern de 16 pàgines incorporat entre les pp. 96-97). Aquesta obra manté també un profund esperit didàctic que ara queda plasmat en l'aparició de subtítols, en peus de pàgina que indiquen la situació en la biografia de Llull i, sobretot, en una redacció absolutament planera, sense notes a peu de pàgina, però acompanyada d'indicacions que ajuden el lector en el coneixement de certs aspectes culturals que cal tenir en compte.

Segons la nostra opinió, el més important d'aquest llibre és la repercussió que pot tenir en un lector mitjà, és a dir, en un ventall de públic que va des d'estudiants de secundària a docents, incloent-hi professors universitaris; des de lectors encuriosits per la figura de Ramon Llull, fins a estudiosos de diversos aspectes de la cultura medieval. El Llull que dibuixa Pere Villalba en aquest llibre, malgrat haver dit que es tracta d'un resum, no resulta simple. El lector no només veurà el gran intel·lectual, el místic, el viatger, el diplomàtic, l'escriptor, veurà també Llull com un *cicerone* que el condueix per la complexa realitat cultural, social i política d'Europa, un imponent personatge que ens recorda la màxima capacitat humana d'adquirir i enfrontar-se al coneixement, que tensa les possibilitats intel·lectuals per dotar de nous instruments d'estudi i de comprensió de la *differentia*, és a dir, de la diversitat (en la natura, en les nacions, en els costums, en les religions). Es tracta d'un llibre de divulgació que no vol reduir la talla de Ramon Llull, sinó que no amaga al lector una visió polimòrfica, de resultes de la qual queda *meravellat* per

l'extraordinària originalitat, força i potencialitat de Ramon Llull. Amb la lectura d'aquest llibre, creiem, el lector no només s'introdueix en el coneixement de Ramon Llull, sinó que emprèn un camí que s'assembla més a l'iniciàtic i que condueix a l'adquisició d'un panorama cultural europeu complex, realista i sorprenentment proper a l'actualitat.

Óscar de la Cruz Palma

88) Villalba i Varneda, *Ramon Llull. Escriptor i filòsof de la diferència. Palma de Mallorca, 1232-1316*

Uns mesos després de l'aparició del monumental volum I del llibre de Pere Villalba, *Ramon Llull. Vida i Obres* (Barcelona, 2015) (vegeu la ressenya *supra*) apareix aquest llibre sobre la biografia i l'obra de Ramon Llull, ara en edició de mida habitual, però igualment distingit per la mateixa codificació en colors, la ressenyada funció de les guardes, l'aparició d'esquemes i notes que amplifiquen la informació cultural, etc. La diferència més evident és que ara Pere Villalba completa el recorregut biogràfic de Ramon Llull fins al final de la seva vida. En altres paraules, aquest llibre suposa un bon avançament de contingut dels volums II i III del treball ja esmentat.

Aquest nou treball té la seva equivalència amb el volum primer en les pàgines 11-183, és a dir, fins a «l'etapa d'introspecció» (obres 1-37) –malgrat que aquí és la quarta etapa, no la tercera. També en comparació, veiem reduïts els continguts que es referien al resum i comentari de les obres de Llull, però es mantenen els relatius al recorregut biogràfic. Només ara podem llegir de manera completa una sola obra, el *Llibre d'amic e amat*, que apareix, però, significativament disseminat al llarg del llibre, en cinc parts: pp. 160-165, 183-188, 319, 411-415 i 454-460. Aquest resum, doncs, vol ser un manual per al gran públic, però que continua exigint una gran atenció del lector, raó per la qual es pot veure com un passaport que permet l'entrada als estudis especialitzats sobre Ramon Llull.

Vist per nosaltres, doncs, en relació amb *Vida i Obres*, podem continuar ressenyant que les etapes següents (a l'esmentat volum I) que distingeix Pere Villalba són: l'«etapa d'expansió (1287/1288-1312)» –quan escriu 167 obres, els op. 38-203/205–; i l'«etapa mística (1313-1316)» –76 obres, op. 203/206-280.

Igualment és destacable l'ampli capítol VII, gairebé cent pàgines dedicades al lul·lisme (pp. 463-558), caracteritzades per l'enumeració comentada d'autors que han seguit estudiant o ampliant les obres del mestre Ramon. S'agraeix la visió d'haver dedicat un apartat al «Lul·lisme filològic», és a dir, a la història de l'aparició de les col·leccions que ofereixen els textos de Ramon Llull i de les publicacions periòdiques, quasi totes encara vives a l'actualitat. Aquest capítol conclou amb l'al·lusió al procés obert de canonització de Ramon Llull, el qual, presentat aquí, és vist d'alguna manera com una conclusió lògica d'una llarga tradició erudita, però també devocional, cap a Ramon Llull. Suposem encara que aquestes pàgines són un avançament resumit de la redacció que podrà tenir aquest tema al volum III de la *Vida i Obres*.

No ens hem de deixar l'apèndix, on trobem diversos esquemes que encara ajuden a la comprensió de la vida i de les obres de Ramon Llull. Primerament un catàleg de la producció lul·liana ordenada alfabèticament. Després un esquema sinòptic de la vida de Llull que fa referència a la seva producció, ubicada biogràficament i culturalment en el moment d'aparició de cada obra. Continua oferint un altre catàleg totalment nou que organitza les obres lul·lianes segons el seu contingut, repartit entre «Obres enciclopèdiques (4)», «Obres de creació literària (5)», «Obres de filosofia, lògica i psicologia (55)», «Obres artístiques (34)», «Obres teològiques i apologètiques (122)», «Obres de contemplació i mística (16+36)», «Obres poètiques (17)», «Obres antiaverroistes (21)», «Obres pedagògiques i catequètiques (27)», «Obres científiques (17)», «Obres de croada (11)», «Varia: dedicatòria, vocabulari, cartes, autobiografia, predicació, retòrica (19)» (evidentment, algunes de recollides en més d'un grup), i a les quals afegeix un important índex d'«Obres perdudes (36)», amb una breu referència de la font que ens dona notícia de la seva existència. Després ens ofereix un catàleg que classifica les obres segons la llengua en què van ser escrites (incloent-hi l'any i el lloc). Finalment una altra originalitat, un esquema titulat «Singladures cronològica i local de les obres de Ramon Llull» en el qual ens indica un itinerari del recorregut de Ramon Llull pel mapa europeu a mesura que va desenvolupant la seva producció.

Per més que hem subratllat que aquest volum és efectivament un

resum del monumental *Vida i Obres* del qual ha aparegut el volum I, cal valorar-ho (quan d'aquell *opus maius* encara no disposem dels esperats volums II i III) igualment com una obra exhaustiva i també monumental, que nosaltres veiem com una promesa del que apareixerà respecte a l'obra indicada, però que el lector mitjà rebrà amb justícia com el que és, una obra completa sobre la vida i la producció lul·liana, amb invitació a meravellar-se també amb la informació que recull sobre el lul·lisme.

Óscar de la Cruz Palma

CRÒNICA

1. Congrés Internacional en el VII Centenari de la mort del beat Ramon Llull (Palma, 24-27 de novembre de 2015)

Amb el títol «En el setè centenari de Ramon Llull: el projecte missional i la pervivència de la devoció» es va celebrar a finals de novembre de 2015 el congrés internacional que donava el tret de sortida a la commemoració de l'Any Llull 2015-2016. La trobada havia estat convocada per una Comissió Acadèmica formada per membres dels centres d'estudis lul·listics més destacats del món, la qual també és la responsable d'impulsar la celebració del congrés de clausura de l'Any Llull, previst pel 16-18 de novembre de 2016, a Barcelona.

El congrés d'obertura de la celebració dels set-cents anys de la mort del beat va començar el dia 24 de novembre a la tarda, al convent de Sant Francesc. Després de la presentació i la inauguració oficial, Peter Walter, aleshores director del Raimundus-Lullus-Institut de Freiburg, va llegir la conferència inaugural, que duia per títol «Il messaggio di Raimondo Lullo per oggi». Walter va posar en relació el context geopolític en què va viure Llull i les seves propostes de diàleg intercultural –i també d'intervenció de la força militar– amb els conflictes socials, econòmics i bèl·lics que afecten avui dia les terres que envolten la Mediterrània. La primera sessió del congrés es va completar amb la presentació de la sèrie documental que IB3, la televisió pública balear, ha realitzat en ocasió de l'Any Llull. Els assistents van poder gaudir del visionat del primer episodi de la producció. Cal dir que, abans de l'obertura del congrés, els organitzadors i els ponents van ser convidats a una recepció oficial per part de les autoritats il·lenques, encapçalades per la presidenta Francisca Armengol.

El gruix de les sessions acadèmiques del congrés es va celebrar al Caixa Fòrum de la capital mallorquina entre els dies 25 i 27. El simposi es va dividir en dues grans parts: durant tot el dia 25 i el matí del 26 es va abordar el projecte missional de Ramon Llull, mentre que a la tarda del 26 i al matí del 27 el tema tractat fou la seva pervivència al llarg de la història. La primera sessió

del dia 25 es va presentar sota l'epígraf «Església i societat» i va incloure les ponències d'Albert Soler (Universitat de Barcelona), Maribel Ripoll (Universitat de les Illes Balears) i Joan Andreu Alcina (Centre d'Estudis Teològics de Mallorca). Soler va oferir una brillant reflexió sobre els plans de reforma universal de Llull, que, a diferència d'Arnau de Vilanova, que parla de *reformatio* o *renovatio*, són plantejats com una restauració d'un ordre preexistent que ha estat corromput. Ripoll, en canvi, va repassar el tractament dels personatges femenins en l'obra del beat, especialment els del *Blaquerna*. Finalment, Alcina va dissertar sobre els conceptes de pluralitat i diferència en el pensament de Ramon. A la sessió de la tarda, el tema tractat fou «El diàleg amb l'islam i amb el judaisme. En primer lloc, Annemarie C. Mayer (Universitat Catòlica de Lovaina) es va preguntar quins eren els objectius i les expectatives del diàleg que Llull proposava als membres de les altres dues religions monoteistes; d'altra banda, també va tractar de precisar quin és el lloc que ocupa la proposta lul·liana en el panorama dels corrents de diàleg interreligiós actuals. En segon lloc, Hans Daiber, professor emèrit de la Universitat Johann Wolfgang Goethe de Frankfurt, es va fixar en el concepte dels valors universals, un dels elements clau del mètode de disputa interreligiosa que Llull va canalitzar mitjançant l'Art. En darrer lloc, Óscar de la Cruz Palma (Universitat Autònoma de Barcelona) va insistir en el caràcter universalista dels projectes lul·lians i va reclamar que el pensament del beat es vindiqui com a referent ideològic per afrontar els reptes d'integració social que planteja el món actual.

La tercera sessió del primer bloc va ocupar el matí del dia 26 i es va dedicar a la faceta mística i contemplativa de Llull. La primera conferència va anar a càrrec de Marta Romano, que va descriure les diferents etapes de l'experiència mística del beat a partir de diversos moments o elements clau de l'Art. La segona fou pronunciada per Amador Vega (Universitat Pompeu Fabra), el qual va analitzar el tractat *Quomodo contemplatio transit in raptu* (París, 1298) amb l'objectiu d'emmarcar els punts centrals del pensament contemplatiu de Llull en el context dels grans corrents de la mística occidental. Per concloure, Josep E. Rubio (Universitat de València) va repassar la bibliografia especialitzada que tracta la mística i la contemplació lul·lianes per mostrar que, en l'obra del beat, la contemplació i l'oració estan íntimament vinculades a l'activitat de totes les potències espirituals i corporals de l'home, i no s'oposen en cap cas a l'acció. El bloc temàtic de la tarda, «Lul·lisme i controvèrsies», pertanyia ja a la segona gran secció del congrés, que versava sobre la pervivència de Ramon Llull al llarg de la història. La primera intervenció va ser obra de Michela Pereira (Universitat de Siena), que va analitzar l'important paper dels textos alquímics espuris en el desenvolupament del lul·lisme des de finals

del segle XIV fins al XVIII. L'especialista va concloure que alguns dels textos principals de la tradició alquímica pseudol·liana van contribuir a convertir Llull en una figura de primera talla de la història intel·lectual de l'Europa premoderna. Per la seva banda, Rafael Ramis (Universitat de les Illes Balears) va oferir als assistents una visió de conjunt de la difusió del lul·lisme a l'Estudi General de Mallorca des de finals del segle XV fins a la segona meitat del XVII. En tercer lloc, Antoni Bordoy (Universitat de les Illes Balears) va dedicar la seva ponència a analitzar les claus de lectura que el mateix Llull va donar per interpretar la seva obra i a valorar-ne la influència que han tingut en la recepció dels seus escrits al llarg de la història.

La darrera sessió acadèmica del congrés, que va versar sobre la devoció a Ramon Llull, va tenir lloc el matí del dia 27. La va obrir Miquela Sacarès (Universitat Autònoma de Barcelona) amb una conferència sobre la proliferació d'imatges devotes lul·lianes als segles XVII-XVIII, promoguda en bona part pels processos de canonització que es van impulsar en aquesta època. A continuació, Gabriel Ensenyat (Universitat de les Illes Balears) va revisar la relació que mantingueren els reis mallorquins amb la figura i l'obra del beat. D'una banda, la relació personal de Llull amb Jaume II de Mallorca va tenir alts i baixos; de l'altra, tot i que no hi ha gaires notícies sobre els regnats de Sanç I i de Jaume III, hi ha indicis que permeten suposar que almenys aquest darrer monarca es mostrà més aviat indiferent o hostil envers el llegat lul·lià. Aquesta última sessió només va englobar dues intervencions perquè, després de la ponència d'Ensenyat, Anthony Bonner fou l'encarregat de pronunciar la conferència de cloenda del congrés, titulada «La gènesi de l'Art de Ramon Llull; un instrument entre "ciència" i "amància"». L'insigne lul·lista nord-americà establert a Mallorca va insistir en la novetat radical de l'Art en el context històric i intel·lectual de Llull, atès que és un dels primers que proposa un camí de diàleg real amb els infidels que no es basa ni en l'atac a les seves creences ni en la simple defensa de les posicions cristianes, i que afirma que és possible demostrar els articles de la fe mitjançant raons necessàries.

Francesc Tous

2. Acte d'obertura de l'Any Ramon Llull. Palma, Basílica de Sant Francesc (27 de novembre de 2015)

La ciutat de Palma ha estat l'escenari urbà per a l'inici de la commemoració de l'Any Ramon Llull en el setè aniversari de la seva mort (1315/16-2015/16). Des de la plaça Major de Ciutat (lloc on, segons la tradició, va néi-

xer el Doctor Il·luminat), a les 17 hores del 27 de novembre de 2015 va sortir una comitiva cap a la basílica de Sant Francesc. A les 18.30 hores va tenir lloc l'Eucaristia presidida pel Secretari de la Congregació per la Doctrina de la Fe, Mons. Lluís Francesc Ladària (Manacor, 1944) que va voler, com a mallorquí i teòleg, ser present en el pòrtic d'entrada en un any replet d'actes culturals a la seva terra. Hem de destacar que l'Eucaristia va comptar amb la participació de vuit bisbes i més de vuitanta cantaires de Sant Francesc.

Acabada la celebració, el temple es va omplir de música medieval a càrrec del mestre Jordi Savall i l'orquestra *Hespèrion XXI*: sirventesos, planys i danses profanes de trobadors, *trouvères* i joglars van ser l'homenatge musical de Savall a l'efemèride. Sota el títol «Temps de conquestes, de diàleg i de conhort», el públic, que va poder tenir a les seves mans un extens programa dissenyat per l'artista Jaume Falconer, va gaudir de les músiques religioses i espirituals més representatives del moment. La primera part del concert es va encetar amb una dansa àrab dedicada a la Mallorca musulmana. Una *Ductia* instrumental de Raimon de Miraval va servir de pretext a Jordi Savall per a contextualitzar el naixement de Llull l'any 1232. Els viatges de Llull tingueren tres objectius: aprendre, exposar l'Art i evangelitzar. Jordi Savall interpretà la *Cantiga de Santa Maria*, 100 d'Alfons X el Savi contextualitzada el 1265, any en què Llull inicià la peregrinació a Sant Jaume de Compostel·la i a altres llocs sants. A continuació, Savall ens va fer viatjar en el temps situant-nos trenta anys després (1295), quan a Roma Llull féu una petició a Bonifaci VIII, nou papa elegit el desembre de l'any anterior (1294). Vam escoltar la música ambientada en un text anònim del segle XIII, el *conductus* titulat «Roma gaudins jubila» ('Roma exulta en l'alegria'), que traslladà la voluntat del missioner mallorquí a aquella capital, on inicià l'escriptura de les primeres pàgines de les obres *Desconhort* i *Arbre de ciència*. Un cant espiritual anònim donà inici a la segona part del concert en què Savall va recrear els darrers mesos que Llull passà a Barcelona (1299), on dedicà el *Dictat de Ramon* i el *Llibre d'oració* a Jaume II d'Aragó. Fou aleshores quan Llull va rebre permís del rei per predicar en totes les sinagogues i mesquites dels seus dominis.

Cal destacar que el papa Francesc I ha concedit un any jubilar amb motiu del 700 aniversari de la mort de Ramon Llull. El jubileu és un temps de gràcia instituït per consolidar la fe i afavorir les obres de solidaritat i la comunió fraterna. A la vegada, el bisbe de Mallorca ha designat els temples jubilars (o portes santes) a la Diòcesi: la catedral de Mallorca, la basílica de Sant Francesc, el monestir de la Real, la parròquia del Beat Ramon Llull (Son Cotoner), parròquia de Sant Miquel, el santuari de Cura i la parròquia de Valldemossa.

Per viure i obtenir la indulgència, els fidels són cridats a complir una breu peregrinació als llocs establerts, recórrer al sagrament de la confessió, participar en la celebració eucarística, reflexionar sobre la misericòrdia, professar la fe, resar pel papa i per les intencions que proposa a l'Església i al món.

Parafraçant la *Lletra de convidat*, que el bisbat de Mallorca edità l'octubre de 2013 per a convidar tota la societat illenca a participar de l'Any Llull, des de la diòcesi «volem acostar-nos al misteri de Ramon Llull, tot fent memòria del seu missatge, agraiïts pel miracle de la seva fe; per tal que puguem esbrinar el futur que Déu hi amaga per a nosaltres avui». No debades, a la carta pastoral *Cercant l'Amic a l'Amat* (presentada el 20 de gener de 2016) el nostre bisbe de Mallorca, Javier Salinas Vinyals, recorda la gran importància que va tenir Llull, de qui elogia per sobre de tot la seva tasca missionera. De fet, el bisbe Javier enalteix la feina dels evangelitzadors, cabdals per entendre el món tal i com l'entendem a l'actualitat.

Nadal Bernat Salas

3. Acte inaugural de l'Any Llull, 2015-2016. Barcelona, Palau de la Generalitat (30 de novembre de 2015)

L'acte inaugural de l'Any Llull a Catalunya va tenir lloc el 30 de novembre de 2015 al Palau de la Generalitat. Va ser presidit per l'aleshores president de la Generalitat, Artur Mas. També hi va participar la presidenta del govern de les Illes Balears, Francina Armengol. Va obrir l'acte el conseller de Cultura, Ferran Mascarell; a continuació, el comissari de l'Any Llull, Joan Santanach, va parlar de la vigència de Ramon Llull i va presentar la professora Michela Pereira, la qual a continuació va pronunciar una conferència sobre Llull i la seva influència. Després de les intervencions dels dos presidents, Artur Mas va tancar l'acte. A continuació, hi va haver una actuació musical breu, d'uns 15 minuts, a càrrec del baríton Joan Pons, que va interpretar el *Cant de Ramon* i dos altres textos lul·lians, amb música del compositor Antoni Parera Fons. Una de les peces, basada en la *Medicina de pecat*, s'havia compost específicament per a aquest acte.

La lliçó de Michela Pereira, que portava per títol «Ramon Llull, de l'illa al món» va ser pronunciada en italià i els assistents disposàvem d'un fulletó que en facilitava la versió catalana. Michela Pereira, que ha definit la figura històrica de Ramon Llull com a filòsof en llengua vernacle, va començar citant un crític alemany de principis del segle XVIII, Johann Jakob Brucker: Llull, l'inventor de l'Art de descobrir la veritat, va tenir el mèrit de reanimar la filosofia dels seus dies perquè fou un «pensador que, fora de les aules universitàries,

va situar a l'orde del dia de l'especulació i la reflexió pràctica els problemes d'una societat cada vegada més articulada i dinàmica». En efecte, al segle XVIII a Alemanya hi havia una efervescència de l'interès per Llull que va portar a l'edició de la primera gran sèrie d'obres llatines seves, l'edició Maguntina promoguda per Iu Salzinger. La difusió dels manuscrits de la seva obra i la riquesa de les edicions impreses des del segle XV endavant documenten una presència constant de Llull en l'horitzó cultural internacional.

La dimensió d'escriptor europeu de Llull va acompanyada de la veneració local mallorquina per la seva figura, que culmina a la segona meitat del segle XIX amb el primer projecte editorial centrat en la seva producció d'expressió catalana per obra de Jaume Rosselló. Al tombant del segle XX, doncs, es tendia a veure Llull com un personatge escindit entre el filòsof que parla en llatí de l'Art i el novel·lista i poeta que s'expressa en català. Els estudis que s'han desenvolupat al llarg de les darreres dècades han recuperat la integritat del personatge, un personatge que, en la recerca de la veritat, posava a contribució tota mena de recursos intel·lectuals, filosòfics i literaris. Llull es diferencia dels altres mestres escolàstics per haver elaborat el seu pensament en el transcurs d'una llarga vida activa que el va portar de Barcelona a Montpeller, de Mallorca a París, a Gènova, Pisa i Nàpols, i també al nord d'Àfrica.

La comprensió integral de Llull va lligada a l'elaboració del catàleg sistemàtic de la seva obra i de l'estudi de les versions de les seves obres en llengües diferents. Actualment Llull ocupa un lloc destacat en el panorama del pensament medieval, sobretot després que s'hagi esvaït la concepció monolítica del pensament medieval, pròpia de les orientacions de l'església dels temps de Lleó XIII. Els germans Carreras Artau van ser pioners en la revaloració de la filosofia lul·liana i de la seva projecció en la «filosofia dels laics», del qual és un representant il·lustre el coetani de Llull Dante Alighieri.

La darrera part de la lliçó va versar sobre les edicions i els estudis que han fet possible l'actual visió operativa i integrada de Llull. En primer lloc els estudis amb seu a Mallorca, que s'inicien als anys trenta, i en segon lloc els treballs del Raimundus Lullus Institut de la Universitat de Freiburg de Brisgòvia. L'accessibilitat dels textos lul·lians tant en català com en llatí és el fruit més destacable a consignar al costat de les aportacions de lul·listes britànics com Frances Yates o Robert Pring-Mill. Entre els noms fonamentals es van esmentar encara els de Miquel Batllori i d'Eusebi Colomer, i es van glossar les activitats actuals d'edició i estudi de textos que es duen a terme a Alemanya, Mallorca i Barcelona. Pereira va parlar de les institucions i no va voler

esmentar els noms dels estudiosos en actiu que, com ella mateixa, continuen desenvolupant la tasca d'edició, estudi i divulgació de l'obra de Ramon Llull.

Enregistrament: <<https://www.youtube.com/watch?v=ncLNglW3MUE>> (8 de novembre de 2016).

Lola Badia

4. Attività del Centro Italiano di Lullismo (E. W. Platzeck) 2015-2016

Come ogni anno, la Scuola Superiore di Studi Medievali e Francescani ha organizzato un corso su temi concernenti Raimondo Lullo e il lullismo, da cui sono nati alcuni contributi che verranno pubblicati nella rivista *Frater Francesco*.

La rivista *Antonianum* ha dedicato un intero numero a Raimondo Lullo: *Antonianum* 90/3, 2015.

Il Centro Italiano di Lullismo (CIL) ha partecipato alla coedizione de *Il Lullismo in Italia: itinerario storico-critico*, a cura di Marta M. M. Romano, Ed. Officina di Studi Medievali – Antonianum, Palermo – Roma, 2015.

Il CIL era presente al LII Convegno del CISBaM-Accademia Tudertina di Todi sul tema «Niccolò Cusano. L'uomo, i libri, l'opera», che si è svolto dall'11 al 14 ottobre 2015.

Dal 24-27 novembre 2015 si è svolto a Palma di Maiorca il convegno «En el setè centenari de Ramon Llull: el projecte missional i la pervivència de la devoció», con cui si è aperto il centenario della morte del Maiorchino. C'è stata l'adesione della Scuola Superiore di Studi Medievali e Francescani; il prof. Marco Guida, Vice Preside della Scuola Superiore di Studi Medievali e Francescani, a nome della medesima, ha partecipato a tale evento assieme al prof. Francesc Xavier Calpe Melenores e alla dott. Sara Muzzi.

Giovedì 10 marzo 2016, presso la Pontificia Università Antonianum, si è tenuta la presentazione del volume *Il Lullismo in Italia: itinerario storico-critico*, a cura di Marta M. M. Romano, Officina di Studi Medievali – Antonianum, Palermo – Roma, 2015. Sono intervenuti Monsignor Luis Francisco Ladaria Ferrer, Segretario della Congregazione per la Dottrina della Fede, il Professor Maurizio Cambi dell'Università degli Studi di Salerno e la curatrice del volume, Marta Romano.

Il CIL ha partecipato al XXIX Salone Internazionale del Libro Torino – Lingotto Fiere, domenica 15 maggio 2016, alla presentazione dei *Opera Omnia di Raimondo Lullo*. Sono intervenuti: Marta Romano, Sara Muzzi e Alessandro Tessari.

Il 27 maggio, presso il Collegio S. Isidoro, a Roma, si è tenuto l'incontro dedicato a *Raimondo Lullo da Maiorca a Roma. Il fondo lulliano della Biblioteca Wadding*. Sono intervenuti Micheál Mac Craith, Elena Casella, Filippo Sedda, Rafael Ramis-Barceló, Donatella Bellardini, Claudia Costacurta. Presso il Collegio S. Isidoro è stata allestita la mostra *L'Inventario di p. Josep Hernández e il fondo lulliano della Biblioteca Wadding*. I manoscritti in mostra sono stati visibili per tutto il mese di giugno.

Sara Muzzi

5. Selecció de celebracions de l'Any Llull (novembre 2015 – juliol 2016)

A partir del mes de novembre del 2015 s'han multiplicat les celebracions dels set-cents anys de la mort de Ramon Llull en diversos formats i en les localitzacions més variades. A les quatre seccions en què es divideix aquesta crònica es reporten alguns actes especialment rellevants. No és aquest l'indret de proposar una ressenya sistemàtica de tota la resta d'activitats derivades del centenari, entre altres coses perquè els comissaris de l'Any Llull del Govern de les Illes Balears i de la Generalitat de Catalunya, Maribel Ripoll i Joan Santanach, han tingut cura de publicar a la xarxa la informació pertinent, a la qual remetem. Vegeu, respectivament per a les Illes i per a Catalunya: <<http://www.caib.es/govern/sac/fitxa.do?codi=2555430&coduo=2390379&lang=-ca>> i <<http://www.anyllull.cat/>>. I també una agenda general a: <<https://www.facebook.com/anyramonllull>> (8 de novembre de 2016).

A continuació, enumerem en forma de fitxa algunes manifestacions que, per la seva dimensió acadèmica, escauen a la línia de la revista *Studia Lulliana*. Sempre que siguin disponibles s'indiquen els enllaços que permeten de completar la informació a partir de la xarxa.

a) Trobades

II Simposi de Mias-Latina a Barcelona: «Afinitats de Llull i Ibn Arabi en el rerefons del pensament mediterrani». 4-5 de desembre de 2015, Centre d'Estudis Cristianisme i Justícia, Barcelona. Homenatge al 850 aniversari d'Ibn Arabi i al VII centenari de Ramon Llull. Es revisen les teories sorgides

sobre l'influx del sufisme, i particularment d'Ibn Arabi, en l'obra de Llull, i s'examina el rerefons comú d'una koiné mediterrània en el pensament de la seva època.

<<http://ibnarabisociety.es/index.php?pagina=127&lang=ca>> (8 de novembre de 2016).

Raymond Llulle, artiste du verbe, penseur méditerranéen / Ramon Llull, artista del verb, pensador mediterrani. Journée commémoration 700e anniversaire / Diada commemoració 700e aniversari. Organitza la Médiathèque de Perpinyà / Mairie de Perpinyà. 13 de febrer de 2016. Tots els textos en línia.

<<http://mediatheque.perpignan.fr/in/faces/details.xhtml?id=81e3e009-0408-4b36-a157-62fd325b67c3>> (8 de novembre de 2016).

Blanquerna Il·lustrat. Exposició i cicle de conferències promogut pel Centre Cultural Blanquerna de Madrid, entre el 17 de febrer i el 14 d'abril de 2016.

Ramon Llull: Pensador, teòleg, escriptor. Cicle «Pessics de saviesa». Organitza el Grup de professors de filosofia de la Catalunya Central. El Casino Centre Cultural / Ajuntament de Manresa. 3-17 de març de 2016.

XI Jornades de Filosofia a Lleida. «El diàleg i Ramon Llull». Organitza la Secció de Filosofia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs. 1 i 2 d'abril de 2016.

<http://www.fpiei.cat/sites/default/files/xi_jornades_de_filosofia_a_lleida.jpg> (8 de novembre de 2016).

Ramon Llull en el setè centenari de la seva mort. Evocació de la seva vida i obra. Real Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Primera de les dues sessions d'homenatge a Llull, constituïdes per tres tandes de ponències cada una. Ponències de Pere Villalba, Amador Vega i Óscar de la Cruz. 14 d'abril de 2016.

Ramon Llull des de Mallorca. Jornada d'estudi amb motiu del 700e aniversari de la mort de Ramon Llull (1232-1316/2016). Institut d'Estudis Catalans. Barcelona, 14 d'abril de 2016.

<http://www.iec.cat/institucio/documents/invitacio_Jornada_R_Llull.st.pdf> (8 de novembre de 2016).

Sessió acadèmica d'homenatge al beat Ramon Llull en el VII Centenari de la seva mort (1316-2016). Organitza l'Ateneu Universitari Sant Pacià. Barcelona, Seminari Conciliar, 25 d'abril de 2016.

Raimondo Lullo, filosofo in movimento. Giornata di Studio nel VII Centenario della morte (1316-2016). Dipartimento di Studi Linguistici e Culturali. Università di Modena. 3 de maig de 2016. Exposició: «Il patrimonio lul·liano della Biblioteca Estense, Universitaria».

Jornada «Ramon Llull: 700 anys». Aula Magna i Centre Cultural La Nau de la Universitat de València. Conferències, taules rodones, actuació musical i exposició *La desmesurada vida de Ramon Llull*. 16 de maig.

Colloque d'histoire de la philosophie médiévale «A partir de Raymond Lulle : Philosophies laïques et hybridation des savoirs, des États de la Couronne d'Aragon à l'ensemble des pays de langues romanes à la fin du Moyen Age et dans la première modernité». Organitzat per Dominique de Courcelles (CNRS-ENS Ulm UMR 8230-*École nationale des chartes*) i Vicent Martines (ISIC-IVITRA, Universitat d'Alacant). París, 19-21 de maig 2016.

Ramon Llull i el saber matemàtic. Cicle de conferències en ocasió del VIIè centenari de la seva mort, organitzat per la Societat Balear de Matemàtiques, del 20 de maig al 21 d'octubre.

<<http://www.xeix.org/activitats-sbm-xeix/article/ramon-llull-i-el-saber-matematic>> (8 de novembre de 2016).

Ahir és avui: els clàssics ens interpel·len. Cicle organitzat per l'Ateneu Barcelonès i la Fundació Carulla, Barcelona. Sessió dedicada a «El papa Francesc i el lideratge en valors. A l'entorn del *Blaquerna* de Ramon Llull». 8 de juny de 2016.

6th International Medieval Meeting Lleida (del 20 al 22 de juny). Sessió dedicada a Ramon Llull, 20 de juny. Organitzat pel Grup de Recerca Consolidat en Estudis Medievals «Espai, Poder i Cultura» de la Universitat de Lleida. Lleida.

<<http://www.internationalmedievalmeetinglleida.udl.cat>> (8 de novembre de 2016).

Jornada lul·liana «Ramon Llull i Barcelona». Organitzat pel Museu d'Història de Barcelona. Vil·la Joana, Vallvidrera. Les visites de Ramon Llull a Barcelona i el Ramon Llull de Verdaguer. 2 de juliol de 2016.

b) Exposicions

La desmesurada vida de Ramon Llull. Exposició itinerant produïda per la Institució de les Lletres Catalanes, destinada a servir d'introducció general a Ramon Llull, la seva obra i la seva posteritat. A partir del febrer de 2016.

<<http://www.lletrescatalanes.cat/ca/patrimoni-literari/exposicions/item/1329-comenca-la-itinerancia-de-l-exposicio-la-desmesurada-vida-de-ramon-llull>> (8 de novembre de 2016).

La màquina de pensar. De l'Ars magna a l'Art computacional. Produïda pel Centre de Cultura Contemporània. Barcelona. Del 14 d'abril a l'11 de desembre. L'exposició parteix de l'estudi del seu pensament esteticoreligiós, del seu impacte en la tradició europea, i de la seva recepció al llarg de la història, i en subratlla les seves principals aportacions: la seva idea segons la qual tot està connectat –Déu, el món i la natura, i l'home– va constituir un model de ciència universal amb un impacte únic al llarg dels segles, molt especialment al Renaixement, quan entra en contacte amb les tradicions hermètiques, alquímiques i cabalistes, fins a l'incipient informàtica, l'art computacional i la poesia permutatòria actual.

<<http://www.cccb.org/ca/exposicions/fitxa/la-maquina-de-pensar/223672>> (8 de novembre del 2016).

Exposició sobre iconografia lul·liana. Organitza el Consell de Mallorca. Palma. Ramon Llull, ja en vida, va generar algunes manifestacions iconogràfiques; després de la seva mort, el seus seguidors van multiplicar aquestes manifestacions, ja fos en miniatures de manuscrits, gravats, retaules o bé sobre tela. Diversos artistes han deixat, al llarg dels segles, la seva pròpia interpretació artística de la figura de Ramon Llull.

Raimundus, christianus arabicus. Producció itinerant de l'Institut d'Estudis Mediterranis (IEMed) que actualitza la versió de 2007 ja presentada internacionalment. A partir del 3 de febrer.

<<http://www.iemed.org/dossiers/dossiers-iemed/accio-cultural/any-llull/index>> (8 de novembre de 2016).

Ramon Llull «Ha mester paraules e llibres». Els fons lul·lians de la Biblioteca de Catalunya. Del 24 de març al 27 d'abril de 2016.

<<http://www.bnc.cat/Visita-ns/Exposicions>> (8 de novembre de 2016).

Ramon Llull a la Biblioteca de Catalunya: llibre electrònic.

Enllaços per descarregar-se'l gratuïtament:

GooglePlay

<https://play.google.com/store/books/details/Ramon_Llull_a_la_Biblioteca_de_Catalunya?id=ts-gCwAAQBAJ> (8 de novembre de 2016).

Itunes

<<https://itunes.apple.com/us/book/ramon-llull-la-biblioteca/id1081311488?ls=1&mt=11>> (8 de novembre de 2016).

Exposició itinerant «La veritat inefable: el *Llibre d'amic e amat de Ramon Llull*». Per tal d'acostar al gran públic la figura i l'obra d'aquest pensador excepcional i donar a conèixer una de les aportacions més rellevants de la cultura catalana a la cultura universal, l'Institut Ramon Llull ha produït una exposició itinerant que es podrà veure a diferents universitats de França, Gran Bretanya i Alemanya. L'exposició pren com a punt de partida els versicles del *Llibre d'amic e amat* per aprofundir en la vida de Ramon Llull, el seu context històric i el seu pensament.

<http://www.llull.cat/catala/actualitat/notes_prensa.cfm> (8 de novembre de 2016).

La Redacció

6. El *Nou Glossari General Lul·lià*: nggl.ub.edu

El Centre de Documentació Ramon Llull de la Universitat de Barcelona acaba de posar a disposició de la comunitat científica i també del públic en general la versió informatitzada en xarxa del *Glossari General Lul·lià* de Miquel Colom (a partir d'ara *GGL*), consultable a l'adreça nggl.ub.edu.

El *GGL* (Palma: Editorial Moll, 1982-1985), en cinc volums, constitueix, avui per avui, l'aportació més rellevant al coneixement del lèxic català de Ramon Llull, atès que recull –amb prop de 20.000 entrades– el vocabulari d'una gran part de les obres lul·lianes que hem conservat en català –en concret 51.

És, doncs, un instrument imprescindible per als lectors o estudiosos de les obres de Ramon Llull i per al coneixement de la llengua catalana antiga.

Colom emprengué la redacció del *GGL* el 1977, després de trenta anys de buidatge d'obres lul·lianes. El 1982, quan començà a publicar-se el *GGL*, només havia tingut en compte edicions anteriors al 1950. El cinquè i darrer volum del *GGL* (1985), però, es clou amb un apèndix d'afegits i esmenes (pp. 399-412) que, en gran part, recull addicions corresponents a les lletres A-N de quatre noves edicions buidades a partir del volum III (1984). Cal tenir en compte, encara, dos suplementes del *GGL* publicats a la revista *Estudios Lulianos* 30 (1990), pp. 161-171, i 31 (1991), pp. 125-147, que incorporen el buidatge de noves edicions. Un dels problemes que presenta el *GGL* és, doncs, una dispersió de la informació entre cinc volums, un apèndix i dos suplementes, que obliga el lector a consultar diverses localitzacions.

D'altra banda, al *GGL*, la informació referent als mots no es presenta organitzada sota un lema, amb indicació de les variants gràfiques documentades, sinó que les variants gràfiques dels mots hi consten com a entrades que, normalment –però no sempre–, remetent a l'entrada principal, i viceversa. El mateix autor, a l'epíleg de la seva obra, advertia: «Cal, doncs, que els possibles usadors del glossari posseeixin una certa imaginació per a poder pensar que la grafia enreviscolada d'un mot pot respondre a una altra més correcta del mateix mot, inclòs dins els nostres volums.» (vol. V, p. 413). Un diccionari ordenat per formes i no per lemes és, sens dubte, una anomalia; això no obstant, ofereix un avantatge de cerca quan un usuari no sap reconèixer el lema corresponent a una determinada forma.

El *Nou Glossari General Lul·lià* (a partir d'ara *NGGL*) resol aquests problemes mitjançant la digitalització i la informatització de tots els materials del *GGL*. D'una banda, integra les diverses fonts on va ser publicat en una única base de dades. De l'altra, bo i respectant les entrades del *GGL*, agrupa les diferents variants d'un mateix mot sota una forma normalitzada, de manera que l'usuari pot localitzar la veu objecte del seu interès en totes les variants que s'hi relacionen.

El *NGGL*, a més, ha transformat totes les referències dels exemples citats a les entrades del *GGL*, que resultaven difícils de desxifrar amb el sistema en què s'havien fet, en referències a obres concretes de Llull d'acord amb el catàleg de la *Base de Dades Ramon Llull*, de manera que sigui immediata la identificació i la localització de l'obra a la qual pertany un determinat passatge citat.

La informatització del *GGL* ha permès també esmenar tota mena d'errors mecànics que s'havien escolat en una obra llarga, complexa, duta a terme durant molts anys i amb uns mitjans precaris.

El *NGGL*, doncs, fa accessible, millora i actualitza el treball meritori de Miquel Colom i vol ser alhora un homenatge al seu autor, filòleg mallorquí pacient, discret i insigne. Ha estat possible gràcies al patrocini de la Institució Francesc de Borja Moll, la Fundació Carulla, la Fundació Noguera, el Patronat Ramon Llull i la Universitat de Barcelona.

Albert Soler

7. *In memoriam* Juan Sergio Nadal Cañellas, S. I. (1934-2016)

El pasado 16 de enero de 2016 fallecía de forma inesperada en su ciudad natal el P. Juan Nadal Cañellas. Nacido en Palma el 7 de octubre de 1934, estudió en el Colegio de Montesión e ingresó en el noviciado de Veruela de la Compañía de Jesús, el 14 de agosto de 1952. Fue ordenado sacerdote en Orient (Mallorca) el 10 de septiembre de 1967 por Mons. Andrea Katkoff, Obispo Ordenante para el rito bizantino. Emitió los últimos votos en Roma, el 2 de febrero de 1989.

Tuvo una amplísima formación: licenciado en Filosofía por la Universidad Pontificia de Loyola, en Teología por la Universidad Gregoriana de Roma, y en Filosofía y Letras por la Universidad de Barcelona, era asimismo doctor en Historia por la Universidad de la Sorbona, en Literatura Medieval y Bizantina por la Universidad de Tesalónica y en Teología por la Universidad Católica de París.

Su vida se repartió entre la docencia, la investigación y el asesoramiento diplomático. Vivió fundamentalmente en Atenas, París, Roma y, en sus primeros y últimos años, en Palma. Desde 1976 hasta 1987 fue profesor de Teología Dogmática en Pontificio Instituto Oriental de Roma. Fue agregado cultural de la Embajada de España en Atenas durante catorce años, en los que fundó y dirigió el Instituto Cultural Reina Sofía y, con posterioridad, fue agregado de la Embajada de España ante la Santa Sede.

Más tarde trabajó en el Instituto de Teología Fundamental de Sant Cugat (1997-1998) y luego estuvo destinado en el Collegio Massimo de Roma, dedicado a la investigación de los Padres Orientales. Desde 2004 hasta su

fallecimiento residió en el Colegio de Montesión de Palma de Mallorca. En su ciudad natal colaboró con la Sociedad Arqueológica Luliana, fue miembro numerario de Real Academia Mallorquina de Estudios Genealógicos, Heráldicos e Históricos, miembro del Comité para la celebración del Séptimo Centenario de la Muerte del Beato Ramon Llull (2015-2016), así como siguió colaborando con el Instituto de Estudios Clásicos de la Sociedad de Jesús en Grecia y con la Facultad de Filosofía de la Universidad de Atenas. En 1978 le fue otorgada la Cruz de la Orden del Mérito Civil de España y el 2005, el Premi Ramon Llull.

Interesado desde muy joven en temas ecuménicos, pertenecía al rito bizantino, en el que era archimandrita. Gracias en buena parte a sus trabajos histórico-filológicos, hubo, en el seno de la Iglesia católica, algunos cambios en la expresión del *Filioque* en los diferentes ritos (por ejemplo, la jerarquía católica de Grecia lo suprimió en la recitación del credo en griego en las celebraciones de rito latino). El *Filioque* ha sido uno de los principales obstáculos teológicos para la unión con las Iglesias orientales, y los estudios de Juan Nadal han allanado el camino para el entendimiento entre católicos y bizantinos. El tema del *Filioque* recorre buena parte de su vasta producción escrita, que abarca numerosos temas de bizantinística y también de ecumenismo.

El profesor Nadal tenía el don de la claridad, imprescindible en los temas que trataba, y también una acusada ironía, manifiesta en muchos de sus escritos, que en ocasiones derivaba en sarcasmo, patente en su obra y también en su conversación, generosamente especiada de sal, y aún más de pimienta.

Los trabajos del P. Nadal, escritos en diversos idiomas (especialmente en griego, francés y castellano, aunque sin desdeñar nunca su lengua materna), están caracterizados por una gran erudición de corte jesuítico que, sin embargo, no le apartaba de la médula de los problemas, los cuales abordaba con profundo rigor. Entre sus obras destacan títulos divulgativos y otros de alta especialización, y en ambas facetas sabía desenvolverse con similar soltura.

Entre los escritos ecuménicos, publicó numerosos artículos especializados y divulgativos, y libros dirigidos al gran público, como *¿Qué es un santo? Cuándo lo es y por qué* (Madrid: Ciudad Nueva, 1999) y *Las Iglesias apostólicas de Oriente: historia y característica* (Madrid: Ciudad Nueva, 2000). Anotó y tradujo asimismo escritos de ecumenismo de autores ortodoxos o de católicos de rito oriental a fin de que pudieran ser asimilados por los católicos de rito latino.

A medio camino entre el ecumenismo y la bizantinística editó los ocho

tratados de Arnau de Vilanova traducidos al griego bizantino, que el profesor Nadal consideró una de las primeras muestras del diálogo ecuménico en el siglo XIV: *Arnaldi de Vilanova tractatus octo in græcum sermonem versi (Petroplitanus græcus 113), nunc primum editi cura et studio Ioannis Nadal et Cañellas*, (Barcelona – Bruselas: Institut d’Estudis Catalans – Union Académique Internationale, 2002).

Entre los trabajos de bizantinística del P. Nadal sobresalen algunos de análisis teológico, como los escritos polémicos del teólogo bizantino Gregorio Akíndinos, que lideró en el siglo XIV la facción contraria a Gregorio Palamás en la querrela a propósito de las prácticas ascética del hesicasmo y de la su justificación teológica, que cristalizaron en numerosos artículos, y en los libros: *Gregorii Acindyni Opera, vol. I – Refutationes duæ operis Gregorii Palamæ cui titulus «Dialogus inter orthodoxum et barlaamitam»*, (Turnhout: Brepols, Corpus Christianorum, Series Græca 31, 1995) y también *La résistance d’Akindynos à Palamas* (Lovaina: Peeters, Spicilegium Sacrum Lovaniense 50 y 51, 2006). Asimismo editó y tradujo algunos clásicos como las *Divinas Liturgias* de san Juan Crisóstomo y de san Basilio de Cesarea (Villebazys, Monastère de la Théotokos et de Saint Martin, 2006).

Su estudio de la bizantinística tenía también una vertiente más histórica, al tratar las relaciones diplomáticas entre el Imperio bizantino y la Corona de Aragón, con numerosos trabajos, entre los que destacan «Los documentos griegos del Archivo de la Corona de Aragón. Edición diplomática», *Anuario de Estudios Medievales*, 13 (1983), pp. 149-178; «Un emperador de Bizancio sobrino de Jaime II de Aragón: (Genealogía de las vinculaciones dinásticas entre Bizancio y la Casa de Barcelona)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 39 (1983-1984), pp. 145-155 o «El Patriarca Atanasio I de Constantinopla y Roger de Flor», *Acta historica et archaeologica mediaevalia* 23-24 (2002), pp. 293-329.

Tras años de recopilación –en los distintos lugares en los que residió– de numerosos materiales e instrumentos de trabajo, algunos de ellos de gran valor bibliográfico, el P. Nadal organizó en el Colegio de Montesión una pequeña Biblioteca bizantina, que cabe esperar que se conserve y preserve para el bien de los estudiosos interesados.

El P. Nadal tuvo siempre un gran amor hacia su isla natal, a la que dedicó algunos estudios de arqueología y bizantinística, como *Els foners balears* (Palma: Grup Serra, 2000) y trabajos de toponimia e historia del arte. Tenía

muy avanzado un valioso bulario romano de la Diócesis de Mallorca, que algún especialista tendría que terminar y editar.

Fundiendo su mallorquinidad y su condición de jesuita, resulta comprensible su interés por la figura de Jerónimo Nadal, de quien se ha dicho que fue un segundo fundador de la Compañía. Sobre él escribió una rica y documentada biografía titulada *Jeroni Nadal Morey: la seva vida i la seva contribució a la cultura europea del s. XVI* (Palma: Promo Mallorca, 2002).

En sus últimos años dedicó algunos estudios a la figura y obra de Ramon Llull, que le había interesado toda su vida. De hecho, en su juventud había escrito ya una pequeña nota, titulada «Ramón Llull, apóstol y santo», *Cristiandad* (Barcelona, 1960, pp. 244-246). Se publicó hace poco un opúsculo que contenía una conferencia titulada: *Chypre et Majorque, deux bastions de la chrétienté méditerranéenne, unis par l'imposante figure de Raymond Lulle* (Nicosia: The A.G. Leventis Foundation, 2013). Y el 27 de noviembre de 2014 dictó en el Colegio de San Francisco de Palma una clarificadora conferencia sobre Ramon Llull y las Iglesias Orientales.

El artículo del P. Juan Nadal que se publica en el presente número de *Studia Lulliana* es un homenaje póstumo de la redacción a un investigador que será recordado por su profundidad y amplitud de miras.

Rafael Ramis Barceló

8. Per non dimenticare Umberto Eco (1932-2016)

Si è spento a Milano, il 19 febbraio, il filosofo e scrittore Umberto Eco. Lo ricordiamo come uno dei maggiori uomini di cultura italiani, che ha saputo accorciare le distanze tra la complessa visione del mondo dell'antica Europa cristiana e la sfuggente attualità dei twitter. Numerose sono le sue pubblicazioni di interesse medievistico, sia di saggistica sia di narrativa in volumi come in riviste culturali come nelle più moderne piattaforme mediatiche. Dopo anni di condirezione della Bompiani, recentemente aveva anche promosso una nuova casa editrice, *La nave di Teseo*, come baluardo di un'editoria attenta al patrimonio classico.

Nel decennale impegno di insegnamento e scrittura si era avventurato con pervicacia nel labirinto dove la Storia ha lasciato tracce, dai testi nelle antiche lingue alle avanguardie artistiche, per far risaltare legami o nascoste affinità. Lo ha fatto da semiologo ovvero 'artista del segno', non con l'ambizione di

dominare su territori distanti e inconciliabili, ma solo di spiegare il loro linguaggio comune.

Il volume saggistico *La ricerca della lingua perfetta nella cultura europea* (Roma-Bari, 1993) ha segnato un punto d'arrivo in un discorso interpretativo che parte dalla biblica torre di Babele fino all'allora neonata Unione Europea. Lì compare Raimondo Lullo, in seggio d'onore tra Dante e Leibnitz, questi già preceduti dalla fama anche tra il pubblico meno edotto. Lì avviene lo sdoganamento in un contesto divulgativo –seppur ancora alto– dell'*ars combinatoria* lulliana e dei 'lullismi' europei, nell'interpretazione di quel particolare modo di leggere Lullo ad uso e consumo dei cifratori, degli enciclopedisti, dei retori e dei cabalisti. Lì Umberto Eco assurge in ambito culturale a 'lullologo' ovvero studioso non specialista ma conoscitore degli scritti e delle dottrine di Lullo, degno di memoria più per la ricchezza degli orizzonti interpretativi che per singoli affondi.

Da quel momento gli saranno richiesti in Italia ulteriori contributi sul tema, tra gli altri *I rapporti tra «revolutio alphabetaria» e lullismo* al *Convegno internazionale nel cinquecentesimo anniversario della morte di Pico della Mirandola (1494-1994)* e *Dall'albero al labirinto. Studi storici sul segno e l'interpretazione* (Milano, 2007) e, più recentemente, le voci dedicate a Lullo in importanti volumi di storia della filosofia.

Eppure l'immaginario popolare era già stato iniziato al misterioso mondo delle simbologie e dei richiami semiotici che consente di leggere la presenza di Dio nel 'grande libro dell'universo' attraverso i primi romanzi di ambientazione storica di Umberto Eco: il megaseller *Il nome della rosa* (Milano, 1980) e *Il pendolo di Foucault* (Milano, 1988). Con una scrittura consapevole e affabulante, con l'uso degli artifici della retorica classica e delle moderne prassi semiologiche, il lettore viene inevitabilmente coinvolto nell'atmosfera medievale e dei primi tempi moderni e nella multiforme visione del mondo che rimane contemplativa e indagatrice a un tempo. In questo Umberto Eco si fa 'lullista' ovvero rielaboratore di modi e ambizioni lulliane, interprete moderno di Lullo, pur prescindendo dalla lettera e dal riferimento filologicamente corretto. E facendo ciò, con la sua fama planetaria, riesce a lanciare un ponte tra la nicchia degli specialisti e il grande pubblico, diffondendo curiosità per Lullo logico, Lullo mistico, Lullo utopista.

Non per nulla il Centro Italiano di Lullismo, operante a Roma, progettava per quest'anno un incontro pubblico con lo scrittore in occasione del settimo centenario della morte di Raimondo Lullo. Cui si è rinunciato malvolentieri.

Chissà come si sarà sentito Umberto Eco al ricevere la placca di Cavaliere di Gran Croce dell'Ordine al merito della Repubblica Italiana, nel 1996. Ad entrare a far parte anche lui del più importante epigono italiano degli ordini cavallereschi che hanno popolato l'Europa dall'età medioevale fino ad oggi. E che nel *Pendolo di Foucault* stanno alla base del complotto universale. Si è forse realizzato il presagio del *Lector in fabula* (Milano, 1979) e l'autore è rimasto intrappolato dentro il labirinto creato da lui stesso? Ironia del destino. Quell'ironia che, accompagnata a un cinismo talvolta mitigato, talvolta ostentato ma non per questo meno seducente, è stata la cifra esemplare del suo stile comunicativo.

Marta M. M. Romano

ÍNDIX D'OBRES LUL·LIANES CITADES

- Arbre de ciència, 4, 5, 165, 190, 193, 210, 229, 235, 236, 240, 245, 246, 255
- Arbre de filosofia d'amor, 5, 19, 43 n.29, 158, 235
- Arbre exemplifical, 4, 169
- Ars ad faciendum et solvendum quæstiones, 131
- Ars amativa boni, 130
- Ars brevis, Art breu, 44 n.33, 134, 157, 158, 163, 177, 207, 246
- Ars brevis de inventione juris, 134, 155, 176-7
- Ars compendiosa, 132
- Ars compendiosa Dei, 135
- Ars compendiosa inveniendi veritatem, 234, 239
- Ars demonstrativa, 129, 234
- Ars generalis ultima, 76-77, 106 n.196, 109 n.201, 135, 239, 246
- Ars inventiva veritatis, 130, 131, 234
- Ars notatoria, 157, 198, 234
- Ars universalis, 195
- Art de contemplació, 35, 37
- Blaquerna, veg. Romanç d'Evast e Blaquerna
- Cant de Ramon, 218, 256
- Cent noms de Déu, 243
- Començaments de medicina, veg. Liber principiorum medicinae
- Compendium logicae Algazelis, 196
- De acquisitione Terrae Sanctae, 212
- De fallaciis quas non credunt facere aliqui, qui credunt esse philosophantes, 137
- De prædestinatione et libero arbitrio, 130
- De sacramentis Ecclesiæ, 130
- Declaratio Raimundi per modum dialogi edita contra aliquorum philosophorum et eorum sequacium opiniones, 235
- Desconhort, 171, 255
- Desconhort de Nostra Dona, 218
- Dictat de Ramon, 255
- Disputa del clergue Pere i de Ramon el fantàstic, veg. Liber disputationis Petri et Raimundi phantastici

- Disputatio eremitæ et Raimundi super aliquibus dubiis quæstionibus Sententiarum Magistri Petri Lombardi, 132
- Disputatio Raimundi christiani et Homeri saraceni, 135
- Doctrina pueril, 5, 187, 193, 206, 209-210, 246
- Fèlix, veg. Llibre de les meravelles
- Hores de santa Maria, 216
- Introductoria Artis demonstrativæ, 234
- Investigatio generalium mixtionum secundum Artem generalem, 132
- Le grand et dernier art, veg. Ars generalis ultima
- Lectura compendiosa super Artem inveniendi veritatem, 157, 195, 198
- Lectura Artis quæ intitulatur Brevis practica Tabulæ generalis, 133
- Lectura super figuras Artis demonstrativæ, 81 n. 105, 103-4, 129, 196
- Lectura compendiosa tabulæ generalis, 131
- Liber chaos, 196, 198
- Liber contemplationis, veg. Llibre de contemplació en Déu
- Liber contra Antichristum, veg. Llibre contra Anticrist
- Liber correlativum innatorum, 136
- Liber de actu majori, 138
- Liber de articulis Fidei, 42 n.27, 96 n.141, 104 n.158
- Liber de centum signis Dei, 135
- Liber de civitate mundi, Llibre de la ciutat del món, 5, 193
- Liber de concordantia et contrarietate, 138
- Liber de consilio, 133
- Liber de convenientia fidei et intellectus in obiecto, 155, 176
- Liber de Deo, veg. Llibre de Déu
- Liber de divina voluntate infinita et ordinata, 139
- Liber de ente reali et rationis, 138
- Liber de experientia realitatis Artis ipsius generalis, 135
- Liber de fine, 211, 212
- Liber de homine, veg. Llibre d'home
- Liber de intellectu, 133
- Liber de minori loco ad majorem, 138
- Liber de modo applicandi novam logicam ad scientiam juris et medicinæ, 139
- Liber de novo modo demonstrandi, 138
- Liber de passagio, 204, 211

- Liber de perversione entis removenda, 136
- Liber de prædestinatione et libero arbitrio, 134
- Liber de prædestinatione et præscientia, 136
- Liber de prædicatione, 235, 239
- Liber de propriis et communibus actibus divinarum rationum, 136
- Liber de quinque prædicabilibus et decem prædicamentis, 138
- Liber de venatione substantiæ, accidentis et compositi, 134
- Liber de virtutibus et peccatis sive Ars major prædicationis, veg. Llibre de virtuts i de pecats
- Liber disputationis Petri et Raimundi phantastici, 5, 43 n.29, 171, 238
- Liber exponens Figuram elementalem Artis demonstratiuæ, 195
- Liber facilis scientiæ, 137
- Liber natalis pueri parvuli Christi Jesu, 5
- Liber novus de anima rationali, 132
- Liber novus physicorum et compendiosus, 136
- Liber per quem poterit cognosci quæ lex sit magis bona, magis magna et etiam magis vera, 138
- Liber principiorum juris, 139, 195
- Liber principiorum medicinae, Començaments de medicina, 5, 195, 196
- Liber principiorum philosophiæ, 195
- Liber principiorum theologiæ, 195
- Liber propositionum secundum Artem demonstrativam compilatus, 129
- Liber proverbiorum, veg. Proverbis de Ramon
- Liber reprobationis aliquorum errorum Averrois, 137
- Llibre contra Anticrist, Liber contra Antichristum, 5, 129, 238
- Llibre d'amic e amat, 43 n.29, 49, 169, 179, 193, 196, 208, 235, 237, 243, 247, 249, 263
- Llibre d'Ave Maria, 196
- Llibre d'home, 157, 235, 240
- Llibre d'intenció, 168, 206, 217, 231
- Llibre d'oració, 255
- Llibre de coneixença de Déu, 5
- Llibre de consolació d'ermità, 217
- Llibre de contemplació en Déu, Liber contemplationis, 5, 9, 12, 13, 43 n.29, 105, 129, 158, 160, 165, 168, 193, 194, 196, 219-20, 234, 235, 239, 246

- Llibre de Déu, Liber de Deo, 5, 133
- Llibre de l'és de Déu, 5
- Llibre de l'orde de cavalleria, 5 n.1, 160
- Llibre de la ciutat del món, veg. Liber de civitate mundi
- Llibre de les bèsties, 5 n.2, 156, 157, 165
- Llibre de meravelles, Fèlix, 3-33, 36, 156, 160, 172, 185-9, 235, 237-8
- Arbre de ciència, 4, 5, 165, 190, 193, 210, 229, 235, 236, 240, 245, 246, 255
- Llibre de virtuts i de pecats, Liber de virtutibus et peccatis sive Ars major praedicationis, 5, 15, 206, 239
- Llibre del gentil e dels tres savis, 5, 129, 158, 165, 190, 193, 206, 211, 219-20
- Llibre dels àngels, 5
- Llibre dels articles de la fe, 5 n.1
- Llibre què deu hom creure de Déu, 5 n.1
- Lo pecat d'Adam, 217
- Lo sisè seny lo qual apel·lam affatus, 244
- Lògica nova, 5 n.1, 81, 133, 156, 161, 190
- Medicina de pecat, 256
- Metaphysica nova, 114, 136
- Mil proverbis, 173, 206, 217
- Petitio Raymundi in Concilio generali ad acquiriendam Terram Sanctam, 137
- Petitio Raymundi pro conversione infidelium ad Bonifacium VIII papam, 131
- Phantasticus, veg. Liber disputationis Petri et Raimundi phantastici
- Principia philosophiæ, 133, 217
- Proverbis d'ensenyament, 173
- Proverbis de Ramon, Liber proverbiorum, 105, 132, 173, 206, 217
- Quæstiones Attrebatenses, 132
- Quæstiones quas quæsit quidam frater minor, 131
- Quæstiones supra librum facilis scientiæ, 137
- Quomodo contemplatio transit in raptu, 253
- Quomodo Terra Sancta recuperari potest, 161, 204, 220
- Regulae introductoriae in practicam Artis demonstrativæ, 81, 104, 130, 196
- Rhetorica nova, 4, 5, 7, 160, 173
- Romanç d'Evast e Blaquerna, 5, 7 n.4, 35-36, 37, 156, 158, 172, 177-85, 208, 211, 235, 237, 246, 253, 261
- Supplicatio Raymundi venerabilibus et sublimis sacratissimæ theologiæ professori-

bus ac baccalariis studii Parisiensis, 137
 Tabula generalis, Taula general, 44 n.33, 85 n.120, 130, 131
 Testament, 193, 214, 247
 Tractat d'astronomia, Tractatus novus de astronomia, 5 n.1, 240
 Traité des fondements de la justice, veg. Liber principiorum juris
 Vita coetanea, Vida de mestre Ramon, 38, 47, 137, 156, 162, 192, 194, 197

Obres pseudolul·lianes

De definitionibus principiorum, 157
 De jurium differentia et perfecta consideratione, 140
 Epistola Raimundi Lulli, missa regi Roberto de accuratione lapidis, 98 n.171
 Liber de secretis naturae seu de quinta essentia, 79, 97, 99 nn.172 i 175, 102 n.182, 121, 139
 Lucidarium Testamenti ad regem Edoardum, 121
 Magna clavis, 99 n.172
 Practica antiqui testamenti, 122
 Testamentum, 99 n.172, 146
 Testamentum novissimum, 99 n.172, 101, 121
 Tractatus septem rotarum quarum sex sunt volubiles, 139

ÍNDIX GENERAL

X. BONILLO HOYOS, Reinterpretacions i reelaboracions de la tradició en alguns exemples del <i>Llibre de meravelles</i> de Ramon Llull	3-33
J. NADAL CAÑELLAS, S. I. †, Los jesuitas y el lulismo	35-51
F. P. GOY, Pierre Baudouin de Montarcis, un lulliste français du Grand Siècle	53-153
Bibliografia lul·lística	155-174
Ressenyes	175-250
Crònica	252-270
Índex d'obres lul·lianes citades	271-275